Pamäť národa

NACIZMUS A KOMUNIZMUS VO SVOJEJ EPOCHE ročník X 4 • 2014 cena 2,99 €

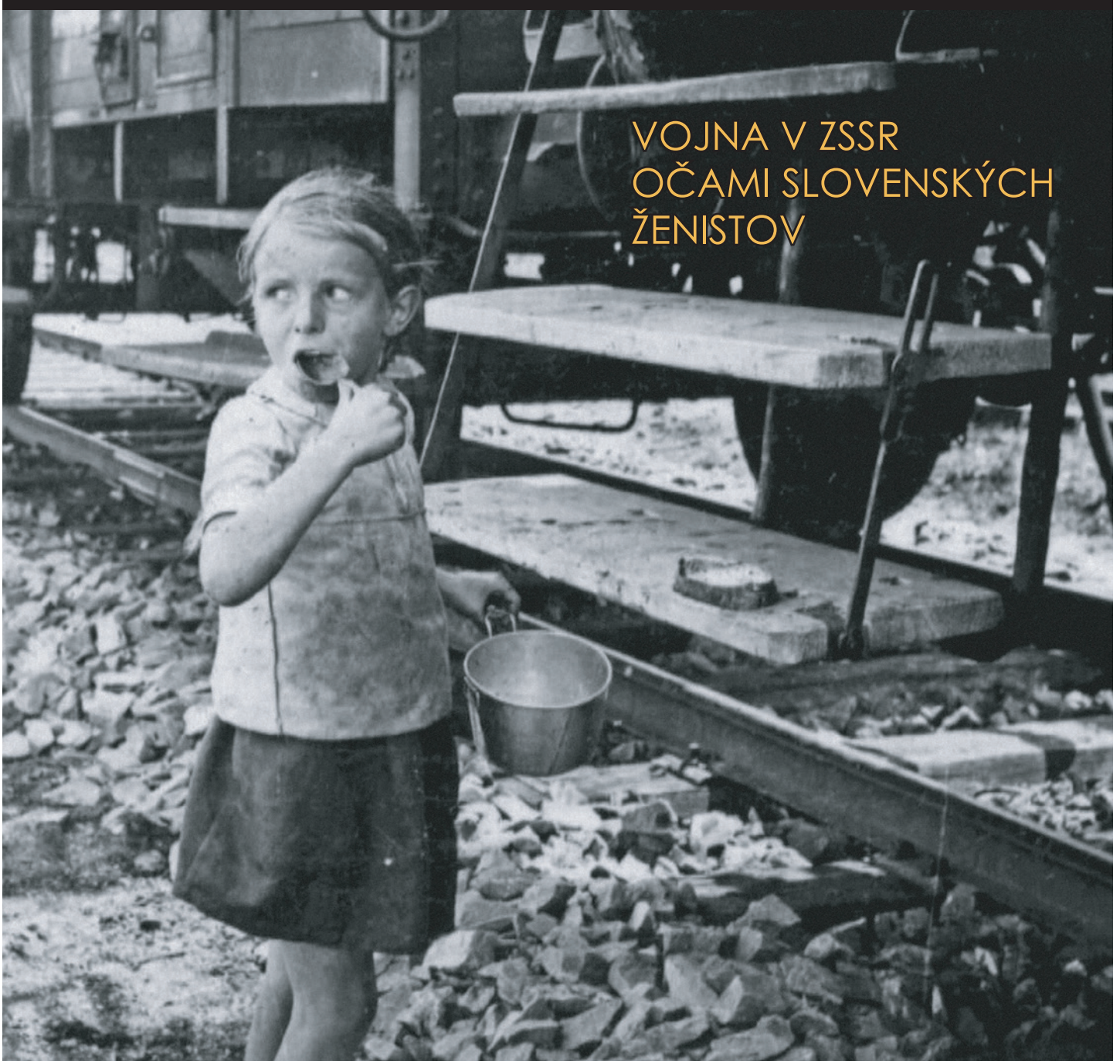

VOJNA V ZSSR OČAMI SLOVENSKÝCH ŽENISTOV

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA

ARIZAČNÝ PROCES V OBLASTI ŽIDOVSKÝCH PODNIKOV

POVSTALECKÉ BOJE NA HORNEJ NITRE

SPOMIENKY NA MAĎARSKÚ OKUPÁCIU

FILMY ÚPN

Ústav pamäti národa zaznamenáva a zverejňuje svedectvá prenasledovaných a verejnosti poskytuje informácie o dobe neslobody. Audiovizuálne výstupy zverejňuje ÚPN prostredníctvom televízneho vysielania, filmových festivalov, verejných prezentácií a vydávaním DVD nosičov. Tvorba dokumentárnych filmov sa opiera o širokú databázu zaznamenaných svedeckých výpovedí, uložených v audiovizuálnom archíve ÚPN. Dokumentárne filmy z produkcie ÚPN autenticky zachytávajú rôzne formy prenasledovania v období rokov 1939 – 1989.

Z filmov vydaných na DVD treba spomenúť najmä dokumentárny film *Bohom zabudnuté kúty*, ktorý sa venuje slovensko-poľskému pohraničiu, ktoré dlhodobo ostávalo na periférii dejinných pohybov i záujmu, či film *V tieni času*, ktorý opisuje životný príbeh Emila Šveca. Ten si v komunistických žalároch odsedel 18 rokov. *Prežili sme GULAG* je výpoveďou o sovietskych táboroch GULAG, ktorými prešli milióny ľudí, medzi nimi aj tisíce slovenských občanov. Dokumentárny pohľad na prednovembrové, novembrové a ponovembrové udalosti roku 1989, ktoré formovali vývoj krajiny a ľudskosti, zachytáva film *November + 20*, ktorý je určený všetkým, ktorí nezabudli a nezabudnú, ako aj tým, ktorí mnohé z udalostí nemali nikdy možnosť spoznať… Podobný námet má aj film *Sviečková manifestácia alebo Bratislavský Veľký piatok*. Rekonštrukcia zásahu bezpečnostných zložiek proti pokojnému zhromaždeniu veriacich na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave v roku 1988 využíva záznam skrytej kamery Štátnej bezpečnosti. Z novších filmov sú to najmä *Junáci z prachu*, dokument, ktorý opisuje perzekúcie členov slovenskej skautskej organizácie komunistickou mocou a poukazuje na absurdný paradox, keď totalitný režim vyprodukoval z mládežníckej organizácie nepriateľa štátu a hrozbu pre budovanie socialistického zriadenia, resp. film *Tóny v Tichu*, ktorý je rekonštrukčným portrétom významného dirigenta Zdenka Bílka a film *Tiene barbarskej noci* – dokument o rušení reholných rádov v Československu podaný prostredníctvom osudov piatich bohoslovcov, ktorým štátna moc zmenila životnú dráhu. Významným počinom je aj dokument *Arbitráž*, ktorý zachytáva osudy pamätníkov, ktorých sa priamo dotkla zmena hraníc v prospech Maďarska v novembri 1938. Film *Jozef a jeho bratia* je venovaný tzv. opcii – presídleniu Rusínov z ČSR do Sovietskeho zväzu. Na pozadí tejto udalosti sa dozvedáme o skúsenostiach Jozefa Bobalika so sovietskymi pracovnými tábormi za polárnym kruhom.

Filmy ÚPN vydané na DVD nosičoch si môžu záujemcovia zakúpiť priamo v Ústave pamäti národa alebo objednať dobierkou na adrese: distribucia@upn.gov.sk

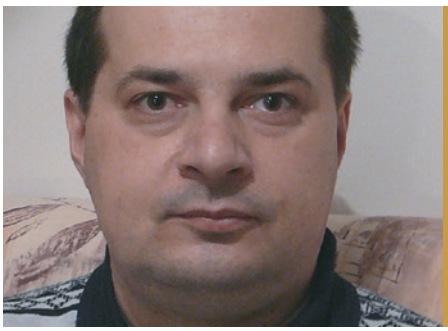

Jan Kalous
člen redakčnej rady

Vážení čtenáři,

časopis *Pamäť národa* končí tímto čtvrtým číslem jubilejní desátý ročník. Běh času je neúprosný. Je to neuvěřitelné, ale uplynula plná dekáda od prvního čísla, v němž čtenáře na tomto místě oslovil Ján Langoš.

Zakladatel Ústavu pamäti národa v Bratislavě definoval úkoly, kterými se zabývají instituce národní paměti. Zasadil je do širší evropské perspektivy, když uvedl: *„Pravda o minulosti Európy je totiž spoločná a mala by byť prístupná ako nám, tak aj ľuďom Západu.“* Historie Evropy nebyla v „krátkém“ dvacátém století protkána pouze pozitivními hodnotami, ale také bohužel totalitními a autoritativními režimy, s jejichž dědictvím se starý kontinent musí adekvátně vyrovnat.

Nedá mi to, abych se s Vámi nepodělil o dojmy, které u mne reflektují 25 let vzdálené události, které v roce 1989 prožívala nejen komunismem postižená část Evropy. Listopad 1989 představuje zásadní dějinný zvrat v moderní historii Čechů a Slováků. Před čtvrt stoletím skončil v tehdejším Československu komunistický režim. Tehdy jsme jistě všichni vnímali hektický tok událostí, sledovali jsme změny, ke kterým dynamicky docházelo, žili jsme v nadějích, že brzy bude konečně lépe.

V listopadu 1989 jsem si nemyslel, že Československo jednoho dne skončí. Nečekal jsem, že dojde k relativizaci hodnocení komunistického režimu. K relativizaci toho, co komunismus znamenal, jak eliminoval svobody, a jak potlačoval lidská práva. V této debatě dnes často zaznívají argumenty o sociální povaze tehdejšího režimu. Byla zde přece plná zaměstnanost, téměř vše bylo zadarmo apod. Byla zde ale také řada podstatných limitů a omezení.

Je pro mne smutné a znepokojující, že se relativizují i věci, o kterých se na počátku 90. let mluvilo pouze s přídechem negativních aspektů. Je tak dnes možné například tvrdit, že spis agenta byl dlouhodobě falšován. Agent se tak vlastně proměňuje v chudáka, který nikomu neškodil a nic nedělal. To lze vyvrátit představením fungování represivního systému. Z řady studií víme, jak se všechny nitky (nikoliv pouze jedna jediná) soustřeďovaly, a jak nebezpečná ve své povaze dokázala Státní bezpečnost být.

Ještě jednu rovinu považuji v procesu vyrovnávání se s komunistickou minulostí za důležitou. Je jí nikým neomezený přístup k archivním dokumentům, a zejména pak digitalizace takových materiálů. V tomto směru se sice již vykonalo mnohé, ale zbývá toho ještě mnoho udělat.

S nadějí tak vzhlížím k dalším letům vyrovnávání se s dědictvím totalit.

ŠTÚDIE

3 Vojtech Kárpáty
Organizačno-bezpečnostné prípravy a opatrenia počas voľby prezidenta prvej Slovenskej republiky

19 Kristína Novanská Kručayová
Nivelizácia práva na vlastníctvo v právnom poriadku Slovenskej republiky 1939 – 1945. Arizačný proces v oblasti židovských podnikov v rokoch 1939 – 1942

39 Lucia Halmová, Tomáš Klubert
Povstalecké boje na hornej Nitre v septembri 1944

DOKUMENTY

57 Michal Miklovič
Vybrané dokumenty ku konšpiračným a prepožičaným bytom rozviedky

SVEDECTVO

72 Martin Lacko, Ján Mitáč
Spomienky slovenského redaktora Jozefa Kanása na maďarskú okupáciu 1938 – 1945

92 Barbora Bartová
Židovská komunita v Prašiciach v spomienkach majority

ROZHOVOR S PAMÄTNÍKOM

100 Martin Lacko
Dôstojníkom na štyroch frontoch. Rozhovor s Karolom Kristenom

131 RECENZIE

132 ÚPN INTERNE

136 PREHĽAD ČLÁNKOV UVEREJNENÝCH V ROKU 2014

Pamäť národa

4 • 2014
ročník X
vychádza 4 × ročne

VYDÁVA
Ústav pamäti národa
Námestie slobody 6
817 83 Bratislava 15
Slovensko
IČO 37 977 997
redakcia@upn.gov.sk
www.upn.sk

REDAKCIA
Šéfredaktor
Mgr. Branislav Kinčok
Redaktori
Mgr. František Neupauer, PhD.
Mgr. Jerguš Sivoš, PhD.

REDAKČNÁ RADA
Predseda
prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.
Členovia
prof. ThDr. Jozef Haľko, PhD.
prof. Dr. Phil. Emília Hrabovec
Mgr. Pavol Jakubčin, PhD.
PhDr. Jan Kalous, Ph. D.
Beáta Katrebová-Blehová, PhD.
prof. PhDr. Milan Katuninec, PhD.
PaedDr. ThDr. Ondrej Krajňák, PhD.
Mgr. Juraj Marušiak, PhD.
PhDr. Mgr. Peter Mulík, PhD.
PhDr. Michal Pehr, Ph. D.
PhDr. Radoslav Ragač, PhD.
doc. PhDr. Michal Šmigeľ, PhD.
prof. PhDr. ThDr. Peter Zubko, PhD.

JAZYKOVÁ ÚPRAVA
Mgr. Adam Vanko

GRAFICKÁ ÚPRAVA A SADZBA
Ing. arch. Mgr. Ján Pálffy, PhD.

TLAČ
Tlačiareň P+M, s. r. o., Turany
Printed in Slovakia

FOTOGRAFIA NA OBÁLKE
Ruské dievčatko pri vlaku slovenských vojakov v ZZSR, okolie Kurska 1942
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Objednávky časopisu zasielajte na adresu vydavateľa.
Ročné predplatné 10 €

© Ústav pamäti národa 2014
Všetky práva vyhradené

Evidenčné číslo EV 3973/10
ISSN 1336-6297

Zadané do tlače
3. 12. 2014

ORGANIZAČNO-BEZPEČNOSTNÉ PRÍPRAVY A OPATRENIA POČAS VOĽBY PREZIDENTA PRVEJ SLOVENSKEJ REPUBLIKY

VOJTECH KÁRPÁTY

Po vzniku prvej modernej slovenskej štátnosti dňa 14. marca 1939 a prijatí jej najvyššieho zákona – Ústavy SR dňa 21. júla 1939 sa proces jej kreovania vo forme autoritárskej republiky formálne zavŕšil na jeseň toho istého roku. Po uplynutí Ústavou SR predpísanej lehoty, ktorá z pozitívneho hľadiska zaiste poslúžila novému štátu predovšetkým na konsolidáciu vnútorných pomerov vo všetkých oblastiach jeho politického, hospodárskeho a spoločenského života, sa dňa 26. októbra 1939 vo veľkej aule Slovenskej univerzity v Bratislave zišiel Snem Slovenskej republiky, aby zvolil hlavu štátu – prezidenta Slovenskej republiky. Z hľadiska boja, stabilizácie a usporiadania mocenských pomerov v rámci Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSĽS) i štátu (umiernení tradicionalisti kontra národno-socialistickí radikáli)[1] nadobudol tento štátotvorný akt kultové rozmery a v dobovej propagande bola táto voľba aktuálne i v nasledujúcich rokoch označovaná za osudové naplnenie stáročných túžob Slovákov po vodcovi, „vladárovi" a reprezentantovi, ktorý vyšiel z „ich stredu", a tak ich bude najlepšie reprezentovať na poli vnútropolitickom i na poli medzinárodnom. Nevyhli sa ani rôznym historizujúcim apológiám, ponáškam a komparáciám.

Ľudácke očakávania azda najvýstižnejšie vyjadril úvodník v týždenníku *Gardista*, ktorý vyšiel päť dní pred samotnou prezidentskou voľbou a ktorý zároveň charakterizuje predvolebnú atmosféru nádejí na národné zjednotenie: *„Už ani nie týždeň a svitne veľký deň nášho národa a štátu. Už ani nie týždeň a svitne deň, ktorý bude najväčší v dejinách nášho samostatného Slovenského štátu, deň, keď naša Slovenská republika dostane svojho prvého prezidenta. Vo štvrtok budúceho týždňa splnia sa stá a stáročné túžby a sny nášho národa: vo svojom vlastnom samostatnom štáte mať svojho vlastného človeka na čele. Bude to deň, v ktorý radostným jasotom*

Grasalkovičov palác – sídlo prezidenta 1. SR (Zdroj: Archív V. Kárpátyho)

1 SCHMID, K.: Tiso – prezident republiky? Niektoré medzinárodnoprávne úvahy k štátnosti Slovenskej republiky 1939 – 1945. In: BYSTRICKÝ, V. – FANO, Š. (zost.): Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Bratislava 1992, s. 261; KAMENEC, I.: Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie. In: KAMENEC, I. (zost.): Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava 2000, s. 138 – 150; KAMENEC, I.: Tragédia politika, kňaza a človeka. (Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947). Bratislava 1998, s. 636 – 126; HRUBOŇ, A.: K problematike ideológie slovenského národného socializmu. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Bratislava 2009, s. 18 – 30.

zaplesajú srdcia všetkých Slovákov a Sloveniek, doma i za hranicami. Bude to deň, keď jedna veľká radosť z historickej udalosti aspoň v duchu zjednotí nás všetkých Slovákov, bez ohľadu na to, či delia nás hoci aj hraničné rampy, alebo či budeme tu, v Bratislave, vyzdobenej zástavoslávou a hýriacou jasavou radosťou desaťtisícov rodoľubov zo všetkých končín našej čarokrásnej otčiny.“ [2] Ani po rokoch sa interpretácia prezidenta ako prozreteľnosťou vybraného syna národa z jeho radov nezmenila. Bolo to základné východisko propagandy, ktorá týmto základným determinantom odôvodňovala a vysvetľovala dva základné okruhy poslania prvého slovenského prezidenta. Prvý bol integrujúco-ochranný a druhý bol empaticko-sociálny. Kým integrujúco-ochranný mal v sebe jednoznačný politický náboj jedného z najpodstatnejších atribútov budovania autoritárskeho režimu spojeného s kontinuálnym akcentom nástupníctva po nebohom vodcovi A. Hlinkovi, druhý mal „všeobjímajúci“ rozmer chápajúceho vodcu, ktorý práve preto, že má ľudový pôvod, je „našský“ a „náš“, vie najlepšie porozumieť a pomáhať v praxi presadzovať potreby a požiadavky „svojho“ ľudu, „svojho“ národa. Prezident sa tak mal stať, aspoň v teoreticko-propagandistickej rovine, primárnym garantom koexistencie stavov, profesií, konfesií i záujmových skupín v novom štáte. Tieto súvislosti nezabudla zdôrazniť aj tri roky po voľbe Dr. Jozefa Tisa za prezidenta jedna z propagandistických publikácií, venovaných jeho osobe: *„Nikdy ešte neprežívala Bratislava toľko radosti a nadšenia ako v tento historický deň. Veď od kniežaťa Pribinu, teda vyše 1100 rokov nebolo na prestole slovenského národa nikoho z vôle roduverných Slovákov. Národ dlho čakal, no nie nadarmo. Jeho túžby sa splnili a po chvíľach utrpenia zasadá na slovenský prestol prvý náš prezident. Áno, zdôrazniť treba slovko ‚náš‘, lebo Slovensko malo vladárov, kráľov a prezidentov i v minulosti, ale svojho vladára, svojho prezidenta do 26. októbra 1939 nemalo. Slovensko má teda teraz svojho vladára a vďačíme všetci Prozreteľnosti Božej, že dala nám v ťažkých chvíľach národného života vladára rozumného, múdreho, spravodlivého a obozretného, v ktorého rukách bude za spolupráce celého národa Slovenský štát prekvitať a bude spokojným domovom každého Slováka a lojálneho občana štátu.“* [3] Tieto teoretické východiská a nakoniec i politickú prax predsedu vlády a neskôr prezidenta J. Tisa priznávali i dvadsať rokov po zániku prvej Slovenskej republiky i niektorí marxistickí historici. Interpretovali ju však svojsky. Nepriznávali jej charakter pôvodnej pozitívnej idey, ktorá mala v ideálnej rovine potenciál zjednotiť a zomknúť všetky sily národa v jednotnom úsilí Slovákov budovať svoju štátnosť vo všetkých smeroch a odvetviach, ale ako údajnú utilitárnu nevyhnutnosť falošného „národného zmierenia“. Toto zmierenie malo byť podľa mylnej interpretácie marxistickej historiografie iba logickým dôsledkom duálnej absencie vyškolených a prakticky uplatniteľných ľudáckych kádrov na úrovni centrálnej i regionálnej politiky. Týkalo sa to údajne nedostatku ľudáckych kádrov v štátnej správe i ľudáckej inteligencie v samotnom straníckom aparáte. To však už v druhej polovici tridsiatych rokov minulého storočia nezodpovedalo realite. Ľudáci už mali v tomto období rozsiahly personálny rezervoár centrálnych i regionálnych politikov. Viacerí z nich mali ukončené vysokoškolské vzdelanie v rôznych odboroch humanitných, prírodných i technických vied. No napriek týmto známym skutočnostiam hľadali marxistickí historici v prekonanej téze o údajnej absencii kvalifikovaných ľudáckych odborníkov primárny zdroj *„akejsi politickej amnestie exponentom československého režimu.“* [4]

Hoci sa všeobecne predpokladalo, že dátum voľby prezidenta SR bude stanovený symbolicky na 6. október 1939 – prvé výročie vyhlásenia autonómie Slovenska, porada predsedníctva vlády dňa 2. októbra 1939 o 10.00 hod. rozhodla o neskoršom termíne. Zúčastnili sa na nej predseda vlády J. Tiso, predseda Snemu SR Martin Sokol a minister zahraničných vecí Ferdinand Ďurčanský. Definitívny dátum voľby bol s konečnou platnosťou stanovený na 26. október 1939.[5] Tento termín však už bol jedným z posledných, ktoré podľa litery zákona prichádzali reálne do úvahy: *„Časová blízkosť trenčianskeho zjazdu HSĽS a najmä organizačné dôvody však termín posunuli na štvrtok 26. októbra 1939. Bol to už krajný termín, pretože prezident mal byť zvolený 90 dní po vyhlásení ústavy a 26. október bol 88. dňom.“* [6]

Nasledujúce mesiace boli v znamení organizačných príprav prezidentskej voľby, ktorá zatienila i oslavy vyhlásenia autonómie Slovenska a časovo nadväzujúcou akciou, ktorá bola propagandisticky zaradená do tohto širšieho programového konceptu, sa stalo prenesenie balzamovaného tela Andreja Hlinku do mauzólea v Ružomberku a s ňou spojené sprievodné podujatia v réžii HSĽS a jej pričlenených a pridružených stavovských, polovojenských a mládežníckych organizácií. V súvislosti s týmito prípravami vzrastal i záujem verejnosti o podrobnosti samotnej voľby a detaily spojené s ujímaním sa nového štátneho prezidenta svojho úradu. Prvé informácie o akte prezident-

2 Blíži sa veľký deň. Gardista, 21. 10. 1939, s. 1.

3 ŠIMONČIČ, A. – POLČÍN, J.: Dr. Jozef Tiso, prvý prezident Slovenskej republiky. Bratislava 1941, s. 100 – 101.

4 LIPTÁK, Ľ.: Politický režim na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: HOLOTÍK, Ľ. – KROPILÁK, M. (zost.): Slovenské národné povstanie roku 1944. (Sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938 – 1945). Bratislava 1965, s. 24.

5 Voľba prezidenta Slovenskej republiky bude 26. októbra 1939. Slovák, 3. 10. 1939, s. 2.

6 LETZ, R.: Slovenské dejiny V. 1938 – 1945. Bratislava 2012, s. 85.

Predseda J. Tiso a ministri autonómnej slovenskej vlády na prvom zasadnutí Snemu Slovenskej krajiny 18. januára 1939
(Zdroj: Archív V. Kárpátyho)

skej voľby priniesol rozsiahly rozhovor denníka Slovák s predsedom Snemu SR M. Sokolom, ktorý okrem technických a procedurálnych postupov [7] prezradil i viacero dovtedy neznámych bodov programu tohto slávnostného dňa: *„Po úvodných formalitách prikročí sa k voľbe prezidenta. Akonáhle predseda snemu vyhlási výsledok voľby, vztýči sa štátna vlajka na budove snemu, veliteľ čestnej vojenskej roty, ktorá bude stáť pred budovou snemu, zavelí ‚K pocte zbraň', vojenská hudba zahrá štátnu hymnu a v tú istú chvíľu odznie 21 delových výstrelov. Po vyhlásení výsledku voľby predseda snemu preruší zasadnutie a odoberie sa so svojim sprievodom na byt vyvoleného prezidenta, aby mu oznámil výsledok voľby, odovzdal listinu o vyvolení a pozval ho do snemu zložiť prísahu. Po zložení prísahy bude sa spievať štátna hymna a v túto chvíľu vztýči sa na budove snemu vlajka prezidenta republiky.*[8] *Počas prísahy prezidenta bude pred ním kríž medzi dvoma horiacimi sviecami a Ústava republiky. Práve včera som dal vyhotoviť pre tento cieľ osobitný exemplár Ústavy, ktorý má byť veľmi vkusne a umelecky upravený."* [9]

7 Základné podmienky pre obsadenie funkcie prezidenta SR, spôsob jeho voľby, funkčné obdobie a primárne okruhy jeho kompetencií stanovovala tretia hlava Ústavy SR. Prezidentom sa mohol stať každý občan SR, ktorý v deň voľby dosiahol vek 40 rokov a splnil podmienku voliteľnosti do Snemu SR. Prezident SR bol volený na sedem rokov, najviac však dve za sebou nasledujúce volebné obdobia. Voľba prezidenta prebiehala bez rozpravy a na právoplatné zvolenie prezidenta bola povinná účasť dvoch tretín všetkých poslancov snemu a ich trojpätinová väčšina. MEDERLY, K.: Ústava Slovenskej republiky a jej zásadné smernice. 2. vydanie. Bratislava 1939, s. 33 – 34.

8 Správne štandarda prezidenta republiky. Podobu prezidentskej štandardy stanovil až osobitný zákon č. 263 z 19. 10. 1939, ktorý zároveň charakterizoval jej primárne určenie a používanie: „Štandarda prezidenta republiky sa užíva na označenie jeho trvalého alebo dočasného bydliska; môže sa použiť i všade tam, kde prezident republiky vystupuje pri slávnostných príležitostiach vo svojej funkcii." Slovenský zákonník, 26. 10. 1939, s. 548. Autor návrhu štandardy prezidenta SR ostáva zatiaľ neznámy, rovnako ako priebeh schvaľovania jej poslednej a definitívnej verzie, doplnenej o čiastkovú symboliku z tzv. autonomistickej zástavy (červené rovnoramenné dvojkríže), ktorú si od roku 1938 osvojila HSĽS i jej mládežnícke (HM) a polovojenské (HG) formácie. NOVÁK, J.: Štátne znaky v Čechách a na Slovensku dnes aj v minulosti. Bratislava 1990, s. 68.

9 O voľbe prvého prezidenta Slovenskej republiky. Slovák, 12. 10. 1939, s. 3.

Až na malé výnimky [10] sa nezdôrazňovala téza vtedajšej politickej praxe, že voľba prezidenta SR bude iba aklamačným formálnym potvrdením čerstvého predsedu HSĽS J. Tisa v ďalšej, tentoraz prezidentskej funkcii. V ľudáckych periodikách sa sporadicky objavovali oslavné články predznamenávajúce jasný výsledok. Aj väčšina verejnosti bola s takýmto smerovaním vývoja uzrozumená a jej ľudácka časť stotožnená, čo sa prejavilo i nadšenými gratuláciami k Tisovým 52. narodeninám. Táto Tisova „predestinácia" bola zdôrazňovaná v oslavných úvodníkoch, kde sa pripomínalo jeho prirodzené nástupnícke právo po nebohom A. Hlinkovi. A to nielen na pozície a funkcie v HSĽS, ale podľa vodcovského princípu, ktorý bol podľa Štefana Polakoviča vlastný tejto strane [11] v každodennej praxi už od jej založenia, aj do funkcie najvyššieho reprezentanta Slovenskej republiky. To neušlo pozornosti ani protektorátnej tlači: *„Slovenský národ, jenž se dopracoval k národní a státní samostatnosti, dosáhl ve čtvrtek další náležitosti svrchovaného svéprávného svého postavení ve světě. Zvolil si svého vládce, hlavu státu, presidenta. O jeho osobě nebylo možno nikomu pochybovati, kdo byl ve styku se smýšlením nejširší veřejnosti a pozoroval jak od chvíle, kdy bylo ústavně rozhodnuto o státní formě státu, se volalo na shromážděních spontánně na slávu dr. Tisovi jako presidentovi republiky."* [12] Aj keď oficiálna propaganda nespomínala v súvislosti s možným kandidátom na prezidenta konkrétne meno, na druhej strane však programovo pripravovala verejnosť na jedinú možnú personálnu alternatívu v súvislosti s prezidentskou kandidatúrou a jednoznačnou voľbou. Aj po takmer tridsiatich rokoch si na personálnu jednoznačnosť prezidentskej voľby spomínal s neskrývaným sentimentom a pátosom aj ľudácky publicista a šéfredaktor *Slovenskej pravdy* a *Slováka* Jozef Paučo: *„Bolo zrejmé a v širokých masách sa to cítilo nad všetkú pochybnosť, že Dr. Tiso nielen formálne, ale i v skutočnosti stal sa symbolom Slovenskej republiky. Ľud porozumel a vinul sa k Dr. Tisovi s najvyššou dávkou úcty. A tak, keď prišlo k voľbe prezidenta, okrem azda zbožných želaní jednotlivcov, ktorí celkom nesúhlasili s Dr. Tisom, nebolo kandidáta na prezidentstvo mimo doterajšieho ministerského predsedu."* [13]

Necelé dva týždne pred jeho zvolením za prezidenta SR oslávil J. Tiso svoje 52. narodeniny. K tomuto životnému jubileu mu povinne gratulovali osobitnými telegramami miestne veliteľstvá HG. Tieto telegramy mali byť podľa inštrukcií nadriadených veliteľstiev zaslané včas a ich texty mali byť čo najstručnejšie.[14] Gardisti v jednotlivých miestnych veliteľstvách HG mali usporiadať v deň narodenín svojho najvyššieho veliteľa malú oslavu, ktorá sa mala uskutočniť v uzavretej miestnosti. Zhromaždeným gardistom mal ich miestny veliteľ prečítať životopis predsedu vlády J. Tisa, ktorý bol uverejnený v poslednom čísle týždenníka *Gardista*.[15] Účasť všetkých gardistov bola na tomto zhromaždení povinná a celá akcia sa končila zaspievaním štátnej hymny a trojitým spoločným zborovým zvolaním gardistického pozdravu *„Na stráž!"* [16]

Hlinkova garda [17] v deň prezidentskej voľby nastúpila manifestačne. Do Bratislavy prichádzali delegácie veliteľov a starostlivo vybraných pochodových formácií. Ich úloha bola strážno-reprezentačná. Prvé skupiny prichádzali vlakmi [18] už 25. októbra

10 O formálnosti voľby J. Tisa za prezidenta sa vo svojom úvodníku jasne vyslovil Milo Urban v polovici októbra 1939: „Dnes je náš štát už zhruba hotový. Lešenie z neho pomaly mizne a my sa nijako netajíme, že v tej svojej jednoduchej účelnosti sa nám celkom páči. No s dobudovaním nášho štátu vynárajú sa aj nové, aktuálne úlohy. Jednou z takýchto najaktuálnejších a najvýznamnejších úloh, ktorá na nás čaká a ktorú mienime splniť koncom tohto mesiaca, je voľba prezidenta Slovenskej republiky, voľba hospodára, gazdu, ktorý by nás viedol, spravoval naše osudy, v rukách ktorého by sa zbiehala a spájala celá naša vôľa po samostatnom národnom i štátnom živote. Azda ide len o akúsi formalitu, keďže toho gazdu v skutočnosti už máme. No vo svojej budovateľskej práci dospeli sme už tak ďaleko, že i takéto formality treba nám vybaviť." URBAN, M.: Pred voľbou prvého prezidenta. Slovák, 15. 10. 1939, s. 1.

11 PODOLEC, O.: HSĽS v pozícii štátnej strany (1938 – 1945). In: LETZ, R. – MULÍK, P. – BARTLOVÁ, A. (zost.): Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945. Martin 2006. s. 277.

12 Dr. Josef Tiso prvním slovenským presidentem. Národní politika, 27. 10. 1939, s. 1.

13 PAUČO, J.: Tak sme sa poznali. (Predstavitelia Slovenskej republiky v spomienkach). Middletown (PA) 1967, s. 240 – 241.

14 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy (ďalej HV HG), šk. č. 99, 604–99–3. Obežník Okresného veliteľstva Hlinkovej gardy (ďalej O OV HG) v Hlohovci z 10. 10. 1939.

15 Vodcovi nášmu a prvému gardistovi: Na stráž! Gardista, 7. 10. 1939, s. 3.

16 SNA, f. HV HG, šk. č. 99, 604–99–4. Obežník O OV HG v Hlohovci z 11. 10. 1939.

17 Okrem HG a HM tvorili uniformovanú štafáž i uniformované Dobrovoľné ochranné oddiely (Freiwillige Schutzstaffel), ktoré boli polovojenskou formáciou Nemeckej strany (Deutsche Partei), jedinej politickej reprezentantky nemeckej menšiny na Slovensku.

18 Pri príležitosti voľby prezidenta SR poskytli v dňoch 24. 10. 1939 – 1. 11. 1939 Slovenské železnice (ďalej SŽ) účastníkom tohto slávnostného štátneho aktu mimoriadne zľavy cestovného. Osoby v civilnom odeve platili polovicu ceny cestovného lístka a pre osoby v krojoch a uniformovaných gardistov a príslušníkov HM platila zľava na cestovné lístky do výšky až 75 %. Pre gardistov bola zľava viazaná na podmienku kompletnosti uniformy. Pre niektorých sociálne slabších členov HG to však bol problém, pretože často nosili namiesto kompletnej uniformy iba jednotlivé cenovo najdostupnejšie súčasti uniformy – lodičky a rukávové pásky. Na gardistov bez úplnej uniformy sa vzťahovala zľava ako na ostatných účastníkov (50 %). Všetkým gardistom do pozornosti. Slovák, 21. 10. 1939, s. 3.

Dvojročný Valerián Šefčík z Devínskej Novej Vsi na pleciach svojho otca gardistu-rodobranca v dave vítajúcom prezidenta (Zdroj: SNA)

1939: *„Ako teraz vôbec vidno ruch na hlavnom veliteľstve HG, tak v stredu pred dňom voľby prvého prezidenta republiky Bratislava stávala sa gardistickou. Prichádzali sem gardisti. Odpoludnia a potom i v podvečer, ba aj vo večerných hodinách zo železničnej stanice od vlakov do mesta v trojradových pochodoch prúdili voje uniformovaných členov HG. A tí, ktorí už mali pohov prechodili sa po Bratislave, že veru dosť často bolo vidieť, ako bratislavský alebo s Bratislavou oboznámený gardista ukazuje svojim bratom gardistickým Bratislavu, naše hlavné mesto, s ktorou jeho poslucháči ešte neboli dovtedy oboznámení. Gardisti boli všade. Kam si sa pozrel, tam bol gardista. Tu gardista robil poriadateľskú službu, tam si ho videl zas robiť niečo iného: s fotografickým aparátom stál na najlepších miestach.“* [19] Nasledujúceho dňa od 9.00 hod. sa začali gardistické formácie rozmiestňovať po uliciach, kade sa mal uberať nový prezident po voľbe a tvorili slávnostnú štafáž ochrancov nového režimu a jeho politického vojska, ktoré vzdáva hold svojmu najvyššiemu veliteľovi.[20] O chápaní a nazeraní Hlinkovej gardy na nového prezidenta SR optikou vodcovského princípu nemohlo byť pochybností. Rovnako ako skutočnosť, že predseda vlády J. Tiso bude vo svojich rukách kumulovať úrad prezidenta i predsedu HSĽS. Holdy gardistov novému prezidentovi a vodcovi v intenciách túžby po praktickej aplikácii takéhoto vodcovského modelu formulovali v tom čase ešte jasné a jednoznačné postoje, ktoré sa časom mali pod vplyvom radikalizujúceho sa pronacistického krídla v HG u časti jej vedenia i radových členov zmeniť: *„Elite slovenského národa, gardistom, prichádza iná úloha: zomknúť sa pevne okolo svojho vodcu a pracovať. Náš prvý prezident, náš vodca viac razy povedal, že chce mať okolo seba nie radostne oslavujúcich, ale radostne pracujúcich jedincov. Čo je teda úloha gardistu? Postaviť sa do pracovného postoja a zvolať: Vodca, rozkazuj, národ ťa poslúcha! Hej! Úlohou gardistu v dnešné časy je, aby poslúchal a aby šiel za vodcom slepo, v tom povedomí, že vodca vie kde má ísť a kde má rozkazovať.“* [21]

Na prezidentskej voľbe sa malo podľa predbežných odhadov z polovice

19 Momentky z voľby prezidenta. Gardista, 28. 10. 1939, s. 5.

20 Čestnú funkciu najvyššieho veliteľa HG prisúdil stabilne prezidentovi Slovenskej republiky šiesty paragraf vládneho nariadenia o Hlinkovej garde z 5. 9. 1939: „Najvyšším veliteľom HG je prezident republiky. Najvyšší veliteľ menuje hlavného veliteľa HG.“ Slovenský zákonník, 20. 9. 1939, s. 487. Ďalšie vládne nariadenie s mocou zákona o HG sú kompetencie prezidenta (nemenovaného explicitne najvyšším veliteľom HG) vo vzťahu k hlavnému veliteľovi HG a ďalšej subordinácii veliteľského zboru HG vymedzené v piatom paragrafe: „Na čele Hlinkovej gardy je hlavný veliteľ, ktorého menuje prezident republiky na návrh širšieho predsedníctva Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Ostatných veliteľov a funkcionárov menuje hlavný veliteľ.“ Slovenský zákonník, 21. 12. 1939, s. 603. Posledná legislatívna norma upravujúca základnú schému organizačnej štruktúry HG v treťom paragrafe podriaďuje jej hlavného veliteľa predsedovi HSĽS, ktorým bol od 1. októbra 1939 práve neskorší prezident J. Tiso, v tom čase ešte vo funkcii ministerského predsedu. Prezidenta, ako najvyššieho veliteľa HG, už zákon o HG zo 4. 7. 1940 nespomína a zväzuje túto funkciu s predsedom HSĽS: „Predseda Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (strany slovenskej národnej jednoty) je najvyšším veliteľom a podpredsedovia sú podľa svojho poradia zástupcami najvyššieho veliteľa Hlinkovej gardy.“ Slovenský zákonník, 15. 7. 1940, s. 253.

21 PATÚC, J.: Gardisti a prezident. Gardista, 28. 10. 1939, s. 5 – 6.

Krojované deti z kordónov, ktorými prechádzal slávnostný prezidentský sprievod dňa 26. októbra 1939 (Zdroj: Archív V. Kárpátyho)

októbra 1939 zúčastniť asi 1500 – 2000 gardistov v uniformách, ktoré mali byť zásadne predpisové a štandardne doplnené o kožený dohodový opasok, čierne jazdecké čižmy a všetci gardisti mali byť jednotne bez hodností a v poľných čiapkach (lodičkách). Z dôvodu úplného zjednotenia platil všeobecný zákaz doplňovať uniformu plášťom alebo rukavicami. Členovia čestnej stotiny HG dostali výzbroj až priamo v Bratislave. Jednotne bola stanovená aj výška jej členov, ktorá sa mala pohybovať v rozmedzí 176 – 180 cm.[22]

Pri príležitosti prezidentskej voľby vydalo osobitný rozkaz i vedenie Zahraničnej Hlinkovej gardy (ďalej Z HG), ktoré túto udalosť označilo za slávnosť Slovenskej radosti a vyzvalo všetky svoje miestne organizácie, aby v deň voľby zorganizovali slávnostné stretnutia svojich členov.[23]

Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy a bratislavské Oblastné veliteľstvo Hlinkovej gardy (ďalej ObV HG) dostalo za úlohu postarať sa o ubytovanie hostí a Generálny sekretariát HSĽS mal na starosti krojované skupiny z vidieka a zabezpečenie plynulosti premávky a všetky ostatné detaily súvisiace s bezproblémovým fungovaním bratislavskej infraštruktúry v dňoch prezidentskej voľby. Študenti všetkých bratislavských škôl dostali 26. októbra 1939 mimoriadne voľno. Ubytovacia služba HG nastúpila do svojej služby 25. októbra 1939 v skorých ranných hodinách na bratislavskej hlavnej železničnej stanici: *„Desať urastených mládencov, na rukách s páskou Poriadateľská služba HG stojí cez deň a cez noc vo vestibule a pri východe. Čakajú u každého vlaku, dávajú informácie, pohotove a ochotne sa starajú o ubytovanie vidieckych návštevníkov.“* [24]

Muži boli ubytovaní v Štefánikových kasárňach [25] a ženy v bratislavských

22 SNA, f. HV HG, šk. č. 99, 604–99–4. O OV HG v Hlohovci z 15. 10. 1939.

23 Rozkaz osobitného rozkazu Z HG z 23. 10. 1939 znel: „Gardisti, kamaráti! Dňa 26. októbra 1939 bude voľba prvého prezidenta Slovenského štátu. Spod cudzieho jarma oslobodený už samostatný podtatranský slovenský národ v rámci suverénneho Slovenského štátu volí si svojho najvyššieho reprezentanta, prezidenta. Bude to veľavýznamná a historická udalosť a práve preto nariaďujem, aby v každom meste, kde sú príslušníci ZHG, bola dôstojná slávnosť ‚Slovenskej radosti‘ dňa 26. októbra 1939. Zahraničná HG v najťažších časoch slovenského národa v septembri 1938, v novembri 1938 a v marci 1939 dokázala svoju bezprikladnú rodolásku. Pripojuje sa k tejto historickej udalosti a prosí Všemohúceho, aby žehnal každé počínanie nášho prvého prezidenta a docielil, že podtatranský Slovenský štát sa stal spokojnou a šťastnou domovinou všetkých Slovákov na tomto svete. Nech žije prvý prezident Slovenského štátu. Nech žije slovenský národ! Na stráž!“ Rozkaz Z HG z príležitosti voľby slovenského prezidenta. Slovák, 24. 10. 1939, s. 3.

24 Na uliciach Bratislavy pred prezidentskou voľbou. Slovák, 26. 10. 1939, s. 2.

slobodárňach. O práci bratislavského ObV HG a jeho participácii na prípravách slávnosti prezidentskej voľby podal svedectvo neznámy reportér a dopisovateľ *Slováka*, ktorý si zobral za cieľ opísať prácu štátnych, straníckych a spolkových úradov a kancelárií počas dvoch hektických dní príprav. Zo zákulisia účasti gardistov na organizačných, ubytovacích a usporiadateľských službách sa tak verejnosť dozvedela propagandisticky starostlivo podané základné informácie: *„Keď som ráno zistil, že podobne je to i v Sneme, vo Vládnej budove, na hlavnom veliteľstve Hlinkovej gardy, v Slovenskej tlačovej kancelárii, na ministerstvách, upotrebil som iný prostriedok: telefón. No, nevyhral som veľa. Lebo i telefónna centrála je dnes tak nesmierne zaujatá, že mi skoro za každým číslom bolo treba štvrťhodinu čakať, že som nakoniec zabudol i na číslo, ktoré som volal, dostal som spojenie s oblastným veliteľstvom Hlinkovej gardy a mohol som sa rozprávať s veliteľom, ktorý má na starosti ubytovanie gardistov. Napochytre mi do telefónu len toľko hovorí: Veľký ruch. Od rána, ba už od noci. Gardisti stále prichodia. Budú ubytovaní v Štefánikových kasárňach, kde sú už na dvore postavené vojenské kuchyne ktoré budú pre nich variť už od zajtra rána. Ráno sme vyslali informačné oddiely na stanicu. Pri každom vchode stojí náš informátor. Tam máme i svoju kanceláriu, ktorá je spojená so všetkými našimi spojkami. Dnes ráno sme si boli pozrieť miesto, kde bude stáť gardistický špalier. Každý veliteľ už má na mape určené svoje miesto, kde má zaviesť zajtra svoje oddiely.“* [26]

Pri príležitosti voľby prvého prezidenta SR sa 26. októbra 1939 uskutočnil na Námestí slobody v Bratislave nástup Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže, ktorý sa oficiálne začal o 8.15 hod. príchodom hlavného veliteľa HG A. Macha za zvuku slávnostných fanfár. Jeho sprievod tvoril náčelník štábu HG Karol Danihel a Machov pobočník Hugo Höfer, ktorý bol zároveň nemeckým tlmočníkom hlavného veliteľa HG.[27] Po príchode sa k nim pripojil veliteľ prehliadky a neskorší bratislavský župný inšpektor Dr. Jozafát Kráľovič. Hlavný veliteľ HG vykonal prehliadku 2500 gardistov (o 500 viac ako bol najvyšší oficiálny odhad HV HG) a vyše 3000 príslušníkov Hlinkovej mládeže, ktorá bola až do júla 1940 formálne súčasťou HG, hoci vo svojich oficiálnych dokumentoch zdôrazňovala, že je *„úplne samostatným zborom.“* [28] Za veliteľa formácií HM, nastúpených na túto prehliadku bol menovaný župný vedúci HM v Bratislave Valentín Magdolen, riaditeľ bratislavskej meštianky. Po prehliadke nastúpených gardisticko-mládežníckych formácií k nim prehovoril hlavný veliteľ HG A. Mach, ktorý okrem iného povedal: *„Začíname historický deň v obnovenom štáte, volíme prvého prezidenta Slovenskej republiky. Obnovujú sa slávne dni po tisícročnej histórii Slovákov. Bratislava má znova slávu slávnych Slávov. Ďakujem Vám, že ste v tento deň dali príklad celému národu svojim disciplinovaným vystúpením. Ste všetci bez hodností, bez dištinkcií, všetci ste jednakí ako jeden muž.*[29] *Konečne vidím Hlinkovu gardu takú, akú som ju chcel vidieť, disciplinovanú, bez lesku, bez parády, ale gardu tvrdú, odhodlanú, ktorej najvyššou cnosťou je hrdosť, obetavosť. Takáto nastupuje práve v deň voľby prvého prezidenta.“* [30] Uniformovaní príslušníci HM po tomto nástupe vytvorili spolu s gardistami špaliere v troch úsekoch na uliciach, ktorými prechádzal sprievod a koč s prezidentom. Prvý stál na Suchom Mýte pred kaviarňou Astória (od Konventnej po Panenskú ulicu) a velil mu okresný vodca HM P. Tonkovič. Druhý špalier

25 Tieto kasárne na Jiráskovom nábreží Dunaja mali padnúť „za obeť“ novému regulačnému plánu Bratislavy. V čase prezidentskej voľby už neslúžili na ubytovanie vojska a mesto uvažovalo o niekoľkých alternatívach využitia tohto pozemku: „Ako sme už písali, mesto Bratislava má vypracovaný plán na regulácie niektorých častí mesta. Do tohto plánu zapadá aj zbúranie Štefánikových kasární na Jiráskovom nábreží pri Dunaji. Kasárne tieto vojsko už aj vyprázdnilo a v najbližšom čase prikročí sa k ich zbúraniu z regulačných dôvodov. O tom ešte nebolo rozhodnuté, či plocha, na ktorej kasárne stoja, bude rozparcelovaná, alebo použitá na iný účel.“ Štefánikova kasáreň pred zbúraním. Slovák, 3. 11. 1939, s. 2. Mesto Bratislava v apríli 1940 zbúralo priečelie (južné krídlo) kasární, ktoré uvoľnilo miesto rozšírenej vozovke. Zvyšok kasární získala Slovenská národná galéria (SNG), ktorá k nim v rokoch 1969 – 1977 dostavala modernú prístavbu.

26 Všetky úrady v znamení voľby prezidenta. Slovák, 26. 10. 1939, s. 2.

27 MACH, A.: Z ďalekých ciest. Martin 2009, s. 304.

28 MILLA, M.: Hlinkova mládež 1938 – 1945. Bratislava 2008, s. 230.

29 Hoci nové a podstatne zjednodušené golierové výložky potvrdili Smernice pre reorganizáciu Hlinkovej gardy, podpísané 7. 6. 1939 A. Machom a vtedajším náčelníkom Hlavného štábu Hlinkovej gardy (HŠHG) K. Murgašom, prikročila HG v prvej polovici októbra 1939 ešte k radikálnejšiemu zjednodušeniu celkového výzoru gardistickej uniformy. Hlavné veliteľstvo HG rozkazom z 11. 10. 1939 upravilo do vydania nového Organizačného poriadku HG nosenie hodností pre svojich veliteľov a funkcionárov. Od 20. 10. 1939 boli zrušené poddôstojnícke a dôstojnícke golierové výložky, a to bez ohľadu na druh zadelenia v rámci štruktúry HG (Hlinkova dopravná garda (ďalej HDG), Hlinkova letecká garda (ďalej HLG), Hlinkova akademická garda (ďalej HAG) atď.) a nosenie strieborných (poddôstojníckych) a zlatých (dôstojníckych) náplecníkov. Až do vydania nového Organizačného poriadku HG mohli na svojich uniformách nosiť prázdne (bez lemovania a hviezdičiek) golierové výložky a zjednodušený náplecník zo zdvojenej zlatej šnúry (nosený na pravom pleci) všetci župní a okresní velitelia HG, ich zástupcovia a miestni velitelia v sídlach okresov, ktorí boli menovaní dekrétmi, vydanými po 24. 8. 1939. Všetky dištinkcie v HG sa zrušujú. Slovák, 11. 10. 1939, s. 3.

30 Nástup Hlinkovej gardy, Hlinkovej mládeže a krojovaných skupín. Slovák, 27. 10. 1939, s. 7.

postavila HM na Hodžovom námestí pred kaviarňou Štefánia. Tejto skupine velil bratislavský oblastný vodca HM V. Magdolen. Posledný špalier, pod velením okresného vodcu HM Štefana Hlavatého, stál na ľavom chodníku, pri vchode do prezidentského paláca, smerom na Štefánikovu ulicu. Všetci uniformovaní príslušníci HM dostali pri tejto príležitosti malé papierové štátne a autonomistické vlajočky a zo svojich uniforiem mali odstrániť staré hodnostné dištinkcie (hviezdičky a náplecníky starého typu), rovnako, ako to urobila ešte v prvej polovici októbra 1939 Hlinkova garda.[31]

Ešte 25. októbra 1939, deň pred prezidentskou voľbou, bolo predsedovi slovenskej vlády J. Tisovi udelené najvyššie nemecké štátne vyznamenanie, ktorého nositeľmi mohli byť i zahraniční štátnici a osobnosti politického, hospodárskeho a spoločenského života – zlatý Veľkokríž Rádu nemeckého orla (Großkreuz des Deutschen Adlerordens).[32] Toto dekorovanie potvrdilo jediného kandidáta na prezidenta SR a jedinú možnosť výsledku jeho voľby. Vyznamenanie Tisovi odovzdal v sídle slovenskej vlády nemecký vyslanec na Slovensku Hans Bernard, ktorého sprevádzal legačný radca nemeckého vyslanectva Dr. Hoffmann. Pri odovzdávaní bol prítomný aj slovenský minister zahraničných vecí F. Ďurčanský. V Bernardovom prejave odzneli na adresu Slovenska a jeho predsedu vlády slová uznania za postoje v marci a septembri 1939. Nemecký vyslanec síce nezabudol pripomenúť prinavrátené severné slovenské územia, ktoré Slovenská republika získala počas účasti na poľskom septembrovom ťažení, no ani slovom sa nezmienil o omnoho väčších územných stratách Slovenska v prospech svojho južného suseda, o ktoré prišlo aj rozhodnutím Nemeckej ríše: *„Pán predseda vlády! Mám vysokú česť oznámiť Vám, že Vás Vodca a ríšsky kancelár vyznamenal Veľkokrížom rádu Nemeckého orla. Toto najvyššie vyznamenanie Veľkonemeckej ríše nie je len výrazom vďaky Vodcu Vám, ale súčasne aj uznanie za postoj a priateľstvo slovenského národa, vedeného Vašou vládou. Od Vášho historického stretnutia s ríšskym kancelárom v marci tohto roku vedie až do dnes priama cesta. Táto priama línia prinavrátila Slovensku územie, o ktoré Poliaci Slovensko olúpili. V tomto čase však dokázal aj Slovenský štát svoju životaschopnosť a svoj význam. Ako vyslanec Veľkonemeckej ríše môžem Vás uistiť, že práve tak, ako nemecký národ sa nesklamal vo svojom priateľstve k národu slovenskému, môže aj slovenský národ vždy rátať na podporu a priateľstvo Ríše.“* [33] Ministerský predseda Tiso vzhľadom na význam celej situácie i aktuálneho medzinárodno-politického postavenia Slovenskej republiky odpovedal nadmieru úctivo a ústretovo. Potvrdil záväznosť spojenectva, vďaku za blahosklonný súhlas Nemeckej ríše s prinavrátením slovenských obcí z Kysúc, Oravy a Spiša do Slovenskej republiky [34] a zároveň nezabudol obligátne pripomenúť a oficiálne deklarovať trvalosť slovensko-nemeckých priateľských vzťahov a zväzkov: *„Ďakujem za veľmi milé a vzácne prekvapenie, ktoré mňa i Slovensko zastihlo neočakávane. Prosím Vás, pán vyslanec, buďte láskavý tlmočiť Führerovi za toto veľké vyznamenanie tak moju osobnú úprimnú vďaku, ako aj vďaku slovenského národa. Keď som si 13. marca dovolil Führera uistiť, že sa v slovenskom národe nesklame, myslel som vtedy na priamy a otvorený charakter Slovákov, ktorí vedia, čo znamená vernosť a preto neprestanú byť vďační za preukázanú im vzácnu veľkodušnosť a pomoc. Tento osvedčený charakter slovenského národa sa prejavil i v septembrových udalostiach, keď sme sa po boku veľkej a víťaznej nemeckej armády odhodlali postaviť sa na obranu svojho územia. Prosím, aby bol Führer i celý nemecký národ presvedčený o tom, že sa slovenský národ i v budúcnosti vždy bude pohybovať na tejto priamej čiare našej spolupráce. Tak ja, ako celý slovenský národ, vysoko si cením nový prejav vzácneho priateľstva Führerovho a Ríše, ktorý nás naplňuje úprimnou radosťou. Ďakujúc Vám za Vaše vzácne slová, uisťujem vašu Excelenciu, že za toto veľkodušné pria-*

31 SNA, f. HV HG, šk. č. 99, 604–99–4. Nariadenie ZV HM z 19. 10. 1939.

32 Záslužný Rád nemeckého orla (Verdienstorden vom Deutschen Adler – VDA) bol založený nemeckým ríšskym kancelárom Adolfom Hitlerom dňa 1. mája 1937 a jeho založením sa začala nová etapa v praxi udeľovania nemeckých štátnych vyznamenaní cudzím štátnym príslušníkom. Tento rád sa mohol udeľovať i tým cudzincom, vojakom a civilným osobám, ktoré preukázali mimoriadne zásluhy na poli vojenskej spolupráce a diplomatických kontaktov svojej materskej krajiny s Nemeckou ríšou. Vojenským osobám bol VDA udeľovaný s mečmi (mit Schwertern) a civilným osobám bez mečov (ohne Schwertern). Udeľoval sa v troch typoch veľkokríža (veľkokríž, veľkokríž v zlate a veľkokríž v zlate s briliantmi), v piatich triedach a najnižšími stupňami boli strieborná a bronzová medaila. Okrem J. Tisa ďalšími zahraničnými nositeľmi tohto stupňa nemeckého vysokého štátneho vyznamenania boli Francisco Franco, Benito Mussolini, Ion Antonescu či Miklós Horthy. LUMSDEN, R.: Medals and decorations of Hitler´s Germany [Medaily a vyznamenania hitlerovského Nemecka]. MBI Publishing Company 2001, s. 124 – 127.

33 Najvyššie nemecké vyznamenanie predsedovi slovenskej vlády. Slovák, 26. 10. 1939, s. 12.

34 Bližšie o tejto problematike pozri: MIŠKOVIČ, A.: Naša pravda zvíťazila. Bratislava 1941.; MIŠKOVIČ, A.: Napravená krivda. Turčiansky Sv. Martin 1941.; BIELOVODSKÝ, A.: Severné hranice Slovenska. Bratislava 1946.; DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava 1991, s. 193 – 230.; MAJERIKOVÁ, M.: Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov. Krakov 2007, s. 93 – 109.; MATULA, P.: Prinavrátenie severného Spiša, Oravy a Kysúc v septembri 1939 na stránkach slovenskej tlače. In: MAJERIKOVÁ, M. (zost.): Nepokojná hranica. Krakov 2010, s. 53 – 73.

Dvanásťročné krojované dievčatá Taťjana Kukučová a Magdaléna Červená vítajú chlebom a soľou novozvoleného prezidenta pred jeho sídlom
(Zdroj: Archív V. Kárpátyho)

teľstvo neprestaneme odplácať našim úprimným priateľstvom" [35]

Posledné organizačné porady sa niesli v intenciách záväzného programu, ktorý bol však uverejnený až tesne pred samotnou prezidentskou voľbou, dňa 25. októbra 1939. Podľa neho malo dňa 26. októbra 1939 prísť k prvému čiastočnému uzavretiu dopravy na bratislavských uliciach s výnimkou prechodov cez križovatky o 9.45 hod. a po pätnástich minútach mala byť na uliciach prezidentského sprievodu uzavretá úplne.[36] Autá pozvaných hostí boli púšťané i po dopravnej uzávere do 10.00 hod. pred budovu Slovenskej univerzity, ale iba smerom zo Štúrovej ulice. Príslušníci policajného strážneho zboru pri Policajnom riaditeľstve v Bratislave sa mali rozostaviť na výkon poriadkovej služby na vopred určených miestach na Hodžovom námestí, Suchom Mýte, Hurbanovom a Hlinkovom námestí (dnes Námestie SNP), Štúrovej ulici, Šafárikovom námestí, Vajanského nábreží a námestí pred budovou Kotva. O 9.30 hod. sa mala okrem HG, HM a FS dostaviť na vopred určené miesta trasy prezidentského sprievodu aj armáda, ktorá mala vytvoriť špaliere na oboch stranách Štúrovej a Laurinskej ulice a tiež na Suchom Mýte, Hodžovom námestí od Panenskej ulice po prezidentský palác.[37] Slávnostné zasadnutie Snemu SR sa malo začať v aule Slovenskej univerzity na Šafárikovom námestí, kde mal novozvolený prezident SR zložiť i slávnostnú ústavou predpísanú prísahu. Následne sa mal prezident so sprievodom presunúť do svojho sídla – Grasalkovičovho paláca, ktorý privítal svojho prominentného hosťa už nákladne rekonštruovaný.[38] O ubytovaní J. Tisa v Bratislave do 26. októbra 1939 podal krátke svedectvo jeho neskorší osobný tajomník Dr. Karol Murín: *„Za celý čas, pokiaľ sa nasťahoval do prezidentského paláca, do 26. októbra 1939, býval predseda vlády v malej hosťovskej izbe a stravoval sa v jezuitskom kláštore. Od začiatku svojho pôsobenia v Bratislave, každú sobotu odchádzal do Bánoviec. Viac mesiacov ta cestoval vlakom (musel presadať v Trenčíne), neskôr autom"* [39] Slávnostný prezidentský sprievod bol tvorený 24-člennou čatou vojenskej

35 Najvyššie nemecké vyznamenanie predsedovi slovenskej vlády. Slovák, 26. 10. 1939, s. 2.
36 Posledné prípravy na voľbu prezidenta republiky. Slovák, 25. 10. 1939, s. 1.
37 Archív Múzea Slovenského národného povstania (ďalej AM SNP), f. VIII, šk. č. 1, S 72/91. Program voľby prezidenta Slovenskej republiky v Bratislave dňa 26. 10. 1939.
38 História stavby Grasalkovičovho paláca v Bratislave (O sídle prezidenta Slovenskej republiky). Slovák, 27. 10. 1939, s. 12.
39 MURÍN, K.: Spomienky a svedectvo. Trenčín 1991, s. 19.

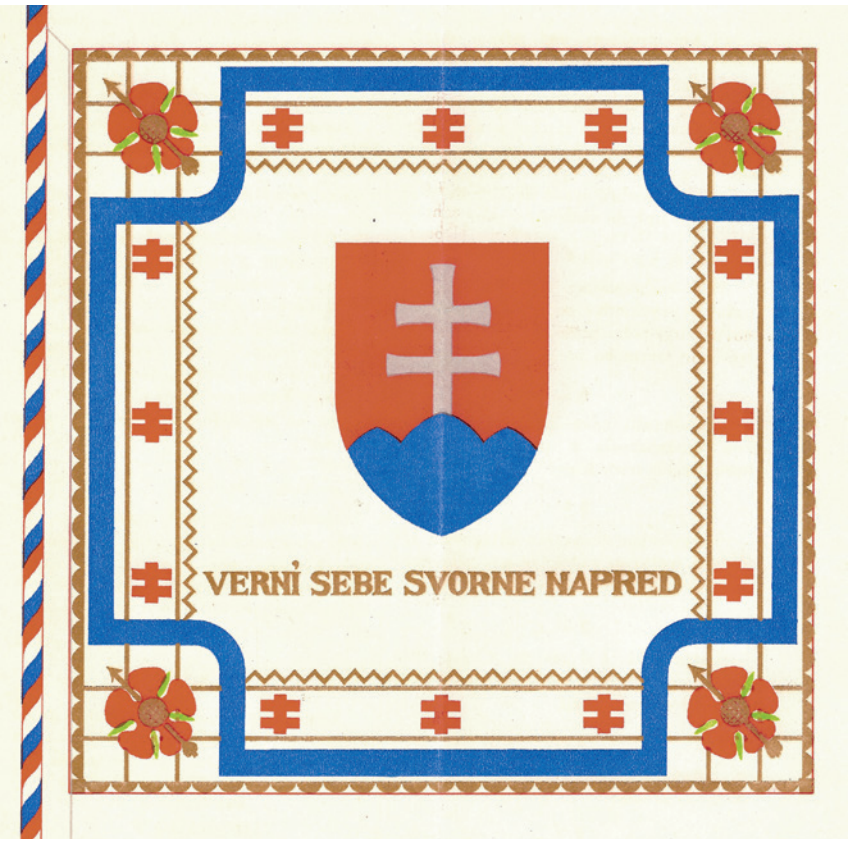

Štandarda prezidenta 1. Slovenskej republiky (Zdroj: Archív V. Kárpátyho)

jazdy, ktorej velil nadporučík Petrovič. Jej prvá časť šla na čele sprievodu, pred prvým policajným automobilom s evidenčným číslom S – 8. Zvyšok vojenskej jazdy bol rozmiestnený v strede a na konci kolóny. Za policajným vozidlom nasledovala čestná čata uniformovanej policajnej jazdy, automobily predsedu vlády (S – 3), ministra zahraničných vecí (S – 4), ministra financií (S – 2), ministra školstva (S – 200), ministra hospodárstva (S – 7) a Generálneho sekretariátu HSĽS (S – 60). Stred sprievodu tvorila, okrem druhej časti vojenskej jazdy, nesúcej štandardu prezidenta republiky, skupina deviatich vojenských trubačov, koč prezidenta republiky [40], za ktorým nasledovalo auto prezidentského sprievodu. Slávnostný sprievod uzatvárala tretia časť čestnej vojenskej jazdy.

Program volebného dňa mal pokračovať vo večerných hodinách (19.25 – 22.45 hod.) slávnostným predstavením v Slovenskom národnom divadle. Nábožensko-cirkevnú časť programu voľby prezidenta tvorili slávnostné bohoslužby pri príležitosti nástupu prezidenta do svojho úradu v bratislavskom Dóme sv. Martina, ktoré sa uskutočnili deň po samotnej voľbe, dňa 27. októbra 1939 o 9.00 hod. Okrem podpredsedu vlády V. Tuku sa na nich zúčastnili generálny tajomník HSĽS J. Kirschbaum, hlavný veliteľ HG A. Mach a predstavitelia a zástupcovia štátnych úradov, kancelárií, spolkov a korporácií. Prezident J. Tiso prišiel do chrámu sprevádzaný šéfom prezidentskej kancelárie Dr. Antonom Neumannom krátko pred deviatou hodinou, kde ho privítal svätiaci biskup a hlavný celebrant Michal Buzalka.[41] V rovnakom čase sa v novom chráme evanjelickej cirkvi a. v. na Legionárskej ulici v Bratislave konali slávnostné služby Božie, ktoré viedol biskup západného dištriktu evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku Dr. Samuel Osuský. Vládu na nich zastupoval minister národnej obrany generál F. Čatloš.[42]

Na verejnosť sa tiež dostali hodnovernejšie správy o počte účastníkov a hostí. Samotná univerzitná aula mala prijať viac ako 400 osôb, z ktorých asi 140 tvorili manželky ministrov, poslancov, vysokých štátnych úradníkov a domácich a zahraničných diplomatov. Bol zostavený i zoznam domácich a akreditovaných zahraničných novinárov a reportérov. Organizovaním novinárov a ich akreditáciou v deň voľby slovenského prezidenta bola poverená Slovenská tlačová kancelária (ďalej STK), ktorá zostavila a poskytla Policajnému riaditeľstvu v Bratislave ich predbežný zoznam, do 26. októbra 1939 ešte aktuálne dopĺňaný. Na pôde STK sa uskutočnila spoločná porada zástupcov slovenských, nemeckých a maďarských periodík v SR, ktorej výsledkom bola dohoda, že akreditovaní žurnalisti a reportéri budú v deň voľby viditeľne označení bielou páskou s nápisom „TLAČ“, doplneným úradnou policajnou pečiatkou. Iba takto viditeľne označení novinári mali umožnený voľný pohyb i v políciou uzavretých a strážených priestoroch, teda nie len pred budovou Slovenskej univerzity a v jej priestoroch, ale aj pred súkromným bytom prezidenta, v jeho rezidencii i pred ňou. Novinári boli zároveň

40 Koč, v ktorom sa viezol prezident republiky v deň svojej voľby v slávnostnom sprievode mestom, vyrobili dielne 1. zbrojnice v Bratislave, na návrh dôstojníkov 1. jazdeckého priezvedného oddielu. Prezidentovi ho venoval osobne minister národnej obrany generál Ferdinand Čatloš a v deň voľby ho ťahali dva páry bielych žrebcov (Schagia) zo slovenského chovu nitrianskeho žrebčinca. Armáda svojmu najvyššiemu veliteľovi. Slovák, 26. 10. 1939, s. 4.

41 Slávnostné služby Božie z príležitosti nastúpenia úradu prezidenta. Slovák, 28. 10. 1939, s. 2.

42 Slávnostné evanjelické služby božie z príležitosti voľby prezidenta. Slovák, 27. 10. 1939, s. 11.

poučení o povinnostiach a spôsoboch služobného pohybu v tomto uzavretom priestore. Rovnako boli upozornení a poučení i príslušníci uniformovanej a neuniformovanej policajnej stráže, aby neobmedzovali označených novinárov vo výkone ich služby, umožnili im bezproblémový voľný pohyb v uvedených priestoroch a podľa potreby im boli všemožne nápomocní.[43] Od 20. októbra 1939 boli na prezidentskú voľbu akreditovaní redaktori týchto domácich (slovenských i menšinových) a zahraničných periodík a spravodajských agentúr: Slovenská tlačová agentúra (9 redaktorov), *Slovák* (6 redaktorov), *Slovenská pravda* (3 redaktori), *Slovenská politika* (1 redaktor), *Slovenská sloboda* (2 redaktori), *Grenzbote* (5 redaktorov), *Deutsche Stimmen* (2 redaktori), *Új Hírek* (3 redaktori), *Esti Ujság* (3 redaktori), *Deutsche Nachrichten Büro* (2 redaktori), *České slovo* (1 redaktor), *Lidové noviny* (1 redaktor). Oficiálnu fotografickú dokumentáciu priebehu prezidentských volieb i sprievodných akcií zabezpečovali traja fotoreportéri STK a traja pracovníci jej pomocného technického personálu. Ostatní neakreditovaní (neoznačení) redaktori a fotoreportéri domácich a zahraničných periodík a spravodajských agentúr nemohli byť podľa policajných smerníc a inštrukcií vpustení do strážených bezpečnostných kordónov a priestorov.[44] Zo zahraničných novinárov sa do prezidentskej voľby stihli ešte akreditovať ďalší žurnalisti a spravodajcovia z Nemecka, Maďarska, Talianska, Španielska a Sovietskeho zväzu.[45] Okrem toho prišla v tomto čase na Slovensko i šesťčlenná delegácia juhoslovanských novinárov z periodík *Politika*, *Vreme*, *Pravda* a *Hrvatski dnevnik* a pracovníkov juhoslovanského Ústredného tlačového výboru a agentúry Avala.[46] Bulharskú tlač zastupoval jej pražský spravodajca Atanas Rusev-Sam, ktorý využil svoju návštevu na prípravu širšej reportáže, prinášajúcej informácie o Slovensku nielen na úrovni hlavného mesta, ale predovšetkým života v jednotlivých regiónoch. V itinerári jeho služobnej cesty nechýbali mestá Trnava, Banská Bystrica, Prešov, Turčiansky Sv. Martin, Žilina a Piešťany. Už pred svojou návštevou sa tento žurnalista venoval Slovensku, jeho prírodným a historickým zaujímavostiam.[47] Na Slovensku

27. októbra 1939. SLOVAK Strana 5.

Slovenský národ má svojho prezidenta

Po tisícoch a sto rokoch prestol slovenských vládarov znovu zaplnený

Manifestačná jednota pri voľbe dr. Jozefa Tisu za prezidenta Slovenskej republiky

Nebesá sú nám priaznou naklonené

Všetko putuje k budove univerzity

Bratislava hýri farbami

V slávnostnej volebnej sieni

Sieň už pred desiatou je skoro plná

TISO

43 SNA, f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave (f. PR BA), šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Odpis listu STK z 20. 10. 1939.

44 SNA, f. PR BA, š. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Úradné hlásenie obvodného policajného inšpektora Gavoru riaditeľovi STK z 23. 10. 1939.

45 Slovenský národ má svojho prezidenta. Slovák, 27. 10. 1939, s. 5.

46 O pozadí príprav i programe tejto návštevy pozri viac: JARINKOVIČ, J.: Slovensko a Juhoslávia v rokoch II. svetovej vojny. Banská Bystrica 2012, s. 15 – 16.

47 Bulharský novinár na Slovensku. Slovák, 28. 10. 1939, s. 2

Zvoleniu J. Tisa za prezidenta Slovenskej republiky sa venovala aj dobová tlač (Zdroj: Slovák)

mu v nasledujúcom roku Matica slovenská vydala dve publikácie.[48] Na voľbu prezidenta prišlo do Bratislavy viac ako 40 zahraničných novinárov, redaktorov a fotoreportérov.[49] Osobitnú pozornosť venoval zahraničným novinárom, spravodajcom a reportérom novozvolený prezident J. Tiso, ktorý vo svojom prejave, adresovanom práve im, zdôraznil význam 14. marca 1939, ako rozhodujúceho míľnika v národných dejinách Slovákov, ktorý predstavuje po vyše tisícročí obnovenie ich štátnej samostatnosti. O samotnej voľbe sa vyjadril ako o poslednej fáze v dobudovaní organizačnej štruktúry Slovenskej republiky: *„Včerajší deň je pre nás medzníkom, ktorý dokazuje, že sme budovateľskú prácu a štátotvornú činnosť, ktorú sme započali po vyhlásení samostatného Slovenského štátu, formálne skončili, a to práve voľbou hlavy štátu. To, čo sme dosiaľ v tak krátkom čase vykonali, dokazuje jasne životné možnosti slovenského národa a Slovenského štátu. Hoci sme hneď v marcových dňoch na východe a teraz v septembri na severe v záujme našej obrany museli siahnuť k zbraniam, pokračovalo sa vo vnútornej konsolidácii štátu. Priateľskou zmluvou s Veľkonemeckou ríšou vidíme naše medzinárodné postavenie konečne dobre zaistené a na tomto základe chceme v najlepšej zhode nažívať so všetkými našimi susedmi. Prosím, doneste do vašej vlasti dobré správy o nás a odovzdajte naše najlepšie želania národom, ktoré reprezentujete.“* [50] Prezident J. Tiso poskytol rozhovor i spravodajcovi amerických novín *Chicago Tribune* M. A. Louisovi, ktorému *„dal odkaz pre našich slovenských krvných bratov v Amerike.“* [51]

Okrem slovenskej filmovej spoločnosti Nástup a zahraničných filmových agentúr, [52] ktoré zachytili hlavné momenty prezidentskej voľby z 26. októbra 1939 na filmový pás, vysielal celý priebeh prezidentskej voľby v priamom prenose slovenský a nemecký rozhlas.[53] O poverení Slovenského rozhlasu vysielať priamu živú reportáž z voľby prvého prezidenta SR sa rozhodlo ešte 16. októbra 1939 na porade Predsedníctva Snemu SR. Pre rozhlasových reportérov boli vystavené osobitné legitimácie, ktoré ich oprávňovali na voľný prístup k ich improvizovaným rozhlasovým stanovištiam i na voľný pohyb v priestoroch a kordónoch uzavretých políciou. Pre rozhlasových reportérov bolo určených päť stanovíšť. Prvé a hlavné bolo v lóži č. 9 auly Slovenskej univerzity, odkiaľ sa prihovárali svojim poslucháčom nie len slovenskí reportéri Emil Rusko a Ľudo Zúbek (technickí redaktori Ing. Dobroslav Chrobák a Gustav Ladický), ale i nemecký reportér Rudolf Fochler a Andreas Hempfinger, ktorý bol poverený technickou službou pre nemeckú reportáž. Ďalšie stanovištia rozhlasových reportérov boli na Šafárikovom námestí (reportér Martin Hollý a technik Rudolf Draškovič), na balkóne Ústredného družstva na Hlinkovom námestí (reportér Július Špánik a technik Vojtech Koma), pred vchodom do prezidentského paláca (reportér Július Horváth a technik Jozef Vrabec) a na Bratislavskom hrade (technik Ján Mader).[54] Voľbu prezidenta si mala povinne vypočuť i armáda. Všetky jej posádky sa mali zhromaždiť pri rozhlasových prijímačoch a pri hraní štátnej hymny vzdať česť zbraňou novozvolenému slovenskému prezidentovi. Popoludňajší program mal byť prispôsobený slávnostnej atmosfére a mal mať zábavno-oddychový charakter.[55]

Policajné riaditeľstvo v Bratislave nariadilo svojim prednostom bežnej a prezidiálnej podateľne i veliteľskému zboru, aby v deň voľby neúradovali a nepredvolávali stránky a tí, ktorí si ešte neprešili na uniformách staré gombíky z československej éry (prepletené písmená ČS) za nové so štylizovaným slovenským znakom, aby to bezpodmienečne urobili do 26. októbra 1939.[56]

48 RUSEV-SAM, A.: Rozprávky bulharského deduška. Turčiansky Sv. Martin 1940.; RUSEV-SAM, A.: Zlatý klas. Turčiansky Sv. Martin 1940.

49 V slávnostnej volebnej sieni. Slovák, 27. 10. 1939, s. 5.

50 Prejav pána prezidenta k zahraničným novinárom. Slovák, 28. 10. 1939, s. 2.

51 Momentky z prezidentského paláca. Slovák, 31. 10. 1939, s. 5.

52 Priebeh slávnostnej voľby prvého prezidenta SR bol dovolený snímať iba filmovým spoločnostiam s úradným povolením. O toto povolenie museli filmové spoločnosti požiadať štátno-bezpečnostné oddelenie Ministerstva vnútra SR minimálne 24 hodín vopred, pričom o toto povolenie nemusela žiadať a automaticky ho dostala iba Slovenská filmová spoločnosť Nástup. Rozmiestnenie kamier záležalo priamo na filmároch. Jedinou podmienkou bolo, aby ich poloha, práca technického personálu a automobilové zabezpečenie nenarušovali plynulosť dopravy a nezavadzali pri prechode prezidentského sprievodu. SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Bezpečnostné opatrenia pri voľbe prvého prezidenta Slovenskej republiky v Bratislave dňa 26. 10. 1939.

53 Zahraničné oddelenie Slovenského rozhlasu ponúklo Veľkonemeckému rozhlasu (od 1. 1. 1939 Grossdeutscher Rundfunk) možnosť reportáže z voľby prvého slovenského prezidenta. Nemecký reportér mal pricestovať do Bratislavy už 25. 10. 1939 a okrem voľby mal priniesť reportáž i z návštevy šéfa štábu Úderných oddielov (Sturmabteilung – SA) Viktora Lutzeho na Slovensku a z aktu kladenia vencov tejto návštevy na hrob Andreja Hlinku v Ružomberku. Oficiálna slovenská propaganda prijala s nadšením odpoveď vedenia Veľkonemeckého rozhlasu: „Správa ríšskeho rozhlasu ponuku s ochotou prijala a telegraficky oznámila nášmu rozhlasu, že vyšle vlastného reportéra. Túto správu treba ozaj s potešením prijať. Musíme si uvedomiť totiž, že týmto vysielaním naše Slovensko dostáva sa prvý raz do vysielania zahraničného.“ Voľbu slovenského prezidenta bude vysielať i ríšsky rozhlas. Slovák, 24. 10. 1939, s. 1.

54 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11958/39. Odpis listu Slovenského rozhlasu Predsedníctvu Snemu SR zo 17. 10. 1939.

55 Slovenská armáda vo všetkých posádkach bude mať spoločný posluch voľby prezidenta republiky. Slovák, 26. 10. 1939, s. 7.

56 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Obežník Policajného riaditeľstva v Bratislave z 18. 10. 1939.

V nasledujúcich dňoch však došlo na základe ďalších nariadení a smerníc Predsedníctva vlády SR v Bratislave v tejto oblasti k ďalším korekciám a výnimkám. Podľa nich sa na území Slovenskej republiky síce vo všeobecnosti nemalo 26. októbra 1939 úradovať, no v prípadoch, ktoré nemohli byť z rôznych príčin odročené sa malo pokračovať ako v riadnych pracovných dňoch. Zároveň si úrady a súdy mali upraviť svoje pracovné hodiny tak, aby neboli porušené práva stránok, predovšetkým pri podávaní rekurzov a prehlásení, ktoré boli viazané na istú konkrétnu lehotu.[57] Všetky policajné úradovne mali v intenciách vládnych nariadení upraviť svoje úradné hodiny tak, aby *„obmedzenie služby v tejto dobe nebolo na ujmu verejnej bezpečnosti."* [58] Obmedzenú prevádzku mali podľa odporúčaní Ministerstva hospodárstva SR v deň prezidentskej voľby v čase od 8.00 do 13.00 hod. aj obchody a živnostenské prevádzky.[59] Toto opatrenie sa nevzťahovalo na holičské, hostinské a cukrárske živnosti.[60]

V súvislosti s prezidentskou voľbou nariadilo Prezídium Ministerstva vnútra (ďalej PMV) v Bratislave výzdobu štátnych a verejných budov štátnymi vlajkami a zástavami v dňoch od 25. októbra (od 17.00 hod.) do 27. októbra 1939 (do 8.00 hod.). Všetci majitelia domov boli zároveň upozornení, aby zabezpečili ich výzdobu štátnymi zástavami, ktoré mohli byť doplnené o autonomistické alebo nemecké ríšske alebo menšinové zástavy.[61] Zároveň bolo okresným úradom po celom Slovensku nariadené, aby *„pripomenuli miestnemu obyvateľstvu vo svojom správnom obvode národnú povinnosť vyzdobenia svojich domov zástavami. Vedľa zástav nemeckej skupiny má byť vyvesená z pravej strany zástava štátna."* [62] Či už išlo o spontánne vyjadrenie nadšenia obyvateľstva, alebo výsledok nariadení a kontroly zo strany štátnych orgánov, výsledok bol skutočne impozantný a neunikol pozornosti žiadnemu z korešpondentov, redaktorov a domácich a zahraničných pozorovateľov, ktorí opisovali atmosféru a obraz bratislavských ulíc deň pred prezidentskou voľbou: *„Zástavy, koberce, tisíce a tisíce menších a väčších štátnych, autonomistických, nemeckých visia už teraz na budovách, na súkromných domoch, na stožiaroch, po všetkých uliciach. Mesto je v pravom slova zmysle zaplavené zástavami a pohľad do niektorých vyzdobených ulíc je krásny. Obyvateľstvo v tomto ohľade si teraz zasluhuje pochvalu. Všade vidíme čisté, nové zástavy. Ináč predávanie zástav z papiera je dnes dobrým obchodom. Vidím to pred budovou tržnice, kde podnikavý mladý človek má v rukách stovky papierových zástav. Chodci sa zastavujú, vyberajú, kupujú od neho."* [63] Štátnymi zástavami, s možnosťou doplniť slávnostnú dekoráciu o stuhy trikolóry, mali byť na odporúčanie grémia bratislavských obchodníkov v deň voľby prvého slovenského prezidenta ozdobené obchody i živnostenské prevádzky v hlavnom meste Slovenskej republiky. Ich výzdoba však nemusela zostať iba pri štátnych zástavách: *„Výklady kresťanských obchodníkov môžu byť okrem toho ozdobené obrazmi ministerského predsedu Dr. Tisu alebo Andreja Hlinku, alebo iných slovenských národných dejateľov. Niet námietok proti tomu, aby popri obraze Dr. Tisu bol aj obraz vodcu Adolfa Hitlera."* [64] V súvislosti s použitím portrétov politikov sa nám zachoval záznam o nepríjemnom incidente, keď policajný úradník pri obhliadke svojho rajónu objavil dňa 26. októbra 1939 o 18.30 hod. na Šancovej ulici vo výklade židovského hostinca u Reissmanna obraz (50 × 50 cm) nového prezidenta Tisa. Upozornil majiteľa hostinca, že ako Žid musí obraz ihneď odstrániť, pretože *„Židia boli od svojej náboženskej obce upozornení, že mimo štátnych zástav nesmú mať nič iného (obraz prezidenta Slovenskej republiky a pod.) vyvesené alebo vyložené."* [65] Po upozornení policajného úradníka bol obraz z výkladu tohto hostinca okamžite odstránený.

V podvečer prezidentskej voľby bola bratislavskou políciou vykonaná vo večerných hodinách v uliciach Bratislavy rozsiahla policajná razia. Razia prebehla v dvoch zmenách (16.00 – 20.00 hod. a 21.00 – 2.00 hod). Preverila 2710 osôb, z ktorých bolo na výsluch predvedených 139 a priamo zadržaných 101 osôb. Väčšina zaistených bola zadržaná alebo vykázaná z dôvodu potulovania a u niektorých našla polícia podozrivý, väčšinou maďarský iredentistický materiál. Policajti u zadržaných osôb našli predovšetkým maďarské iredentistické odznaky *„s nápisom Mindent vissza, nálepku s nápisom Éljen Magyarország a pieseň hanobiacu a posmievajúcu sa Slovákom i Nemcom."* [66] Uvedené podozrivé osoby boli zadržané v malých skupinkách takmer vo všetkých bratislavských policajných rajónoch. Po

57 Tamže. Odpis obežníka Predsedníctva vlády SR z 22. 10. 1939.
58 Tamže. Obežník Prezídia Policajného riaditeľstva v Bratislave z 25. 10. 1939.
59 Tamže.
60 26. októbra budú obchody zatvorené. Slovák, 22. 10. 1939, s. 3.
61 Zástava nemeckej národnej skupiny (menšiny) bola v podstate straníckou vlajkou jej jedinej politickej reprezentantky – Nemeckej strany (Deutsche Partei – DP). Bola tvorená červeným obdĺžnikom so stredovo umiestneným bielym gotickým štítom s čiernym hákovým krížom.
62 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Obežník PMV v Bratislave z 21. 10. 1939.
63 Na uliciach Bratislavy pred prezidentskou voľbou. Slovák, 26. 10. 1939, s. 2.
64 Vyzdobenie obchodov v deň voľby prezidenta. Slovák, 26. 10. 1939, s. 2.
65 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Úradné policajné hlásenie z 27. 10. 1939.
66 Tamže. Štatistika policajnej razie z 25. 10. 1939.

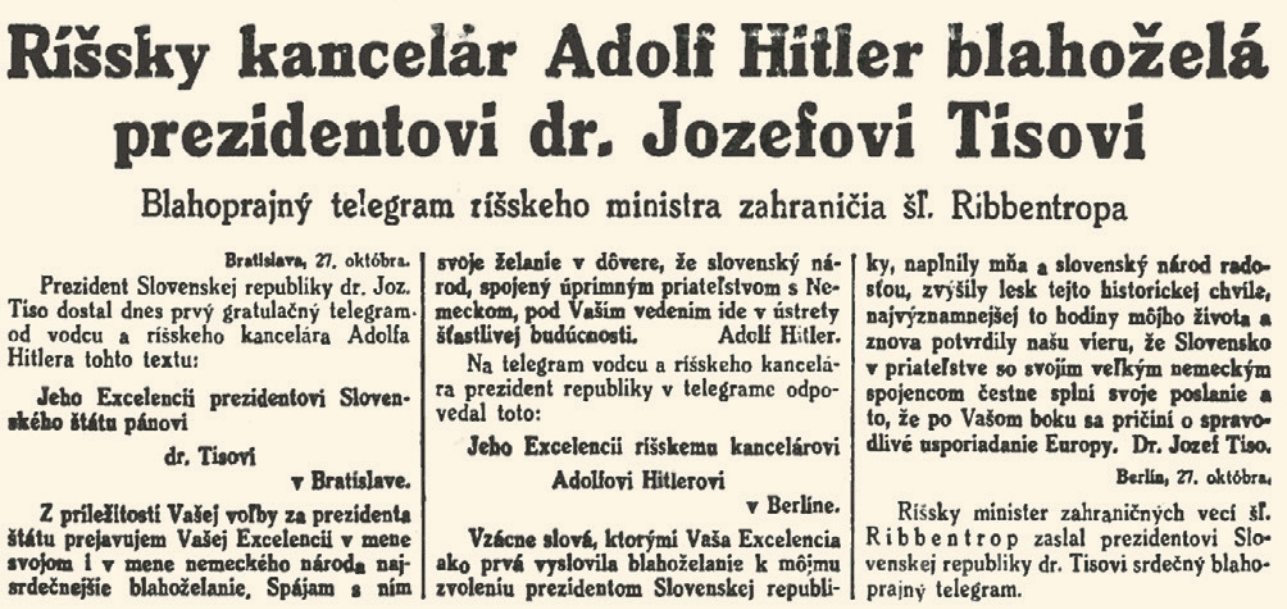

Ríšsky kancelár Adolf Hitler blahoželá prezidentovi dr. Jozefovi Tisovi

Blahoprajný telegram ríšskeho ministra zahraničia šľ. Ribbentropa

Bratislava, 27. októbra.

Prezident Slovenskej republiky dr. Joz. Tiso dostal dnes prvý gratulačný telegram od vodcu a ríšskeho kancelára Adolfa Hitlera tohto textu:

Jeho Excelencii prezidentovi Slovenského štátu pánovi

dr. Tisovi

v Bratislave.

Z príležitosti Vašej voľby za prezidenta štátu prejavujem Vašej Excelencii v mene svojom i v mene nemeckého národa najsrdečnejšie blahoželanie. Spájam s ním svoje želanie v dôvere, že slovenský národ, spojený úprimným priateľstvom s Nemeckom, pod Vašim vedením ide v ústrety šťastlivej budúcnosti. Adolf Hitler.

Na telegram vodcu a ríšskeho kancelára prezident republiky v telegrame odpovedal toto:

Jeho Excelencii ríšskemu kancelárovi

Adolfovi Hitlerovi

v Berlíne.

Vzácne slová, ktorými Vaša Excelencia ako prvá vyslovila blahoželanie k môjmu zvoleniu prezidentom Slovenskej republiky, naplnily mňa a slovenský národ radosťou, zvýšily lesk tejto historickej chvíle, najvýznamnejšej to hodiny môjho života a znova potvrdily našu vieru, že Slovensko v priateľstve so svojím veľkým nemeckým spojencom čestne splní svoje poslanie a to, že po Vašom boku sa pričiní o spravodlivé usporiadanie Europy. Dr. Jozef Tiso.

Berlín, 27. októbra.

Ríšsky minister zahraničných vecí šľ. Ribbentrop zaslal prezidentovi Slovenskej republiky dr. Tisovi srdečný blahoprajný telegram.

J. Tisovi k zvoleniu za prezidenta 1. SR blahoželal aj A. Hitler (Zdroj: Slovák)

odpykaní trestu vymeraného príslušnými policajnými súdmi boli prepustení. Osoby, ktoré neboli z bratislavského policajného obvodu, boli postrkom vrátené do miesta svojej domovskej príslušnosti (trvalého bydliska). Súčasťou bezpečnostných opatrení bratislavskej polície bolo i zaistenie 15 komunistov, ktorí boli označení „z hľadiska štátno- bezpečnostného" za mimoriadne podozrivých a nebezpečných. Akcia mala skôr odstrašujúci a demonštratívny cieľ, pretože sami komunisti boli v tom čase z medzinárodno-politickej situácie zmätení a boli v jasnej defenzíve a pasivite. U zaistených komunistov boli zároveň vykonané domové prehliadky a o ich ďalšom osude sa malo rozhodnúť až po analýze zhabaného materiálu a dokumentácie.[67] Aj to je dôkaz, že polícia chcela mať v dňoch prezidentskej voľby najagilnejších komunistických aktivistov a funkcionárov pre istotu pod dozorom.

Polícia dostávala v tomto období i viaceré poplašné správy, ktoré vznikali na základe všeobecných fám alebo udaní konkrétnych jednotlivcov, ktorí to robili z rozmanitých pohnútok. Od osobnej animozity až po úprimne myslené prejavy lojality k svojmu štátu a jeho najvyšším predstaviteľom. Nezriedka boli príčinou takýchto neoverených poplašných správ i konfesionálna nevraživosť, stereotypy a podozrievavosť. No akokoľvek zneli udania a informácie nereálne a fantasticky, každý podnet bol dôkladne preverený. Policajné riaditeľstvo dostalo zmätočné informácie o údajne chystanom štátnom prevrate, ktorý sa mal uskutočniť priamo v deň voľby, dňa 26. októbra 1939, resp. v nasledujúci deň. Puč mala uskutočniť evanjelická mládež a regionálni komunistickí aktivisti v mestách Liptovský Sv. Mikuláš, Ružomberok a Turčiansky Sv. Martin. Ďalšia poplašná správa z „druhej ruky" o údajne pripravovaných evanjelických protestných demonštráciách, pripravovaných na deň prezidentskej voľby, bola bratislavskej polícii oznámená prostredníctvom priameho udania bratislavského mestského úradníka Jána Huzuláka. Ten ešte 25. októbra 1939 oznámil policajnému agentovi Zverkovi: *„Dnes večer išiel som si kúpiť cigarety do trafiky na Valónskej ulici, kde mi majiteľka tejto trafiky hovorila medzi iným, že Česi sú veľmi nebezpečný element pre Slovenský štát a hlavne istý Brezina a jeho manželka, ktorí bývajú v Bratislave na Mýtnej ul. 32. Brezina vraj rozširuje verejne vo výšspomenutej trafike, že pred voľbou prvého prezidenta Slovenského štátu budú demonštrácie, ktoré majú poriadať evanjelici. Ďalej mi trafikantka hovorila, že Brezinová prišla k nej do trafiky a hovorila jej, že bola na hlav.*[nom] *nádr.*[aží], *kde mala nejakú službu a videla veľa vojakov, ktorí prichádzali na nádražie vlakom a ktorí vraj boli veľmi zmrzačení a väčšinou slepí."* [68]

Voľba prezidenta Slovenskej republiky prebehla bez väčších incidentov a komplikácií a ani medzi zhromaždeným obyvateľstvom nebolo badať väčšie prejavy nespokojnosti alebo protestov. Obvodný policajný inšpektor Štefan Toller, ktorý nastúpil do služby v siedmom bezpečnostnom úseku (od Konventnej ulice cez Hodžovo námestie až po prezidentský palác) dňa

67 Tamže. Súhrnná správa Policajného riaditeľstva v Bratislave o bezpečnostných opatreniach v dňoch 25. a 26. 10. 1939 v Bratislave.

68 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Úradný policajný záznam z 25. 10. 1939.

26. októbra 1939 o 8.00 hod. hodnotil náladu zhromaždeného obyvateľstva ako veľmi dobrú a aj z vypočutých rozhovorov bolo zrejmé, že iný výsledok, ako zvolenie J. Tisa za prezidenta, ani neprichádzal do úvahy. Jedinou výnimkou boli reakcie pedagógov a žiačok bratislavskej dvojročnej rodinnej školy [69] na personálny výber prezidenta, ktoré vyznievali v danom kontexte mimoriadne naivne a čiastočne i komicky. O tomto excese sa nám zachovala zmienka vďaka osobitnému policajnému hláseniu z tretieho bezpečnostného úseku od Roykovej (dnes Tobrucká ulica) po Goetheho ulicu (dnes Gorkého ulica), spísanému na základe hlásení dôverníkov: *„Dňa 27. októbra 1939 dozvedel som sa od svojho dôverníka, že dňa 27. októbra 1939 žiačky dvojročnej rodinnej školy v Bratislave i s učiteľkami čakajúce na výsledok volieb prvého prezidenta SR pred Slovenskou univerzitou boli úplne prekvapené a vyjavene sa pozerali, keď do pripraveného štvorzáprahu ako prvý prezident Slovenskej republiky nastupoval Dr. Tiso a nie Sidor. Žiačky uvedenej školy boli tej mienky, že ako prvý prezident Slovenskej republiky bude zvolený vyslanec Sidor."* [70] Inšpektor Toller venoval vo svojom rajóne osobitnú pozornosť reakciám a náladám nemeckého a maďarského obyvateľstva, ktoré podľa zachovaných hlásení prejavovalo vcelku pozitívne stanoviská a názory. Z niektorých verejne prednesených maďarských názorov zaznamenal vyjadrenia, podľa ktorých: *„Ezek a Szlovákok mégis nagyon jó politikát üznek"* (Tí Slováci robia predsa dobrú politiku) a *„Azt nem is hitten volna, hogy a Szlovákok úgy fognak magukat gazdaságilak tartani"* (Nemyslel som si, že Slováci sa tak dobre hospodársky udržia).[71]

Jediným zanedbateľným incidentom, ktorý sa odohral počas prezidentskej voľby dňa 26. októbra 1939, no v žiadnom ohľade nenarušil jej priebeh, bolo náhodné zhromaždenie skupiny 200 – 250 osôb, ktoré prejavovali verbálnym demonštratívnym spôsobom otvorené sympatie slovenskému mimoriadnemu vyslancovi a splnomocnenému ministrovi v Ríme pri Vatikáne K. Sidorovi, ktorý bol iba pred niekoľkými mesiacmi jedným z možných kandidátov na nástupníctvo po nebohom Andrejovi Hlinkovi vo funkcii predsedu HSĽS. Na nátlak Nemeckej ríše však musel byť zo slovenskej politickej scény „upratanýʼʼ na diplomatický post do zahraničia.[72] Vo vedomí časti slovenskej verejnosti, vrátane časti umierneného ľudáckeho tábora, však pretrvávali zvyšky nádejí, že by sa predsa mohol vrátiť do aktívnej politickej práce v niektorej z významnejších štátno-politických a straníckych funkcií. Situácia bola spôsobená nedôsledným parkovaním služobných automobilov na Roykovej ulici (dnes Tobrucká ulica) podľa náležitého poradia, čo malo za následok, že viacerí politici a diplomati nemali pri východe z budovy Slovenskej univerzity pristavené svoje služobné autá, a tak sa rozhodli prejsť k prezidentskému palácu pešo. Tak i vyslanec K. Sidor so svojím sprievodom, ktorý tvorili poslanec Ján Hollý, vyslanec Zvršovec, Dr. Jozef Kapala [73] so slovenského vyslanectva vo Vatikáne a spisovateľ a piaristický kňaz a provinciál Jozef Branecký, po opustení univerzitnej budovy vykročil medzi ľudí a prechádzal kordónmi a pri hoteli Bláha prešiel na chodník a pokračoval ďalej na triedu kráľa Alexandra. Jeho prítomnosť však neunikla pozornosti zhromaždeného davu, ktorý ho začal nadšene pozdravovať a prevolávať a skandovať heslá typu *„Nech žije Sidor!"* a *„Sláva Sidorovi!"* Vyslanec K. Sidor prešiel prechodom budovy bývalého *Slovenského denníka* a Generálneho sekretariátu HSĽS na Grösslingovú ulicu, kde celú situáciu zachránil obvodný policajný inšpektor Oškerda, ktorý rozkázal majiteľovi taxíka S – 387 Kecskeméthymu pristaviť auto k tomuto východu. Do tohto taxíka K. Sidor so sprievodom skutočne nasadol a odišiel smerom na Hlinkovo námestie. Dav sa po hodine márneho čakania na K. Sidora začal po hodine sklamane rozchádzať.[74] Sám vyslanec svoje spomienky na tieto hektické udalosti a s nimi spojené ďalšie nepríjemnosti opísal vo svojom denníku. Jeho tón, dikcia a predovšetkým závery však majú zjavný subjektívno-apologetický charakter: *„Prišiel som so ženou, Dr. Kapalom a Dr. Zvrškovcom k univerzitnej budove, kde zasadal snem. Len čo som vyšiel, búrlivé slávyvolanie burácalo na všetky strany. Po odbavení voľby to isté, lenže som nečakal na auto, ktoré som nemohol vyčkať, šiel som s Kapalom, Hollým a provinciálom Braneckým pešo. Keď sa pri ulici Goetheho prelomili kordóny a nemohol som sa hnúť, utiekol som do administrácie Slováka. Odtiaľ bočnými dverami taxíkom domov. Zástupy ľudu zaplavili celú ulicu pred redakciou a znemožnili premávku. Zavreli šesť mojich ľudí. Tuka si*

69 Škola bola jedným zo šiestich oddelení Verejnej slovenskej odbornej školy pre ženské povolania v Bratislave. Okrem dvojročnej ženskej odbornej školy boli ďalšími súčasťami (oddeleniami) živnostenská pracovňa šitia šiat, jednoročná vyššia ženská škola, päťmesačná škola pre vedenie domácnosti a oddelenia večerných ľudových kurzov a oddelenie špeciálnych kurzov. Výročná zpráva Verejnej slovenskej odbornej školy pre ženské povolania v Bratislave za školský rok 1940 – 1941. Bratislava 1941, s. 3.

70 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Hlásenie obvodného inšpektora Jozefa Bednariča z 28. 10. 1939.

71 Tamže. Úradné hlásenie z 27. 10. 1939.

72 KÁZMEROVÁ, Ľ. – KATUNINEC, M.: Dilemy Karola Sidora. Bratislava 2006, s. 99.

73 O živote a diele J. Kapalu pozri bližšie: KAPALA, J.: Spod Roháčov po Vatikán. Ontario 1972, 280 s.; KAPALA, J.: Obrázky zo života. Priatelia Dobrej knihy 1981, 111 s.; BOR, J. E.: Msgr. Dr. Jozef kapala prelát – diplomat. Ontario 1983, 241 s.

74 SNA, f. PR BA, šk. č. 520, č. j. Mat 248/19, 11 958/39. Súhrnná správa Policajného riaditeľstva v Bratislave o bezpečnostných opatreniach dňa 25. a 26. 10. 1939 v Bratislave.

predvolal detektívov a policajtov a pýtal sa ich, komu ľudia po uliciach tlieskali silnejšie: Tisovi alebo Sidorovi. Všetci odpovedali: Sidorovi.“ [75]

Slovenská pošta vydala ešte 6. októbra 1939, pri príležitosti prvého výročia vyhlásenia autonómie Slovenska, päťdesiathalierovú známku s portrétom J. Tisa. Aj to bolo už v tom čase jasným signálom, kto je jediným možným reálnym kandidátom na prvého slovenského prezidenta, čo nepriamo potvrdil sám minister dopravy a verejných prác Július Stano vo svojom oslavnom sprievodnom slove uverejnenom pri príležitosti vydania tejto známky v Ústrednom liste Riaditeľstva pôšt a telegrafov v Bratislave: *„Mužom 6. októbra bol dr. Jozef Tiso, vtedy poslanec a úradujúci podpredseda HSĽS. K 6. okt. 1938 dr. Jozef Tiso dopomohol slovenskému národu ako rozšafný a prezieravý vodca strany, ako húževnatý a tvrdý bojovník za lepšiu budúcnosť Slovákov, ako jasne vidiaci ideológ autonomistického hnutia, reprezentovaného Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou.* […] *Slovenská pošta sa chce pričiniť o to, aby sa obraz dr. Jozefa Tisu pomocou práve vydanej známky hlboko vryl do pamäti a sŕdc všetkých vďačných Slovákov doma i za hranicami., aby nášho vodcu poznal celý svet, kde sa len naša slovenská pošta dostane.“* [76] Pri príležitosti samotnej prezidentskej voľby vydala Slovenská pošta slávnostnú príležitostnú pečiatku s kruhopisom: *„Bratislava 1 – voľba prvého prezidenta Slovenskej republiky 26. X. 1939.“* Pečiatkovali sa ňou červenou farbou všetky poštové listové zásielky podané v deň voľby a nasledujúcich štrnásť dní na poštovom úrade Bratislava 1 a poštové známky nalepené na obálkach alebo hárkoch papiera. V deň voľby bolo v uliciach Bratislavy vozidlo autopošty, ktoré pečiatkovalo podané listy osobitnými príležitostnými pečiatkami s kruhopisom: *„Bratislava – Autopošta – Voľba prvého prezidenta Slovenskej republiky.“* [77] Okrem známok vydala kremnická mincovňa pri príležitosti voľby prvého prezidenta SR pamätnú medailu, ktorá bola vyhotovená v troch variáciách – v bronze, postriebrenom bronze a pozlátenom bronze a niesla portrét J. Tisa vo vavrínovom venci a na reverze nápis *„Na pamiatku voľby prvého prezidenta Slovenskej republiky 26. X. 1939“*, nad ktorým bol štátny znak SR, položený na horizontálnej vavrínovej ratolesti.[78] Ďalšou pamiatkou na prezidentskú voľbu boli bronzové, postriebrené a strieborné pamätné odznaky s portrétom J. Tisa a s dátumom voľby a smaltovaný pamätný odznak so slovenskou trikolórou a vavrínovou ratolesťou, niekedy interpretovanou aj ako klas.[79]

Voľba prezidenta Slovenskej republiky v októbri 1939 bola mimoriadnou spoločenskou udalosťou, ktorá mala okrem symbolického významu a reálnej politickej hodnoty aj svoju organizačno-bezpečnostnú stránku. Spolu s políciou a žandárstvom ju zabezpečovali aj príslušníci brannej moci, polovojenských a mládežníckych uniformovaných formácií Hlinkovej gardy a Hlinkovej mládeže a viacerých štátnych úradov a inštitúcií. Bola to prvá a posledná prezidentská voľba počas existencie prvej Slovenskej republiky.

Vojtech Kárpáty • The First Slovak Republic Presidential Elections: Organisation and Security Measures before and during the Elections

The first President elections of the Slovak Republic were held in October 1939 and besides their role within both local and foreign politics, they also called an extraordinary social response. The elections were a special social event with an all-Slovakia impact. Except of numerous delegations from Slovakia, also representatives from abroad were present. The event of that character definitely required extraordinary safety and police measures. How those measures were prepared and deployed is presented in this study. It wants to inform not only about the activation and mobilisation of the repressive and safety forces, and the state administration structures, but also about the army, as well as semi-military and youth formations within the Hlinka Slovak People's Party.

Mgr. Vojtech Kárpáty, PhD. (1977)

Vyštudoval politológiu a históriu na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove. Venuje sa slovenským politickým a spolkovým dejinám prvej polovice 20. storočia. Je autorom viacerých odborných štúdií a článkov z tejto oblasti. V súčasnosti pôsobí ako odborný vedecký pracovník Slovenského historického ústavu Matice slovenskej v Martine.

75 SIDOR, K.: Vatikánsky denník I. Bratislava 2011, s. 157 – 158.

76 Nová slovenská poštová známka s obrazom dr. Jozefa Tisu. Slovák, 7. 10. 1939, s. 4.

77 Slávnostná poštová pečiatka k voľbe slovenského prezidenta. Slovák, 14. 10. 1939, s. 3.

78 Viac o týchto medailách pozri: MARCINKO, J.: Slovenské bankovky, mince a medaily. Košice 2006, s. 156.

79 MARCINKO, J.: Slovenské insígnie. Košice 2010, s. 79.

NIVELIZÁCIA PRÁVA NA VLASTNÍCTVO V PRÁVNOM PORIADKU SLOVENSKEJ REPUBLIKY 1939 – 1945

ARIZAČNÝ PROCES V OBLASTI ŽIDOVSKÝCH PODNIKOV V ROKOCH 1939 – 1942

KRISTÍNA NOVANSKÁ KRUČAYOVÁ

Vlastnícke právo ako najklasickejšie prirodzené a absolútne vecné právo pôsobiace *erga omnes*, zasahuje do takmer všetkých právnych odvetví, je významným civilnoprávnym inštitútom každého štátneho zriadenia, ktorý sa významne formoval už počas Rímskej ríše. V súčasnosti rozoznávame v SR jednotný typ vlastníckeho práva, ktorý je pre všetky subjekty rovnocenný a rovnoprávny, pričom patrí medzi základné ľudské práva a z daného dôvodu mu je poskytnutá ochrana na tej najvyššej, ústavnej úrovni.[1] Vlastnícke právo a jeho „nedotknuteľnosť" je v súčasnosti priamo či nepriamo chránené verejným i súkromným právom, a teda celým právnym poriadkom, počnúc Ústavou SR (Čl. 20 ods. 1) až po občiansko-právne všeobecné i osobitné prostriedky ochrany (žaloba na vydanie veci – *rei vindicatio* a zapieracia žaloba – *actio negatoria*).

Obmedzenie práva na vlastníctvo a práva na pokojné užívanie majetku vzhľadom na horeuvedené narúša personálnu autonómiu a súkromie vlastníka, a preto sa k nemu musí v právnom štáte pristupovať so zreteľom na garantované ústavné hodnoty, nakoľko prijímanie právnych noriem *contra legem* nie je len problematikou minulosti a obdobia v štúdii prezentovaného Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945 [2], ale i v dnešnej dobe možno veľmi jednoducho skĺznuť k narušeniu vlastníckych vzťahov.[3] Z daných dôvodov sa do súčasne platnej Ústavy SR pojali štyri kumulatívne určené podmienky, ktoré vymedzujú predpoklady obmedzenia vlastníckeho práva i inštitútu vyvlastnenia (vo vtedajšej terminológii známeho pod pojmom „expropriácia"). V súlade s čl. 20 ods. 4 Ústavy SR môže k vyvlastneniu dôjsť len na základe zákona, vo verejnom záujme, v nevyhnutnej miere a za primeranú náhradu. Zákonné obmedzenia vlastníckeho práva vyplývajúceho z právnej úpravy susedských vzťahov (§ 127) a zo situácií vzniknutých v stave núdze a naliehavého verejného záujmu (§ 128 ods. 1) zároveň upravuje zák. č. 40/ /1964 Zb. Občiansky zákonník. Inštitút vyvlastnenia je špeciálne tiež uprave-

1 Článok 20 ods. 1, prvá a druhá veta Ústavy Slovenskej republiky: „Každý má právo vlastniť majetok. Vlastnícke právo všetkých vlastníkov má rovnaký zákonný obsah a ochranu."

2 Pomenovanie Slovenský štát sa v súlade so zák. č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte až do prijatia oficiálneho názvu Slovenská republika úst. zák. č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky používal ako formálny názov štátu v prechodnom období od 14. marca do 21. júla 1939. Obe označenia používa súčasná slovenská historiografia v synonymickom význame. Pre exaktnosť a štylistickú reštrikciu preferujeme pomenovanie Slovenský štát, ktoré z časového hľadiska vymedzuje jeho širšie časové obdobie existencie.

3 Ústavnoprávnou ochranou slobody vlastníctva otriaslo pôvodné znenie zák. č. 669/2007 Z. z. o jednorazových mimoriadnych opatreniach v príprave niektorých stavieb diaľnic a ciest pre motorové vozidlá. Podľa nálezu Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 38/03 nie je rovnosť obsahu a ochrany vlastníckeho práva absolútna a jej prípadná nerovnosť môže byť ústavne akceptovateľná v prípade jej objektívneho a rozumného zdôvodnenia, t. j. medzi legitímnym cieľom a prostriedkami prijatými na jeho dosiahnutie musí existovať vzťah proporcionality. Ústavný súd SR vydal nález sp. zn. PL. ÚS 19/09, ktorým rozhodol o nesúlade s Ústavou SR a Dodatkovým protokolom k Dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd, čím stratili účinnosť tie ustanovenia cit. zákona, ktoré umožňovali výstavbu na cudzom pozemku, z dôvodu, že „napadnuté ustanovenia vytvárajú ústavne neakceptovateľnú nerovnosť medzi vlastníkmi pozemkov […] umožňuje stavbu na cudzom pozemku bez právneho titulu, čo nie je v súlade s právom na pokojné užívanie majetku […] narúša deľbu moci medzi zákonodarnou mocou na jednej strane a výkonnou a súdnou mocou na strane druhej."

ný v § 108 – 116 zák. č. 50/1976 Zb. o územnom plánovaní a stavebnom poriadku (stavebný zákon) a v ďalších osobitných zákonoch.[4]

Cieľom štúdie je priblížiť historický vývoj arizačného procesu židovských podnikov na Slovensku po roku 1938, ktorý vykazoval takmer rovnaké charakteristické črty ako v iných satelitných štátoch okupovaných nacistickým Nemeckom (napr. české krajiny). Avšak na problematiku arizácií, a teda nivelizácie vlastníckeho práva židovskej minority vôbec, nazeráme cez historicko-právnu optiku ako aj cez širšie historicko-politické udalosti a sociálno-hospodárske súvislosti 2. svetovej vojny, ako napr. hospodársky antisemitizmus, nacistická ideológia, rasové zákonodarstvo, vodcovský princíp a totalita jednej politickej strany (HSĽS), ktoré v slovenských podmienkach utvorili viaceré špecifické znaky. Už len príkladná skutočnosť, že arizačný proces sa do polovice roka 1940 nerealizoval na podklade vnútenej nemeckej okupačnej správy, ale naopak, riadila ho práve slovenská vládna garnitúra prostredníctvom účelovo vytvorených štátnych orgánov a inštitúcií, sú dôkazom toho, že hlavnými arizátormi židovského majetku sa nestali osoby nemeckej národnosti, ale slovenské obyvateľstvo, a teda Slovenský štát.

VLASTNÍCKE PRÁVO V SLOVENSKOM ŠTÁTE V ROKOCH 1939 – 1945 A JEHO SOCIÁLNA FUNKCIA

Po vzniku samostatného Slovenského štátu dňa 14. marca 1939, ku ktorému výrazne prispela Nemecká ríša, sa v súlade s nacistickou ideológiou naskytli nové možnosti riešenia židovských vlastníckych vzťahov, ktoré vyústili do tzv. konečného riešenia židovskej otázky. Podpísanie Zmluvy o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom, uzavretej dňa 16. marca 1939 vo Viedni a jej potvrdenie dňa 23. marca 1939 v Berlíne, znamenalo úzku spoluprácu a prepojenie slovenského hospodárstva, domácej i zahraničnej politiky s Nemeckom a s jeho politickými ambíciami.[5] V dôsledku uvedeného satelitného postavenia Slovenského štátu začali na jeho územie intenzívnejšie prenikať antisemitské [6] a rasistické myšlienky nacistickej ideológie vyzývajúce na vyradenie Židov z hospodárskeho a spoločenského života. Židovská otázka sa stala prioritou nielen v politike, ale aj v hospodárstve a spoločenskom diskurze. Antisemitskú propagandu ako základnú teóriu pre postupné obmedzovanie spôsobilosti Židov na majetkové práva a ich spoločenskú marginalizáciu odôvodňovala slovenská vládna garnitúra právnou zásadou *restitutio iuris*, t. j. navrátiť do slovenských rúk majetok, ktorý im bol Židmi v minulosti, počas obdobia maďarizácie v Rakúsko-Uhorskej konštitučnej dualistickej monarchii, odňatý.[7]

Pre formovanie slovenského právneho poriadku po 14. marci 1939 zohral významnú úlohu zák. č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte zo dňa 14. marca 1939, ktorý možno jeho formou ale najmä jeho obsahom prirovnať k ústavnému zákonu, resp. k dočasnej ústave. Jeho legalita vychádzala z ustanovení ústavného zák. č. 299/ /1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny (prijatého ešte počas právnej existencie ČSR, tzv. druhej republiky) a legitimita sa odvodzovala z ústavných zásad o práve národov na sebaurčenie a o suverenite ľudu, pričom boli obe prepojené *„tým, že Snem Slovenskej krajiny sa pretvoril na zákonodarný Snem Slovenského štátu bez toho, že by bolo došlo ku akýmkoľvek jeho organizačným či personálnym zmenám."* [8] Významná úloha zák. č. 1/1939 Sl. z. spočívala v recepčnej norme vyjadrenej v § 3 cit. zákona, ktorou sa recipoval česko-slovenský právny poriadok, a teda aj naďalej ostalo v platnosti súkromné uhorské obyčajové a v jeho rámci sformované a normované vlastnícke

4 Zák. č. 129/1996 Z. z. a zák. č. 669/2007 Z. z. Obidva cit. zákony sú lex specialis vo vzťahu k stavebnému zákonu, a teda majú prednosť pred všeobecnými ustanoveniami stavebného zákona.

5 LACKO, M.: Slovenská republika 1939 – 1945. Bratislava 2008, s. 65.

6 Korene antisemitizmu (vo všeobecnosti označuje antipatiu voči Semitom) nachádzame už v antike. V kontexte slovenských dejín siahajú prvé zmienky o antisemitizme až do Uhorského kráľovstva. Z dôvodu majoritnej antipatie voči židovskej komunite nemali Židia právo vlastniť pôdu ani právo slobodne sa usadzovať, nakoľko nepožívali rovnoprávny status občanov a žili na okraji ľudskej spoločnosti. Následne prešli neľahkým obdobím pogromov, prenasledovania a obmedzovania v oblasti poľnohospodárstva a remesiel, čo ich prinútilo zamerať sa na obchodovanie s peniazmi, pre ktoré si vyslúžili povesť vykorisťovateľov a úžerníkov. V druhej polovici 19. storočia sa im v Rakúsko-Uhorskej monarchii podarilo získať rovnoprávne postavenie a začalo sa im dariť v podnikaní a prekvitať vo výkone slobodných povolaní, ich hospodársky vplyv postupne narastal. S nástupom 1. ČSR sa Židia ocitli v období relatívnej finančnej prosperity, ktorá odštartovala vlnu nemalej závisti a nespokojnosti slovenského ľudu. Existencia 2. ČSR priniesla militaristickú politiku (zatiaľ ešte nie legislatívu) radikalizujúcej sa HSĽS v úzkej spolupráci s DP a HG i prvotné narušenie vlastníckych vzťahov prostredníctvom nariadenia o tzv. postrku Židov z iniciatívy Dr. Jozefa Tisa, ktoré naznačili totalitnú štátnu axiómu i budúce zameranie štátu na neodkladné riešenie otázky osobného a majetkového postavenia slovenskej židovskej komunity. Ako vidno, tendencie náboženského, sociálneho, ekonomického i hospodárskeho antisemitizmu voči Židom, započaté už v 10. storočí, sa postupne vyostrovali a naplno kulminovali napokon v období Slovenského štátu.

7 HALLON, Ľ.: Arizácia na Slovensku 1939 – 45. In: Acta Oeconomica Pragensia, roč. 15, 2007, č. 7, s. 148 – 160.

8 MOSNÝ, P.: Východiská sociálnej doktríny Slovenskej republiky 1939 – 1945. In: MOSNÝ, P. a kol.: Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia. Krakov 2013, s. 34 – 35.

MAJETOK ŽIDOV PODĽA ŽÚP

v 1000 Ks

Župa	Hrubý majetok		Dlžoby		Čistý majetok	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1. Bratislava	1,316.395	100.0	339.435	25.79	976.960	74.21
2. Nitra	630.188	100.0	163.403	25.93	466.785	74.07
3. Trenčín	839.268	100.0	209.320	24.94	629.948	75.06
4. Tatra	560.793	100.0	156.646	27.93	404.147	72.07
5. Šariš-Zemplin	635.816	100.0	182.204	28.66	453.612	71.34
6. Pohron	305.088	100.0	72.731	23.84	232.357	76.16
D o v e d n a	4,287.548	100.0	1,123.739	26.21	3,163.809	73.79

Majetok Židov na Slovensku podľa jednotlivých žúp (Zdroj: SNA)

právo, ktorého sociálna funkcia nebola ešte výslovne definovaná. Zákony, nariadenia a opatrenia, ktoré odporovali myšlienke samostatnosti Slovenského štátu sa prevzali len pod podmienkou, ak sa zmenil obsah takejto právnej normy a zosúladil sa s *„duchom samostatnosti Slovenského štátu.“* [9]

Následným prijatím ústavného zák. č. 185 zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky (ďalej len „ústava“) sa na rozdiel od československého ústavného základu vlastníckeho práva vyjadreného v Ústavnej listine, explicitne definovala jeho dominantná sociálna funkcia v § 79 nasledovne: *„Vlastníctvo má sociálnu funkciu a zaväzuje majiteľa narábať s ním v záujme všeobecného dobra.“* Aj napriek jeho sociálnej funkcii sa už akceptovaná zásada formálnej nevyhnutnosti obmedzenia vlastníckeho práva v podobe zákona zachovala i v základnom zákone Slovenského štátu v nezmenenom znení.[10]

Základné princípy ústavy, ktoré determinovali podobu jej celého právneho poriadku, môžeme kompletne zhodnotiť nasledovnými tézami, a to, že sa uplatňoval vodcovský princíp, uprednostňovala sa zvrchovanosť štátostrany a nie suverenita ľudu, presadzovala sa autoritatívno-totaliná koncepcia, stavovské usporiadanie spoločnosti a nie občiansky princíp, priorita patrila nie zákonom ale nariadeniam s mocou zákona, pred ústavnými právami občanov mali prednosť ústavné povinnosti voči štátu, hoci sa deklarovali základné ľudské práva a slobody, bolo ich možné obmedziť či negovať prostredníctvom obyčajných zákonov a nekresťanské cirkvi sa vyňali z ústavnej ochrany. Ústava vojnovej Slovenskej republiky nezakotvovala právnu subjektivitu ako spôsobilosť na práva a povinnosti, ktorá vzniká každej fyzickej osobe narodením a taktiež ani spôsobilosť na právne úkony dosiahnutím plnoletosti. Negarantovala ani rovnoprávnosť všetkých ľudí pred zákonom.[11] v dôsledku nerovného, privilegovaného postavenia kresťanov neexistovala rovnosť právnej subjektivity všetkých ľudí, čím ústava ponúkala otvorený priestor na prehlbovanie právnej nerovnosti voči osobám odlišným z hľadiska rasy, vierovyznania, politického či iného zmýšľania.

Hoci vlastnícke právo v Slovenskom štáte ideologicky významne poznačili socializačné tendencie, a to, že právo na súkromné vlastníctvo je prirodzené, ale nie absolútne právo, pretože ho limituje všeobecné dobro, vyššie dobro celku, ďalej priorita kolektivizmu a nemecké etatistické tendencie, ktoré nedelili právo na sféru súkromnú a verejnú, lebo právo jednotlivca nedeterminoval jeho vlastný individuálny záujem, ale neopomenuteľná povinnosť konať v prospech vyššieho dobra spoločnosti [12].

9 BEŇA, J.: Vývoj slovenského právneho poriadku. Banská Bystrica 2001, s. 50 – 51; MOSNÝ, P.: Východiská sociálnej doktríny Slovenskej republiky 1939 – 1945. In: MOSNÝ, P. a kol.: Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia. Krakov 2013, s. 33 – 36.

10 § 79 ods. 2 Ústavy Slovenskej republiky: „Súkromné vlastníctvo možno obmedziť len zákonom.“

11 § 58, 60, 61, 75 – 87, 88 – 90 Ústavy Slovenskej republiky.

12 KNAPP, V.: Problém nacistické právní filosofie. Plzeň 2002, s. 179 – 183.

Smerovanie slovenského súkromného práva vážnejšie nenasledovalo nemecké úvahy o negácii zásad rímskeho práva a ani neuvažovalo vážne nad kodifikáciou občianskeho kódexu. Naopak, súkromné právo Slovenského štátu intenzívnejšie ovplyvnili idey katolíckeho sociálneho solidarizmu obsiahnuté v pápežských encyklikách Leva XIII. *Rerum novarum* z roku 1891 a Pia XI. *Quadragesimo anno* z roku 1931. Encyklika Pia XI., ktorá podrobne rozpracovala sociálnu náuku katolíckej cirkvi sa bezprostredne dotýkala i vlastníckeho práva. V súlade so sociálnou náukou katolíckej cirkvi museli teda ľudia brať ohľad nielen na *„vlastný prospech, ale takisto na spoločné dobro. Podrobné a okolnostiam primerané určenie týchto povinností, pokiaľ nie sú už dané samou prirodzenosťou, je úlohou verejnej moci* […] *Keď takto verejná moc zladí súkromné vlastníctva s potrebami spoločného dobra, nekoná dielo nepriateľské, ale, naopak, priateľské voči súkromným vlastníkom, lebo tým účinne zabraňuje tomu, aby súkromné vlastnenie dobier, ako ho chcel premúdry Tvorca prírody na pomoc ľudskému životu, vytváralo neznesiteľné škody, a tak sa samo zahubilo.“* [13] Podstatu celého učenia možno v jednoduchosti vyjadriť ako prienik princípu súkromného vlastníctva so spoločenským určením dobier, t. j. povinnosťou a solidaritou vlastníka nakladať so svojím majetkom sociálnym spôsobom, v prospech (slovenskej) väčšiny.[14]

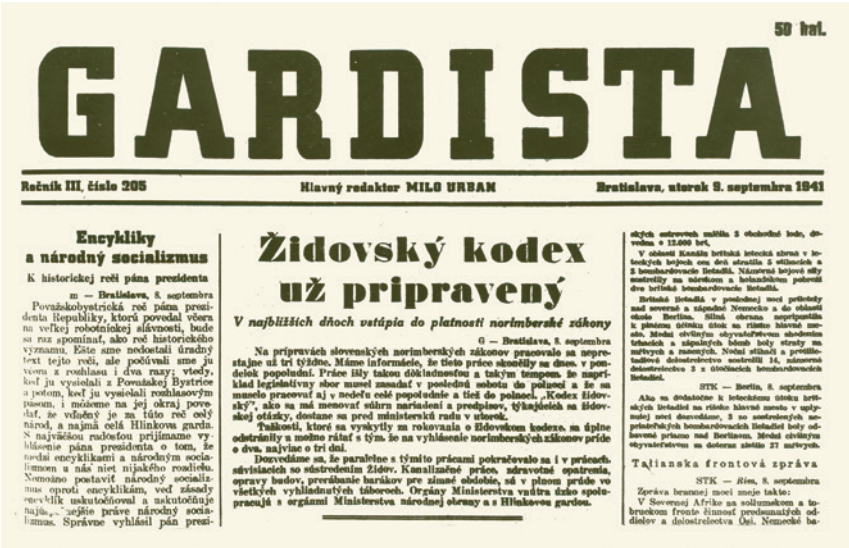
50 hal.

GARDISTA

Ročník III, číslo 205 | Hlavný redaktor MILO URBAN | Bratislava, utorok 9. septembra 1941

Encykliky a národný socializmus

K historickej reči pána prezidenta

m — Bratislava, 8. septembra

Považelobystrická reč pána prezidenta llepubliky, ktorú povedal včera na veľkej robotníckej slávnosti, bude sa raz spomínať, ako reč historického významu. Ešte sme nedostali úradný text tejto reči, ale počúvali sme ju všetci z rozhlasu i dva razy; vtedy, keď ju vysielali z Považskej Bystrice a potom, keď ju vysielali rozhlasovým pásom, i môžeme na jej okraj povedať, že vďačný je za túto reč celý národ, a najmä celá Hlinkova garda. S najväčšou radosťou prijímame vyhlásenie pána presidenta o tom, že medzi encyklikami a národným socializmom u nás niet nijakého rozdielu. Nemožno postaviť národný socializmus oproti encyklikám, veď zásady encyklík uskutočňoval a uskutočňuje najm... najlepšie práve národný socializmus. Správne vyhlásil pán presi-

Židovský kodex už pripravený

V najbližších dňoch vstúpia do platnosti norimberské zákony

G — Bratislava, 8. septembra

Na prípravách slovenských norimberských zákonov pracovalo sa neprestajne už tri týždne. Máme informácie, že tieto práce skončily sa dnes. v poludelok popoludni. Práce išly takou dôkladnosťou a takým tempom. že napríklad legislatívny sbor musel zasadať v poslednú sobotu do poludnia a že sa muselo pracovať aj v nedeľu celé popoludnie a tiež do polnoci. „Kodex židovský", ako sa má menovať súhrn nariadení a predpisov, týkajúcich sa židovskej otázky, dostane sa pred ministerskú radu v utorok.

Tiažkosti, ktoré sa vyskytly za rokovania o Židovskom kodexe, sa úplne odstránily a možno rátať s tým, že na vyhlásenie norimberských zákonov príde o dva, najviac o tri dni.

Dozvedáme sa, že paralelne s týmito prácami pokračovalo sa i v prácach súvisiacich so sústredením Židov. Kanalizačné práce, zdravotné opatrenia, opravy budov, prerábanie barákov pre zimné obdobie, sú v plnom príde vo všetkých vyhliadnutých táboroch. Orgány Ministerstva vnútra úzko spolupracujú s orgánmi Ministerstva národnej obrany a s Hlinkovou gardou.

Taliansku frontovú správu

STK — Rím, 8. septembra

Zpráva brannej moci mieje takto:

V Severnej Afrike na solúnskom a lobruckom fronte činnosť predmunitných oddielov a dalostrelectva Osi. Nemecké ba-

Noviny Gardista informujú o príprave tzv. Židovského kódexu (Zdroj: Gardista)

NARUŠENIE KLASICKÉHO MODELU DEĽBY ŠTÁTNEJ MOCI

Z dôvodu, že vlastnícke právo a dobro (prospech) spoločnosti boli v pertraktovanom období značne previazané a navzájom od seba závislé a že židovstvo sa v duchu šíriacej sa nacistickej rasistickej ideológie chápalo ako škodlivý a nežiaduci živel, Slovenský štát sa začal v oblasti legislatívneho procesu sústreďovať na prijímanie takých právnych noriem, ktoré na úkor obmedzenia základných práv a slobôd Židov presadzovali slovenskú protižidovskú revolučnú ochrannú politiku (v historiografii sú známe ako právne normy protižidovského zákonodarstva).[15] Na urýchlenie protižidovského zákonodarstva a samotného arizačného procesu, ktorým sa podrobnejšie zaoberáme nižšie, sa celé obdobie Slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945 vyznačovalo účelovým transferom ťažiska právomoci vydávať rozhodnutia meritórnej povahy zo snemu na slovenskú vládu, čím sa narušila právna zásada, že len zákonom oprávnený subjekt je spôsobilý vydávať právne normy. Štátne zriadenie Slovenskej republiky teda nabralo totalitné tendencie, v duchu ktorých započalo zásadnú invektívu na osobu Žida a jeho majetok.

Prvotné zmocňujúce ustanovenie, ktoré splnomocnilo vládu vydávať vládne nariadenia, aby sa v *„prechodnom čase“*, ktorý sa bližšie nešpecifikoval, *„udržal poriadok a zabezpečili sa záujmy Slovenského štátu“*, obsahoval už § 4 spomínaného zák. č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte. Aj napriek tomu, že vágna formulácia daného zákonného ustanovenia legálne nešpecifikovala vecnoprávny okruh problémov, ktorých sa mal zákon týkať a explicitne nevyjadrovala ani najmenšie rasovo motivované ambície, v praxi umožnila bez dodatočného schválenia Slovenským snemom prijatie takých protižidovských právnych noriem, týkajúcich sa hospodárskeho sektora, akými boli napr. vl. nar. č. 36/1939 Sl. z. o zákaze výroby bohoslužobných a náboženských kresťanských predmetov nekresťanmi a o obchodovaní s nimi, vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach, vl. nar. č. 74/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z verejných služieb, vl. nar.

13 SALATŇAY, M.: Sociálne encykliky Rerum novarum a Quadragesimo anno. Bratislava 1941.

14 Tamže.

15 Termínom protižidovské zákonodarstvo označujeme zákonodarný proces prebiehajúci od jesene 1938, ktorý bol namierený výhradne voči židovskej komunite, čím im odoprel základné ľudské práva i slobody, v prvom rade vlastnícke právo. Pojem rasové zákonodarstvo používame v spojitosti s identickým časovým obdobím, s tým rozdielom, že pod neho subsumujeme i právne predpisy zasahujúce do práv nielen Židov, ale i Rómov (Cigánov) a iných etnických skupín neslovenského pôvodu, ktoré taktiež počas 2. svetovej vojny postihla perzekúcia.

č. 137/1939 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách, vl. nar. č. 145/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z práv na verejné lekárne a o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárňach, vl. nar. č. 147/1939 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve Židov, vl. nar. č. 150/1939 Sl. z. o úprave vojenskej povinnosti Židov, vl. nar. č. 184/1939 Sl. z. o usmernení počtu Židov vo výkone lekárskej praxe.[16]

Druhé zmocňujúce ustanovenie nadobudlo platnosť prijatím už taktiež spomínaného ústavného zák. č. 185/ /1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky dňa 21. júla 1939, a síce v § 44 ods. 1 sa vláda oprávnila z dôvodu ochrany finančných, hospodárskych a politických záujmov Slovenského štátu na vydávanie nariadení s mocou zákona, ktoré mali platnosť zákona. Z pôsobnosti vládnej normotvorby boli explicitne vyňaté veci, ktoré zasahovali do výlučnej právomoci snemu (§ 6 ústavy) alebo na úpravu ktorých vyžadovala ústava právnu úpravu vo forme zákona.[17] Spomínané ústavné obmedzenia vládnej normotvorby vyjadrené v § 44 ods. 1 ústavy politická prax zásadne porušovala a snem takto vzniknutý protiprávny stav naprával iba v ojedinelých prípadoch.[18]

Za najzásadnejšiu zmocňujúcu právnu normu s jednoznačne protižidovským obsahom, ktorá umožnila priamy zásah do židovských vlastníckych vzťahov, považujeme až následne prijatý ústavný zák. č. 210/1940 Sl. z. zo dňa 3. septembra 1940, ktorým sa vláda splnomocnila na vykonávanie opatrení vo veciach arizácie. Účinnosť nadobudol dňa 11. septembra 1940 na obdobie jedného roka a na jeho základe sa na prijaté nariadenia na rozdiel od nariadení s mocou zákona nevzťahovala revízna právomoc snemu. Obsahoval len tri právne normy: § 1 splnomocňoval vládu na vydávanie nariadení s mocou zákona, ktoré na základe § 2 signoval predseda vlády s príslušným ministrom. Podľa § 3 nadobudol ústavný zák. platnosť i účinnosť dňom vyhlásenia, t. j. v ten istý deň, bez zachovania 15--dňovej legisvakačnej doby.

Vydávanie nariadení s platnosťou zákona malo za cieľ postupným prevodom židovského hnuteľného i nehnuteľného majetku Židov úplne vylúčiť zo sociálneho a hospodárskeho života. V dôvodovej správe vyjadril radikálny predseda vlády Dr. Vojtech Tuka a minister vnútra Alexander Mach nevyhnutnosť prijatia tohto právneho predpisu najmä z dôvodu zabezpečenia efektívneho a dynamického priebehu v arizačných otázkach bez ohrozenia hospodárstva štátu. Zároveň obaja upozorňovali i na nepostačujúce zmocňujúce ustanovenie vyjadrené v § 44 ods. 1 ústavy ktoré dovoľovalo zmeniť, ba dokonca zrušiť nariadenia s mocou zákona rozhodnutím snemu v lehote do 3 mesiacov od ich prijatia. Radikálni predstavitelia vládnucej vrstvy boli taktiež proti myšlienke obsiahnutej v ústave (napr. § 79 ods. 2, § 83, § 97), a to že určité právne predpisy bolo nevyhnutné prijať len vo forme zákona a nepostačovala implementácia predpisu s nižšou právnou silou.[19]

Vzhľadom na spomenuté môžeme s určitosťou povedať, že ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z. mal viacero podstatných konzekvencií, ktoré obzvlášť ovplyvnili celý následný politicko--právny vývoj vojnového Slovenského štátu. V prvom rade okliešťil kompetencie snemu i samotného prezidenta. Taktiež umožnil posilnenie vládneho kabinetu Dr. Vojtecha Tuku, čím sa upevnilo postavenie radikalizujúcich sa predstaviteľov národného socializmu [20], ktorí upriamili svoju pozornosť na bezprostredné riešenie židovskej otázky. Vláda sa teda začala intenzívnejšie sústreďovať na prijímanie protižidovských nariadení, ktoré mnohokrát porušovali zákaz spätnej účinnosti právnych predpisov a zásadu, že zákon nepôsobí spätne (*lex retro non agit*). Nerešpektovanie zásady zákazu retroaktivity [21] ako nedovolenej techniky

16 VAŠEK, A.: Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku. Bratislava 1942, s. 123 – 126.

17 „Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu, alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon.“ § 44 ods. 1 zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky zo dňa 21. júla 1939.

18 Napríklad nariadenie (ďalej nar.) s mocou zák. č. 310/1939 Sl. z. zo dňa 5. septembra 1939 o Hlinkovej garde bolo zrušené a nahradené zák. č. 166/1940 Sl. z. zo dňa 4. júla 1941 Sl. z. o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži a nar. s mocou zák. č. 116/1941 Sl. z. zo dňa 23. júna 1941 o Úrade propagandy bolo zrušené a nahradené zák. č. 175/1941 Sl. z. zo dňa 22. júla 1941 o Úrade propagandy.

19 LIPSCHER, L.: Židia v slovenskom štáte 1939 – 45. 1. vyd. Bratislava 1992, s. 67 – 68 a 111. Dôvodová správa [citované 7. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0225_00.htm>

20 Rekonštrukcia mocenských síl vo vláde po salzburských rokovaniach v júli 1940, kde sa stretli Dr. Jozef Tiso, Alexander Mach a Dr. Vojtech Tuka s Adolfom Hitlerom, ríšskym kancelárom a Joachimom von Ribbentropom, ministrom zahraničných vecí Tretej ríše, sa v Slovenskom štáte o. i. do úradov dosadili nemeckí radcovia, beráteri a odštartovala sa ostrá kampaň ideológie národného socializmu.

21 Retroaktivita porušuje zásady demokratickej spoločnosti, najmä princíp, že právo nemá pôsobiť spätne, ale do budúcnosti. Ide o právny inštitút rímskeho práva, ktorý vyplýva z ochrany nadobudnutých práv. Súčasná teória práva rozlišuje dva druhy retroaktivity, nepravú a pravú. Pri nepravej retroaktivite ide o to, že právne vzťahy, ktoré vznikli v minulosti spadajú pod účinky neskôr prijatého právneho predpisu a pôsobia len do budúcna. Neprípustná je len retroaktivita pravá, ak neskorší právny predpis zasahuje do právnych pomerov, ktoré vznikli už v minulosti a popiera právne vzťahy konštituované skutočnosťami, ktoré rešpektoval predtým skorší právny predpis. TICHÝ, L.: K časové působnosti novely občanského zákoníku. Právník, 1984, č. 12, s. 1104.

v zákonodarnom procese významne naštrbilo ďalšie fundamenty právneho štátu, a to právnu istotu a princíp legitímnych očakávaní, čiže stabilitu a predvídateľnosť právnych následkov rozhodnutí štátnych orgánov. Zmocňujúce splnomocnenie vyjadrené v úst. zák. č. 210/1940 Sl. z., ktoré vláde zverilo legislatívne právomoci na vydávanie protižidovských nariadení s mocou zákona zároveň porušilo i formálny princíp legality obsiahnutý v § 6 ústavy, na základe ktorého mala byť zákonodarná moc pre celé územie Slovenskej republiky vo výlučnej kompetencii snemu.

Ako je historiografii a našej verejnosti už dostatočne známe, legislatívny proces na základe zmocňovacieho úst. zák. č. 210/1940 Sl. z. sa zavŕšil prijatím nar. č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov, ktoré sa do dejín zapísalo ako Židovský kódex. Implikoval v sebe relatívne komplexný systém protižidovských právnych predpisov a jeho právnej podstate sa podrobnejšie venujeme nižšie.

Vyššie špecifikovaná reštrikcia právomocí snemu z dôvodu zavedenia právnych noriem zmocňovacieho zákonodarstva viedla k narušeniu klasického modelu deľby moci, k destabilizácii systému brzd a protiváh, potretiu trojdelenia štátnej moci a zasiahla i do oblasti súdnictva. Justícia, ako jeden zo základných druhov štátnej moci, sa stala významnou oblasťou intervencie Ústredného hospodárskeho úradu (ďalej ÚHÚ) [22], prostredníctvom ktorej sa protižidovské zákonodarstvo uvádzalo do života. Úzka spolupráca súdov s ÚHÚ, napríklad v oblasti odhadovania hodnoty majetku a informačná

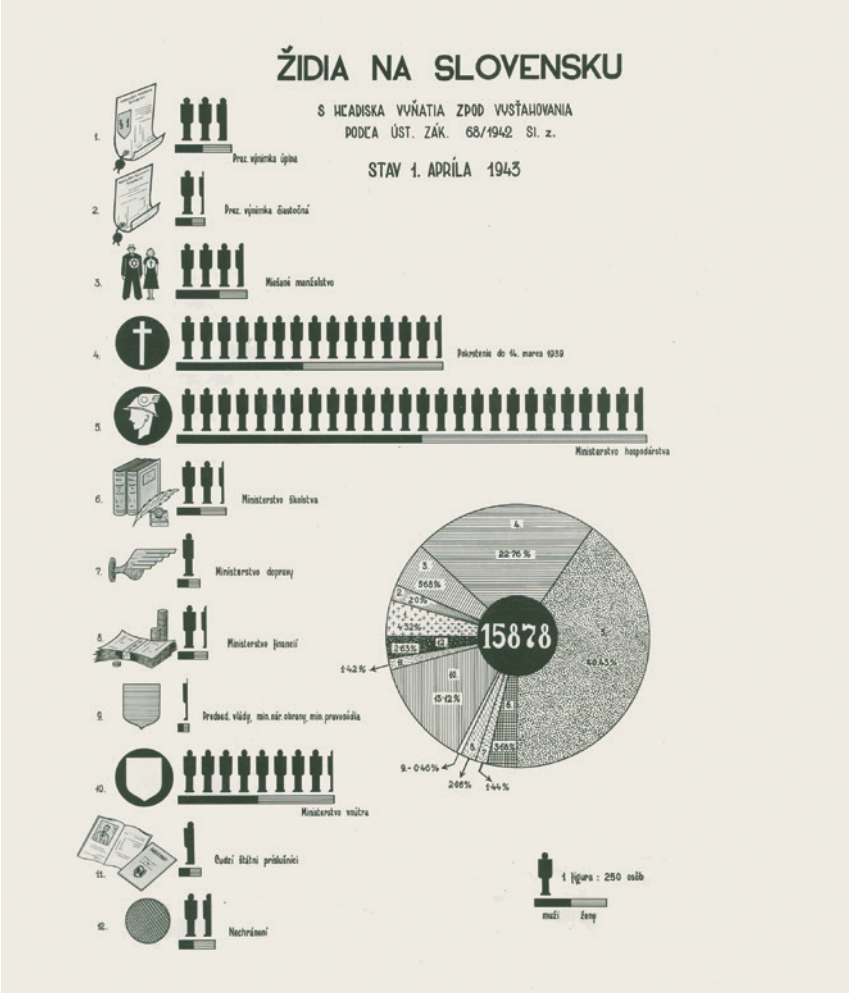

Prehľad počtu udelených výnimiek k 1. aprílu 1943 (Zdroj: SNA)

povinnosť o stave depozitov, zotrela ďalší zo základných atribútov právneho štátu, a to právo na spravodlivý súdny proces a princíp nezávislosti a nestrannosti súdnych orgánov.

Do nerušeného výkonu súdnej moci zasiahol prvotne zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch (ďalej „prvý arizačný zákon“), ktorý v § 4 určil, že o likvidačnej hodnote arizovaného podniku rozhodovali výlučne župné úrady s konečnou platnosťou bez ďalšej možnosti domáhať sa ochrany na súde. Po delegovaní kompetencií zo župných úradov na ÚHÚ, sa superiórne postavenie ÚHÚ nad súdnictvom zakotvilo v § 26 vl. nar. č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch (ďalej „druhý arizačný zákon“), ktorým sa novelizoval zákon

22 Prvým štátnym orgánom zaoberajúcim sa výlučne arizáciami a likvidáciami židovských podnikov bola Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády (ďalej HÚPV). Vznikla 31. januára 1940 a jej členskú základňu tvorili zástupcovia ministerstva hospodárstva, ministerstva vnútra a osem ďalších členov. Po salzburských rokovania v lete 1940 a v dôsledku výraznej radikalizácie spoločenských a hospodárskych pomerov v Slovenskom štáte sa prijatím nariadenia vlády (ďalej nar. vl.) s mocou zák. č. 222 zo dňa 16. septembra 1940 rozšírili kompetencie HÚPV a vznikol tak Ústredný hospodársky úrad (ďalej ÚHÚ), v ktorého vecnej pôsobnosti bolo podľa § 2 ods. 1 cit. nariadenia vykonávať „všetko, čo je potrebné pre vylúčenie Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a pre prevedenie majetku Židov do vlastníctva kresťanov.“ ÚHÚ, ako samosprávny orgán podliehajúci výhradne predsedovi vlády, prevzal celú agendu podľa zák. č. 113/1940 Sl. z., týkajúcu sa arizácií a likvidácií židovských podnikov v dovtedajšej pôsobnosti HÚPV, župných a okresných úradov, ministerstva hospodárstva, obchodných a priemyselných komôr a živnostenských spoločenstiev. NIŽŇANSKÝ, E. – HLAVINKA, J.: Arizácie. Bratislava 2010, s. 13 – 23.

č. 120/1940 Sl. z. zo dňa 7. mája 1940 o Najvyššom správnom súde, v dôsledku čoho boli rozhodnutia ÚHÚ konečné a bez možnosti podať riadny či mimoriadny opravný prostriedok. Podľa dôvodovej správy sa z vecnej pôsobnosti Najvyššieho správneho súdu vyňali tie záležitosti, v ktorých by činnosť súdnej kontroly mohla poškodiť štátne záujmy. Keďže termín „štátny záujem" zákon zámerne bližšie nešpecifikoval, ÚHÚ získal neobmedzené postavenie rozhodovať takmer každý prípad bez možnosti súdneho pokračovania.[23] Právo na právnu pomoc, resp. právo byť v konaní pred súdom zastúpený advokátom negovalo nar. vl. s mocou zák. č. 228 zo 16. septembra 1940 o zákaze zastupovania advokátom (verejným notárom) vo veciach arizačných pred súdom, úradmi a záujmovými korporáciami okrem prípadov *ex offo*, v ktorých bolo zastúpenie advokátom alebo verejným notárom povinné. Porušenie citovaného zákazu sa kategorizovalo ako prečin, za ktorý ustanovenie § 2 nar. vl. s mocou zák. č. 228/1940 Sl. z., v prípade právoplatného rozsudku ukladalo sankcie – trest odňatia slobody v trvaní dvoch rokov, peňažný trest v sume 10 tisíc Ks a výmaz zo zoznamu príslušnej komory, a teda stratu oprávnenia naďalej vykonávať povolanie advokáta a verejného notára.[24]

VÝZNAM POJMU ARIZÁCIE

Ťažisko arizácií ako organickej súčasti protižidovskej politiky a počinov ochudobňovania židovskej minority a jej vyraďovania zo sociálneho a hospodárskeho života, podľa nás spočíva v odcudzení nedotknuteľného súkromného vlastníctva pod štátnou záštitou vojnového Slovenského štátu, kedy sa židovský majetok *de iure* poštátnil.

Intervenciu vojnového Slovenského štátu do vlastníckeho práva židovskej minority možno rozdeliť podľa typologizácie [25] židovského majetku a právnej regulácie na majetok poľnohospodársky, majetok domový, ďalej na podniky a živnosti (ktorým sa podrobnejšie venujeme nižšie), vklady v bankách, hnuteľnosti a iné druhy majetku, napr. akcie. V dôsledku prebiehajúceho arizačného procesu vytvorila vláda aj špeciálne inštitúcie, ktoré sa zaoberali výlučne danou otázkou, do septembra roku 1940 pôsobila Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády (ďalej HÚPV), ktorej kompetencie následne prevzal už spomínaný ÚHÚ.[26]

Pojem arizácie je možné chápať historiografii v užšom i v širšom zmysle. V užšom význame ide o vyvlastnenie, resp. nútený predaj a následný prevod hnuteľného i nehnuteľného majetku zo židovských vlastníkov na nežidov, vo vtedajšej terminológii označených ako árijcov.[27] Podľa vtedajšej oficiálnej slovenskej politiky sa chápala arizácia ako *„moderný pojem, pod ktorým rozumieme činnosť majúcu za cieľ obmedzenie neúmerného počtu Židov v hospodárskom živote a postupné prenesenie hospodárskych funkcií do rúk kresťanov,"* [28] ktorej cieľom *„je vytvoriť silnú slovenskú strednú vrstvu, ktorá má kapitál a ktorá je preto taká významná pre národný život. Je celoslovenským záujmom, aby mnohí hospodársky podnikaví ľudia zbohatli."* [29]

Slovenskí arizátori, ako dobre vieme, pochádzali z rôznych spoločenských vrstiev, veľa z nich nadobudlo arizačné výmery z dôvodu podania osobnej žiadosti, niektorí získali majetok len vďaka korupcii a úplatkárstvu.[30] V mnohých prípadoch arizátorov osobne Židia dobre poznali, napr. ako svojich susedov, ale vo všeobecnosti môžeme povedať, že patrili najmä k popredným predstaviteľom HSĽS a HG alebo ich politickým sympatizantom [31]. Na tomto mieste je nanajvýš dôležité zdôrazniť skutočnosť, že na rozdiel od arizácie prebiehajúcej

23 BAKA, I.: Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940. Bratislava 2010, s. 185.

24 Nar. vl. s mocou zák. č. 228 zo 16. septembra 1940 o zákaze zastupovania advokátom (verejným notárom) vo veciach arizačných.

25 NIŽŇANSKÝ, E. (ed.).: Holokaust na Slovensku: obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Dokumenty. 1. zväzok. Bratislava 2001, s. 361.

26 Tamže, s. 189.

27 Pojem árijec, (z indoeurópskeho slova aryo) sa v danej terminológii arizačného zákonodarstva vykladal ako ušľachtilý, vznešený, v prvom rade nežid, konkrétne kresťan. Zastávame názor, že samotní Slováci sa považovali za árijcov, najmä kvôli ich začleneniu k slovanským národom a do indoeurópskej jazykovej rodiny (skupiny). Nacistická antropológia ďalej podrobne rozpracovala delenie árijskej rasy, pričom z hľadiska nacistickej ideológie sa najväčšia priorita a vážnosť prisudzovala rase nordickej.

28 LIPSCHER, L.: Židia v slovenskom štáte 1939 – 45. 1. vyd. Bratislava 1992, s. 45.

29 Tamže, s. 46.

30 Príkladne: Zoltán Hutár, zamestnanec Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti bol na prelome rokov 1941 a 1942 obvinený z úplatkárstva pri určovaní všeobecnej a likvidačnej hodnoty podnikov v Prešove. Bývalý vlastník píly v Prešove, Eugen Zimmermann podal na policajný orgán trestné oznámenie, v ktorom upozornil na úplatkárstvo Zoltána Hutára a na úmyselné znižovanie likvidačnej hodnoty celkovo ôsmich arizovaných podnikov. Prešovský kriminalista Jozef Frollo po zdokumentovaní postúpil vyšetrovanie Štátnemu zastupiteľstvu v Prešove spolu s trestným oznámením na Zoltána Hutára. Štátne zastupiteľstvo vydalo v danej veci uznesenie, v ktorom konštatovalo, že Zoltána Hutára nie je možné stíhať za uvedené skutky, pretože v dobe ich údajného spáchania nebol verejným úradníkom. HLAVINKA, J.: Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. Forum Historiae, roč. 5, 2011, č. 2. s. 133 – 134.

31 Protižidovský radikál Jozef Bílik-Záhorský, ktorý sa o. i. angažoval v trnavských oddieloch HG, sa k majetku dostal arizáciou tehelne Diamant Heinrich v Trnave na Bučianskej ceste, ktorú pôvodne vlastnili Židia Fridrich Matzner a Alexander Adler. Na Ústredný hospodársky úrad, konkrétne predsedovi Morávkovi, napísal žiadosť hlavný veliteľ HG a neskorší minister vnútra a podpredseda vlády Alexander Mach. SOKOLOVIČ, P.: „Kariéra" protižidovského radikála z Trnavy. Pamäť národa, roč. 4, 2008, č. 3, s. 44.

v protektoráte Čechy a Morava, z ktorej finančne získali len osoby nemeckej národnosti, v Slovenskom štáte z konfiškácií židovského majetku profitovali z dôvodu politického klientelizmu [32] najmä Slováci a dominantným arizátorom bol v prvom rade štát.[33]

V širšom zmysle chápeme arizáciu ako administratívny proces, ktorý sa z historického hľadiska (napr. podľa Ľ. Hallona, L. Hubenáka, M. Vrankovej a i.) člení na dve vývojové etapy: evolučnú a revolučnú. Evolučná etapa arizácie, časovo vymedzená od marca 1939 do júla 1940 (po salzburské rokovania), ktorej právnym základom bol prvý arizačný zákon (zák. č. 113/1940 Sl. z.), prebiehala buď na báze „dobrovoľnosti" alebo z „donútenia". Jej ideovým základom sa stala myšlienka *numerus clausus*, a teda obmedzenie židovského vplyvu v slovenskom hospodárstve na 4 %, čo zodpovedalo ich počtu k celkovému počtu obyvateľstva. Základom dobrovoľnej, tzv. malej arizácie, bola dohoda o prevode podniku (závodu), uzavretá medzi pôvodným židovským vlastníkom a vybraným arizátorom – nežidom, ktorá sa potvrdzovala písomnou zmluvou pred verejným notárom. Podstatnými náležitosťami zmluvy o arizácii podniku (závodu) alebo jeho časti bolo o. i. určenie výšky podielov spoločníkov, ako aj ich podiel na zisku a spôsob splácania podielu nežidovského spoločníka. Predmetom prevodu zároveň nesmeli byť továrenské podniky, a teda podniky, ktoré zamestnávali viac ako 20 zamestnancov. Podmienkou takejto arizácie bolo, aby nežidovský spoločník vlastnil väčšinový podiel, t. j. najmenej 51 % pôvodného židovského podniku. Vznikla tým nová spoločnosť v právnej forme verejnej obchodnej spoločnosti. V praxi postihovala dobrovoľná, resp. malá arizácia najmä väčšie podniky, ktoré árijský uchádzač nemohol z finančných dôvodov prevziať ako celok sám alebo v prípade nutnosti zabezpečenia nerušeného chodu prevádzky podniku (závodu) z dôvodu, ak árijský uchádzač nespĺňal odborné a kvalifikačné predpoklady.

Nútená, tzv. veľká arizácia, sa uskutočňovala taktiež v súlade s prvým arizačným zákonom už pod metodickým usmernením ministerstva hospodárstva na základe administratívneho rozhodnutia župného úradu, ktorý prikazoval prevod podniku (závodu) *„kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi"*.[34] Árijskí uchádzači sa vyberali spomedzi žiadostí podaných župnému úradu na úradnom tlačive, ku ktorým sa z dôvodu preverenia „osobnej kvality" uchádzača dokladal ich krstný list a krstný list ich manžela či manželky. Po preverení spoľahlivosti uchádzača vydal príslušný župný úrad rozhodnutie o arizácii alebo likvidácii podniku.[35]

Mocenské zmeny po salzburských rokovaniach slovenských a nemeckých predstaviteľov v júli 1940, umožnili potretie zásady *numerus clausus* a započali revolučnú etapu arizačného procesu, kulminujúcu v roku 1942, ktorej právnym základom bol druhý arizačný zákon (nar. č. 303/1940 Sl. z.) a jej primárnym cieľom radikálne riešenie židovskej otázky a priama invektíva na židovský hnuteľný a nehnuteľný majetok, nevynímajúc továrenské podniky.

PRIEBEH ARIZAČNÉHO PROCESU ŽIDOVSKÝCH PODNIKOV

Väčšina Židov predstavovala strednú vrstvu obyvateľstva, žijúcu prevažne v mestách, kde sa mohla naplno realizovať vo sfére podnikania, slobodných povolaní, remesiel a obchodu, ktorá v jednoduchých slovenských roľníkoch vzbudzovala intenzívny záujem o lukratívne finančné zisky. Židia žijúci na dedinách sa venovali najmä prevádzkovaniu rozmanitých živností, v prvom rade hostinskej a výčapnej činnosti, vďaka ktorej boli mnohokrát vykresľovaní ako úžerníci.[36]

Skrytá forma arizácie sa začala prejavovať už 15. marca 1939 prijatím nie príliš významného vl. nar. č. 19/ /1939 Sl. z. o vyslaní vládnych dôverníkov do podnikov, ktoré sa v praxi realizovalo len necelé tri mesiace a oprávňovalo ministra hospodárstva z dôvodu verejného záujmu dosadiť do akéhokoľvek podniku vládneho dôverníka. Dňa 20. júna 1939 bolo nahradené vl. nar. č. 137/1939 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách. Citované nariadenie sa malo aplikovať na všetky podniky bez rozdielu, ale v skutočnosti sa uplatňovalo najmä proti podnikom židovským. Na rozdiel od dôverníka s kontrolnou funkciou mal dočasný správca všetky kompetencie vlastníka, ktoré mu umožňovali podnik riadiť, zastupovať ho pred úradmi a verejnými inštitúciami, nakoľko sa predpokladalo, že po nadobudnutí odborných skúseností a praxe podnik úplne prevezme. Menovanie dôver-

32 „Morávek! Ráč zariadiť všetko tak, aby pán Jozef Kunda, Bratislava, Hafnerova 6, dostal možnosť arizovať drevársky podnik Filip Propper v Humennom. Najprv za doč. správcu. Potrebujem ho tam na čelo HG. Na stráž! Š. Mach." HLAVINKA, J.: Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. Forum Historiae, roč. 5, 2011, č. 2, s. 129.

33 JANČÍK, D. – KUBŮ, E.: „Arizace" a arizátoři. Praha 2005, s. 20.

34 § 4 ods. 2 zákona č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch.

35 MORÁVEK, A.: Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov. Bratislava 1940, s. 15 – 29. VRANKOVÁ, M.: Arizačné zákonodarstvo na Slovensku – nástroj prevzatia židovského majetku do „kresťanských rúk". In: KUBÍČEK, P. (zost.): Míľniky práva v stredoeurópskom priestore 2013. Bratislava 2013, s. 37.

36 NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku 1939 – 45. [citované 7. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www2.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita>

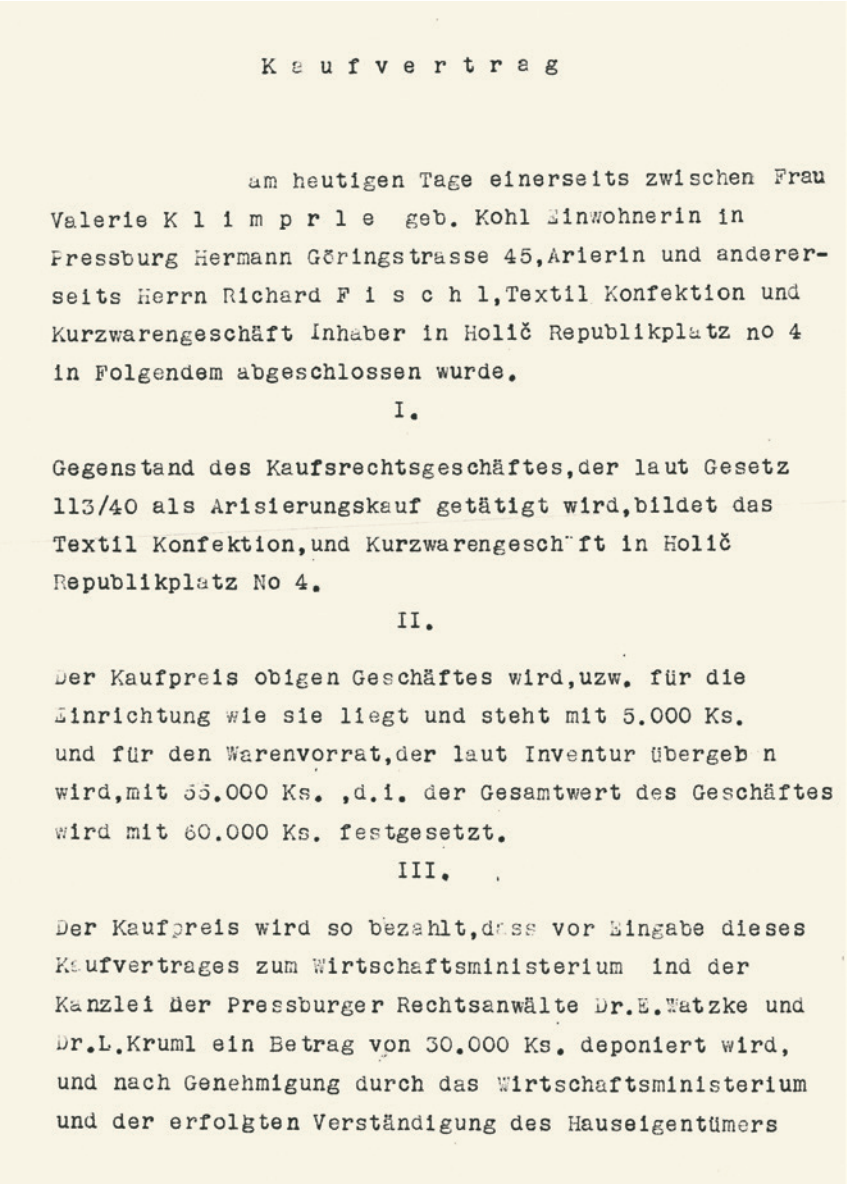

K a u f v e r t r a g

am heutigen Tage einerseits zwischen Frau Valerie K l i m p r l e geb. Kohl Einwohnerin in Pressburg Hermann Göringstrasse 45,Arierin und andererseits Herrn Richard F i s c h l,Textil Konfektion und Kurzwarengeschäft Inhaber in Holič Republikplatz no 4 in Folgendem abgeschlossen wurde.

I.

Gegenstand des Kaufsrechtsgeschäftes,der laut Gesetz 113/40 als Arisierungskauf getätigt wird,bildet das Textil Konfektion,und Kurzwarengesch ft in Holič Republikplatz No 4.

II.

Der Kaufpreis obigen Geschäftes wird,uzw. für die Einrichtung wie sie liegt und steht mit 5.000 Ks. und für den Warenvorrat,der laut Inventur übergeb n wird,mit 55.000 Ks. ,d.i. der Gesamtwert des Geschäftes wird mit 60.000 Ks. festgesetzt.

III.

Der Kaufpreis wird so bezahlt,dass vor Eingabe dieses Kaufvertrages zum Wirtschaftsministerium ind der Kanzlei der Pressburger Rechtsanwälte Dr.E.Watzke und Dr.L.Kruml ein Betrag von 30.000 Ks. deponiert wird, und nach Genehmigung durch das Wirtschaftsministerium und der erfolgten Verständigung des Hauseigentümers

Ukážka kúpnej zmluvy (Zdroj: SNA)

níkov a dočasných správcov výrazne koordinovali predstavitelia HSĽS. Dôverník a dočasný správca vykonával svoju funkciu za odmenu, ktorej výšku stanovilo ministerstvo hospodárstva dňa 27. júla 1939 vyhláškou č. 175 Úradné noviny (ďalej Úr. nov.) za podmienky, že podnik zamestnával v pracovnom pomere aspoň 50 osôb a dosahoval ročný obrat minimálne 500 tisíc Ks.[37] V dôsledku už skôr spomínaného zmocňujúceho ústavného zák. č. 210/1940 Sl. z, sa dňa 4. októbra 1940 prijalo vl. nar. č. 244/1940 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách Židov a právomoci okresných úradov a ministra hospodárstva sa presunuli na ÚHÚ.[38]

Prvé zásahy do podnikateľskej sféry, ktoré sa otvorene a bezprostredne dotýkali židovských podnikov, boli obsiahnuté vo vl. nar. č. 40/1939 Sl. z. zo dňa 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapných živností a vl. nar. č. 169/ /1939 Sl. z. zo dňa 11. novembra 1939 o revízii živnostenských oprávnení. Odnímanie koncesií na prevádzkovanie hostinských a výčapníckych živností a dosadzovanie správcov do podnikov navrhovali okresné živnostenské spoločenstvá a vykonávali okresné a župné úrady. Dozor nad vykonateľnosťou rozhodnutí župných úradov koordinovali hliadky strážneho policajného zboru. Treba podotknúť, že arizácia stagnovala z dôvodu, že citované nariadenia sa nevzťahovali na všetky druhy živností a na ich realizáciu nemali príslušné orgány dostatok kapitálu.

Z vyššie spomínaných dôvodov prijala vládna garnitúra dňa 25. apríla 1940 prvý arizačný zákon, t. j. zák. č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch, ktorý predstavoval dôležitý sociálny i politický medzník v historickom vývoji Slovenského štátu.[39] Židia mali byť postupne zbavovaní ich právnej subjektivity ako podnikateľov vôbec. V danom období vydávali župné úrady ako decentralizované regionálne orgány a ministerstvo hospodárstva v súlade so zák. č. 190/1939 Sl. z o vnútornej verejnej správe v záujme verejného poriadku, bezpečnosti a pokoja všeobecne záväzné nariadenia obmedzujúce Židov v zriaďovaní, preberaní a nakladaní s priemyselnými, obchodnými

37 Dňa 21. decembra 1939 sa doplnilo nar. s mocou zákona č. 327/1939 Sl.z. a následne dňa 19. augusta 1940 nar. s mocou zákona č. 197/1940 Sl. z.

38 NIŽŇANSKÝ, E. – HLAVINKA, J.: Arizácie v regiónoch Slovenska. Bratislava 2010, s. 51 – 55.

39 Predslov vtedajšieho ministra hospodárstva Gejzu Medrického na vyššej škole družstevnej v rámci inštruktáže pre arizátorov obchodných a živnostenských podnikov vyjadroval, že hlavnou úlohou prvého arizačného zákona bolo z hospodárskeho života vyňať neprimerané množstvo „nepoctivých Židov“ a na ich miesta dosadiť „statočných“ Slovákov. Slovák, č. 72, 27. 3. 1940.

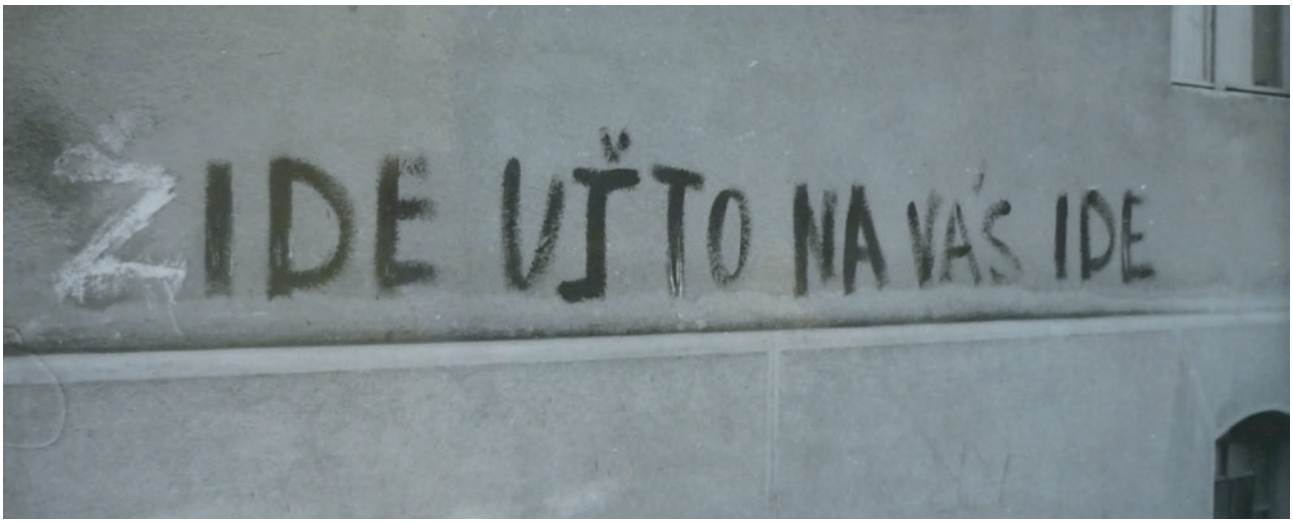

Protižidovský nápis (Zdroj: Archív Kancelárie Prezidenta ČR)

a živnostenskými podnikmi, a taktiež rozhodovali o arizácii a likvidácii s konečnou platnosťou.

Prvý arizačný zákon o. i. zaviedol do slovenského právneho poriadku pojmy „židovský podnik" a „kvalifikovaný kresťanský uchádzač". V praxi to vyzeralo tak, že pôvodný židovský majiteľ postúpil určitú časť svojho podielu v podniku „árijskému" uchádzačovi podľa vlastného výberu za podmienok dohodnutých v spolčovacej zmluve, kde si dohodou určili výšku podielov na základnom imaní a podiel na zisku nežida. Na rozdiel od arizácie, ktorá sa zavŕšila ihneď po prevzatí podniku „kvalifikovaným kresťanským uchádzačom", proces likvidácie, ktorého cieľom bolo zabezpečiť úplný zánik podniku a odňať pôvodnému majiteľovi oprávnenie na podnikanie, resp. živnostenské povolenie sa skončil až po uplynutí likvidačnej lehoty a vyplatením likvidačnej hodnoty podniku, ktorú v Bratislave s prihliadnutím na miestne pomery určoval mestský notársky úrad a v iných mestách župné úrady.[40] Likvidačná hodnota podniku mala byť pôvodne stanovená okresným súdom. Návrh zákona však Dr. Jozef Tiso, vtedajší prezident Slovenskej republiky, vetoval, pretože presadzoval myšlienku, aby sa právomoci okresného súdu delegovali rovno na župné úrady, ktoré mali rozhodovať s konečnou platnosťou, t. j. proti ich rozhodnutiam nemal byť prípustný žiadny opravný prostriedok. Ústavno-právny výbor označil prezidentovu pripomienku za protiústavnú, nakoľko odporovala § 74 ods. 1. ústavy o správnom súdnictve, ktorý garantoval súdnu ochranu proti rozhodnutiam správnych orgánov a nekvalifikovanú, z dôvodu, že župné úrady neboli v tom čase po odbornej stránke pripravené na realizovanie odhadov nehnuteľností. Pôvodné stanovisko ústavnoprávneho výboru sa neskôr po intervencii slovenskej vlády zmenilo, čím sa opäť otriasli základné pravidlá trojdelenia štátnej moci a narušili princípy právneho štátu a podmienka, ktorá vedome odporovala vtedajšej ústave, sa z podnetu prezidenta recipovala! [41]

Z dôvodu zabezpečenia ustanovení prvého arizačného zákona sa v zmysle § 7 a nasl. určovali Židom povinnosti strpieť menovanie dôverníkov a dočasných správcov a ministerstvu hospodárstva poskytnúť všetky potrebné informácie súvisiace s ich rodinnými, osobnými, hospodárskymi, sociálnymi, majetkovými a náboženskými pomermi. V prípade nedodržania vyššie uvedených povinností išlo o priestupky, ktoré sa v zmysle § 12 a 13 sankcionovali peňažným trestom maximálne do výšky 50 000 Ks, ktorý sa mohol nahradiť trestom odňatia slobody v trvaní do 30 dní. Poskytnutie neúplných alebo nepravdivých údajov, ak nešlo o čin prísnejšie trestný, sa kvalifikovalo ako prečin a sankcionovalo sa trestom odňatia slobody do jedného roka, ktorý sa v prípade nevymožiteľnosti nahrádzal peňažným trestom maximálne do výšky 200 000 Ks.

Druhá časť cit. zákona sa zaoberala otázkou obmedzenia zamestnanosti Židov až na úroveň zákonom stanoveného percenta. V oblasti nižších služieb, medzi ktoré sa v danej dobe zaraďovali židovskí robotníci, mohlo byť k 31. decembru 1940 zamestnaných len 4 %

40 HLAVINKA, J.: Arizačný proces na Slovensku ako súčasť „riešenia židovskej otázky". In: MAJKÚTOVÁ, A. (zost.): Fenomén holokaustu, ideové korene, príčiny, priebeh a dôsledky. Zborník z medzinárodnej vedecko-odbornej konferencie konanej dňa 27. – 28. marca 2008 pod záštitou podpredsedu vlády SR pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny Dušana Čaplovača. Bratislava 2008, s. 43 – 44.

41 BAKA, I.: Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940. Bratislava 2010, s. 244.

Židov z celkového počtu zamestnancov v určitom podniku. V oblasti vyšších služieb, ktorých definíciu stanovil ešte zák. č. 26/1929 Sb. z. a n. o penzijnom poistení súkromných zamestnancov vo vyšších službách a zák. č. 154/ /1934 Sb. z. a n. o pracovnom pomere súkromných úradníkov, obchodných pracovníkov a iných zamestnancov v podobnom postavení, mohlo byť k rovnakému dátumu v zamestnaneckom pomere až 25 % Židov z celkového počtu zamestnancov v určitom podniku, avšak stanovené percento sa malo povinne každoročne znižovať o 5 %.[42]

Prvý arizačný zákon sa dňa 4. júla 1940 doplnil o zákon č. 163/1940 Sl. z. o dočasnej úprave exekúcií a konkurzov, zavedených na návrh Židov. Citovaný zákon upravoval právny vzťah medzi nežidovským dlžníkom a židovským veriteľom, pričom v prípade hrozby hospodárskeho úpadku po vyhlásení konkurzu alebo dražby, poskytoval právnu ochranu nežidovi. Právo židovského veriteľa domáhať sa svojich nárokov v súvislosti s nežidovským dlžníkom nezaniklo úplne, len sa odložil jeho výkon. Na základe návrhu na odklad, podanom dlžníkom na príslušný exekučný súd najneskôr 15 dní pred uskutočnením dražby alebo konkurzu, sa dané konanie prerušilo do 31. augusta 1942, na tzv. prechodné obdobie. Po skončení prechodného obdobia mal židovský veriteľ povinnosť do 6 mesiacov odo dňa jeho uplynutia podať návrh na nariadenie dražby alebo na vyhlásenie konkurzu. Ak si svoju povinnosť nesplnil, súd po márnom uplynutí lehoty na podanie návrhu na nariadenie dražby nehnuteľnosti poznámku o dražbe vymazal z pozemkovej knihy *ex offo*, čím úplne zaniklo právo židovského veriteľa domáhať sa svojich nárokov v súvislosti s nežidovským dlžníkom.[43]

Na margo uvedeného, môžeme povedať, že zákon č. 113/1940 Sl. z. zbavil židovských obyvateľov Slovenského štátu, podľa vtedajšej obchodnoprávnej terminológie, spôsobilosti na právo vlastniť podniky a byť podnikateľmi. Výrazne sa obmedzila, hoci sa zatiaľ úplne nenegovala, spôsobilosť Židov byť subjektom vlastníckeho práva a práva podnikať ako základného ľudského práva. K vyvlastneniu podľa prvého arizačného zákona nedochádzalo na základe všeobecne uznávaného zákonného a spravodlivého spôsobu, pretože sa nerešpektoval verejný záujem, ustanovenia zákona a ani spravodlivá náhrada za odňatý židovský majetok. Ústavou Slovenskej republiky bolo možné vlastníctvo regulovať alebo obmedziť, ale nebolo možné ho v súlade s ňou ani so všeobecne uznanými právnymi zásadami bez verejného záujmu, i keď na základe zákona, vyvlastniť. Na základe nesplnenia týchto ústavných podmienok potrebných k naplneniu zákonných požiadaviek pre vyvlastnenie, kvalifikujeme arizácie za uzákonené krádeže.

Treba zdôrazniť, že administratívny proces na základe prvého arizačného zákona prebiehal veľmi zdĺhavo a s komplikáciami, čo neostalo bez povšimnutia a kritiky zo strany nacistického Nemecka i slovenských periodík. Ako príklad uvádzame denník *Slovák*, ktorý dňa 21. júla 1940 publikoval myšlienku, že proti Židom sa očakával radikálnejší postup, z dôvodu ich početnej účasti v každom odvetví slovenského hospodárstva, a preto by sa vláda mala v budúcnosti pri riešení tzv. židovskej otázky dovolávať ráznejšieho ťaženia, nakoľko doterajšie postupné arizovanie podnikov bolo doposiaľ na podklade prvého arizačného zákona nedostačujúce. Preto teda v dôsledku prevládajúcej verejnej mienky a skutočnosti, že prvý arizačný zákon nezasahoval do židovských podnikov továrenského charakteru, v ktorých mali Židia početné zastúpenie, sa začala vládnuca vrstva zamýšľať nad novelizáciou zákona, ktorá by danú situáciu primerane vyriešila, čím vznikla živná pôda pre druhý arizačný zákon, ktorý znamenal začiatok revolučnej etapy arizácie, ktorá vyústila v rokoch 1940 – 1942 do priamej štátnej invektívy, poštátnenia a úplnej expropriácie židovského majetku.

Prvá komplexná legálna definícia židovských podnikov a závodov sa stanovila až nariadením č. 303/1940 Sl. z. zo dňa 30. novembra 1940 o židovských podnikoch, ktoré vláda prijala na základe zmocnenia vyjadreného v § 1 zák. č. 210/1940 Sl. z. V prvom rade išlo o podniky jednotlivcov, ktorí boli sami Židmi v zmysle § 1 ods. 1 vl. nar. č. 63/ /1939 Sl. z.[44] Družstvá a účastinné spoločnosti boli židovské v prípade, ak spĺňali jednu z nasledujúcich podmienok:

42 Zamestnania v oblasti vyšších služieb v zmysle zák. č. 26/1929 Sb. z. a n. a zák. č. 154/1934 Sb. z. a n.: súkromní učitelia, vychovávatelia a zamestnanci cirkví a náboženských spoločností, úradníci, zamestnanci v kanceláriách, v administratíve, v redakciách, v hudobných podnikoch, členovia divadelných zborov, zubní technici, lekári, členovia športových a zábavných združení, liečebných, vyučovacích, výchovných, výstavných, dobročinných, opatrovacích podnikov, učni a obchodní pracovníci podľa živnostenského zákona, konatelia, zástupcovia a zamestnanci, vykonávajúci odborný dozor, zadeľovanie práce, odborné činnosti, kresličské alebo umelecké práce.

43 Zák. č. 163/1940 Sl. z. o dočasnej úprave exekúcií konkurzov, zavedených na návrh Židov, § 1 – 5., doplnený 22. marca 1941 nariadením č. 52/1941 Sl. z.

44 Ten, kto sa hlásil k izraelitskej viere, aj keď po 30. 10. 1918, t. j. po vyhlásení Martinskej deklarácie, na základe ktorej sa slovenský národ odvolávajúc sa na samourčovacie právo národov prihlásil k spoločnému štátu Čechov a Slovákov, prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní alebo bol bez vyznania a pochádzal aspoň od jedného rodiča, ktorý bol izraelitskej viery. Tak isto aj ten, kto pochádzal od vyššie spomínaných osôb s výnimkou potomka, ktorý pred 30. 10. 1918, sám prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní alebo po dni nadobudnutia právoplatnosti tohto nariadenia uzavrel manželstvo s takouto osobou i ten, kto po dni nadobudnutia právoplatnosti tohto nariadenia žil s takouto osobou v mimomanželskom zväzku, ako aj potomkovia splodení v tomto zväzku. V sporných otázkach rozhodoval okresný úrad.

viac ako jednu štvrtinu správnej rady tvorili Židia alebo aspoň jedna polovica základného imania patrila Židom. Z uvedeného vyplýva, že mohli nastať dve vyhrotené situácie, kedy sa naplnila legálna definícia židovského podniku, a to, že v správnej rade nebol ani jeden Žid, ale základné imanie patrilo najmenej 51 % Židom alebo správnu radu tvorilo viac ako 25 % Židov, hoci základné imanie družstva alebo účastinnej spoločnosti patrilo v celosti nežidom. Pri verejnej obchodnej spoločnosti (ďalej v. o. s.) sa museli kumulatívne splniť dve požiadavky: aspoň polovica spoločníkov spadala pod definíciu v zmysle § 1 ods. 1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. a zároveň im patrila minimálne polovica účasti na čistom zisku v. o. s. Negatívne vymedzenie, že o židovský podnik nepôjde, mohlo teoreticky nastať v prípadoch, ak vo v. o. s. bolo viac ako 50 % židovských spoločníkov, ktorí dosahovali účasť na čistom zisku spoločnosti menej ako 50 % alebo naopak, ich účasť na čistom zisku predstavovala síce viac ako polovicu, no počet židovských spoločníkov nedosahoval potrebný počet. Aj napriek tomu sa daná situácia riešila v praxi čiastočnou arizácou núteným spolčením podľa § 5 písm. c) [45]. Na rozdiel od v. o. s., pri komanditnej spoločnosti nemuseli byť kumulatívne splnené podmienky, ale stačilo, ak bola židovská aspoň polovica komanditistov a zároveň komplementárov alebo Židom patrila aspoň polovica účasti na čistom zisku spoločnosti. Pri spoločnosti s ručením obmedzením sa vyžadovali obdobné požiadavky ako pri družstve a účastinnej spoločnosti a v prípade spolkov, fondov, nadácií, náboženských obcí a iných právnických osôb, tie sa považovali za židovské, ak Židia tvorili aspoň polovicu členov alebo podporovali židovské zájujmy bez ohľadu na zloženie členov.[46] V pochybnostiach ohľadom povahy podniku rozhodoval ÚHÚ.

Právny základ druhého arizačného zákona, t. j. úprava likvidácie a arizácie židovských podnikov, bol obsiahnutý v § 5 a nasl. Likvidáciou sa mala okrem vylúčenia Židov zo sociálneho a hospodárskeho života, ktorým uplynutím likvidačnej lehoty zaniklo automaticky živnostenské oprávnenie, dosiahnuť aj redukcia hospodársky prebytočných podnikov, pričom arizácia znamenala prevod židovského podniku alebo účasti Žida na obchodnej spoločnosti na nežida za hodnotu určenú ÚHÚ. Podľa právnej formy podnikov a židovskej účasti rozoznávame viacero modelov arizácie, a to tzv. úplnú arizáciu alebo 100-percentný prevod židovského podniku/účasti na obchodnej spoločnosti na nežida bez židovskej účasti za likvidačnú hodnotu podniku, ktorá sa určovala podľa miestnych pomerov buď na základe dohody strán, znalcom, za spoluúčasti súdu, Slovenskej revíznej a dôverníckej spoločnosti alebo orgánom ÚHÚ a pozostávala len z aktív podniku, pretože povinnosti prevoditeľa voči veriteľom ostali nedotknuté, ďalej tzv. čiastočnú arizáciu, resp. čiastočný prevod židovského podniku/účasti na obchodnej spoločnosti na nežida so židovskou účasťou za všeobecnú hodnotu podniku, ktorú tvorili nielen aktíva, ale i pasíva prevoditeľa podniku. Nežid, resp. nový vlastník sa v citovanom nariadení označoval ako „prenajímateľ“, ktorý mal povinnosť riadiť bývalý židovský podnik ako „riadny obchodník“.

Pre úplnosť problematiky obmedzovania židovských podnikateľov treba uviesť aj nariadenie č. 16 zo dňa 16. januára 1941 o opatreniach proti neodôvodnenému zastavovaniu prevádzky podnikov a proti hromadnému prepúšťaniu zamestnancov, ktoré k týmto úkonom vyžadovalo povolenie ministerstva hospodárstva a súhlas ÚHÚ, ktoré sa udeľovali v súčinnosti s Ústredným úradom práce a zástupcami zamestnancov a zamestnávateľov.

ŽIDOVSKÝ KÓDEX A JEHO VPLYV NA MAJETKOVOPRÁVNE VZŤAHY

V období od 24. marca 1939 do 9. septembra 1941 sa do slovenského právneho poriadku prijalo osemdesiatšesť protižidovských právnych noriem, ktoré boli častokrát nekomplexné, neprehľadné a vzájomne protirečivé. Z dôvodu usporiadania a skompletizovania predpisov upravujúcich občiansky, politický, sociálny a hospodársky status židovskej minority v Slovenskom štáte sa zákonodarné úsilie začalo výraznejšie upriamovať na kodifikáciu a obsahové zjednotenie odchylných právnych noriem v rámci protižidovského zákonodarstva. Výsledkom týchto unifikačných legislatívnych snáh bolo prijatie nariadenia č. 198 zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov, vo všeobecnosti známejšie pod názvom Židovský kódex, ktorý zavŕšil kreovanie mimoriadneho právneho režimu pre Židov. Derogáciou tridsiatich šiestich demonštratívne uvedených protižidovských noriem a systematickým začlenením ich obsahu do Židovského kódexu sa *de facto* kodifikovalo celé dovtedajšie protižidovské zákonodarstvo.[47]

Vedúcou terminologickou axiómou Židovského kódexu, ktorý bol publikovaný pod číslom 198 v 52. čiastke Slovenského zákonníka, vydanej 10. septembra 1941, bolo založiť určenie pojmu Žida na rasovom princípe a prekonať tak konfesionálnu zásadu zavedenú a obsiahnutú vo vl. nar. č. 63/ /1939 Sl. z. Pojem Žida podľa rasových

45 „Ústredný hospodársky úrad môže s cieľom vylúčenia Židov a židovských združení zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života nariadiť prevod podniku Žida na nežidovské združenie, ktorého sa Žid – prevoditeľ zúčastní, za všeobecnú hodnotu podniku.“

46 HAMMER, O. a kol.: Komentovaná sbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. 2. vyd. Bratislava 1941, s. 11 – 13.

47 HUBENÁK, L.: Rasové zákonodarstvo za slovenského štátu. Prometheus, 2006, č. 4. [citované 7. júla 2014]. Dostupné na URL: <http://www.noveslovo.sk/c/14372/Rasove_zakonodarstvo_za_slovenskeho_statu/>

Odvody Židov do pracovných táborov (1939) (Zdroj: SNA)

kritérií cit. nariadenie vo všeobecných ustanoveniach určovalo cez definíciu židovského starého rodiča podľa rasy, ktorým bola podľa § 1 ods. 2 každá osoba izraelitského (židovského) vierovyznania. Židovský kódex v § 2 zaviedol dovtedy nepoznaný nový pojem, a to židovský miešanec. Za židovského miešanca sa považovala každá osoba, ktorá mala aspoň jedného židovského starého rodiča podľa rasy. Židmi boli teda muži i ženy, ktorí pochádzali aspoň od troch starých rodičov podľa rasy a židovskí miešanci po kumulatívnom splnení dvoch podmienok, a to ak pochádzali od dvoch starých rodičov podľa rasy a zároveň po 20. apríli 1939 [48] konvertovali na izraelitskú (židovskú) vieru alebo uzavreli manželstvo so Židom alebo pochádzali z takéhoto manželstva či nemanželského styku. V nadväznosti na definíciu židovských združení obsiahnutú v § 4 citovaného nariadenia si dovoľujeme tvrdiť, že Židovský kódex prakticky prevzal ustanovenia derogovaného druhého arizačného zákona. Obvodné úrady disponujúce matričnými údajmi z rokov 1700 – 1720 vydávali podľa § 3 ods. 3 citovaného nariadenia potvrdenia osvedčujúce židovský pôvod. Príslušným orgánom pre osoby s trvalým pobytom v Bratislave a pre osoby bez trvalého pobytu na území Slovenskej republiky bol Štátny matričný úrad.

Samotný Židovský kódex obsahoval 270 paragrafov systematicky začlenených do všeobecných ustanovení a ďalších dvanástich častí. Oblasť židovských majetkovoprávnych vzťahov upravovala druhá časť citovaného nariadenia a najväčší priestor (§ 110 – 214) sa venoval práve arizačnému procesu, t. j. oblasti súpisu, prevodu, výkupu a odpredaju majetku, výkonu pozemkovej reformy, prevodu židovských podnikov a ostatných nehnuteľností i hnuteľných vecí.

Židovský kódex nadobudol podľa § 270 účinnosť dňom vyhlásenia, a teda 10. septembra 1941, kedy bol publikovaný v Slovenskom zákonníku. Z dnešného pohľadu, kedy medzi dňom vyhlásenia a dňom účinnosti všeobecne záväzného právneho predpisu musí, ak nejde o naliehavý všeobecný záujem, uplynúť legisvakačná doba v trvaní najmenej 15 dní, slúžiaca adresátom na oboznámenie sa s obsahom predpisu, tzv. *vacatio legis*, išlo podľa nášho názoru o radikálny čin, ak vezmeme do úvahy rozsah Židovského kódexu a mieru jeho závažnosti pre židovskú

48 Dátum 50. narodenín Adolfa Hitlera.

Dražba židovského majetku (Zdroj: Krajské múzeum v Prešove)

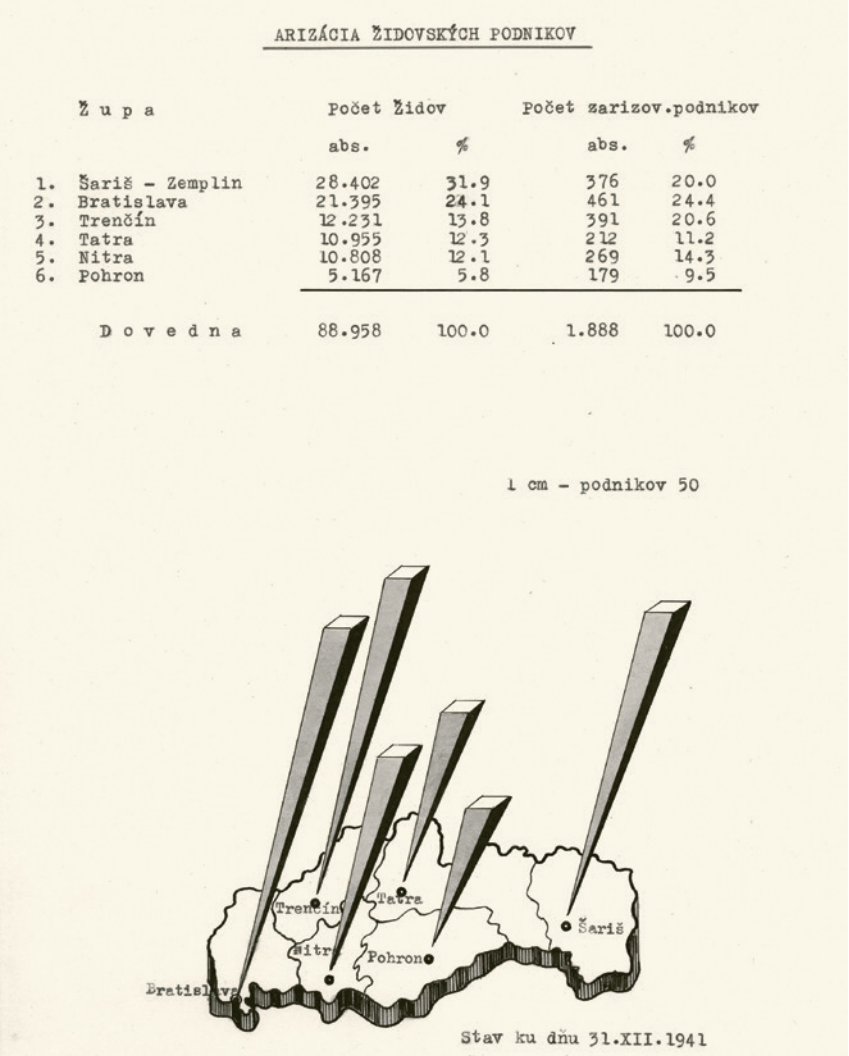

ARIZÁCIA ŽIDOVSKÝCH PODNIKOV

Ž u p a	Počet Židov abs.	Počet Židov %	Počet zarizov.podnikov abs.	Počet zarizov.podnikov %
1. Šariš - Zemplin	28.402	31.9	376	20.0
2. Bratislava	21.395	24.1	461	24.4
3. Trenčín	12.231	13.8	391	20.6
4. Tatra	10.955	12.3	212	11.2
5. Nitra	10.808	12.1	269	14.3
6. Pohron	5.167	5.8	179	9.5
D o v e d n a	88.958	100.0	1.888	100.0

Arizácia židovských podnikov podľa jednotlivých žúp (Zdroj: SNA)

komunitu, a to, že rozhodnutia, opatrenia a iné úkony vydávané príslušnými orgánmi podľa jeho ustanovení mali definitívnu, konečnú platnosť. Nepripúšťalo sa domáhať ich zmeny prostredníctvom riadnych opravných prostriedkov podaných na príslušné štátne súdy ani prostredníctvom mimoriadnych opravných prostriedkov predložených Najvyššiemu správnemu súdu. Oslobodenia a výnimky z ustanovení citovaného nariadenia bol oprávnený podľa § 255 udeľovať výlučne prezident republiky. V nasledujúcom texte sa obšírnejšie venujeme práve tým ustanoveniam Židovského kódexu, ktoré implikujú majetkovoprávne postavenie Židov i podrobný popis samotného arizačného procesu.

ARIZÁCIA A LIKVIDÁCIA ŽIDOVSKÝCH PODNIKOV PODĽA ŽIDOVSKÉHO KÓDEXU

Oveľa obšírnejšie upravoval Židovský kódex problematiku prevodu židovských podnikov a ostatných nehnuteľností. Právna úprava arizácií židovských podnikov prešla síce historicky a časovo krátkym, ale o to revolučnejším vývojom. Spočiatku ju od júna 1940 reguloval prvý arizačný zákon a po novembri 1941 sa pri prevode židovských podnikov postupovalo podľa druhého arizačného zákona až do nadobudnutia účinnosti Židovského kódexu (9. september 1941). Pri stručnej definícii židovského podniku a závodu v § 167 vychádzal zákonodarca Židovského kódexu z nar. č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch, pričom spoločnosti s ručením obmedzeným, verejné obchodné spoločnosti, komanditné spoločnosti, účastinné spoločnosti, družstvá a iné právnické osoby subsumoval jednoducho pod pojem židovské združenia. Povinnosti týkajúce sa označovania podnikov a kompetencií ÚHÚ pri ich likvidácii a prevode ostali nedotknuté a prevzaté z citovaného nariadenia takmer doslovne [49]. Najväčší dôraz sa kládol najmä na likvidáciu hospodársky prebytočných podnikov

49 Napr. § 170 nar. č. 198/1941 Sl. z. a § 5 nar. 303/1940 Sl. z., § 171 nar. č. 198/1941 Sl. z. a § 6 nar. 303/1940 Sl. z. a nasl.

a ich redukciu na primeraný a zdravý počet. V prípade arizácie mohli podľa § 170 písm. b) – e) nastať v praxi štyri situácie:

1. úplný prevod židovského podniku na nežidovského vlastníka za likvidačnú hodnotu podniku bez akejkoľvek účasti pôvodného židovského vlastníka, t. j. úplná arizácia,
2. prevod židovského podniku na nežidovského vlastníka za všeobecnú hodnotu podniku s účasťou pôvodného židovského vlastníka, t. j. čiastočná arizácia,[50]
3. prevod podielu (vo vtedajšej terminológii „účasť") v obchodnej spoločnosti na nežidovského vlastníka za všeobecnú hodnotu podielu, t. j. čiastočná alebo úplná arizácia,[51]
4. prevod podielu vo verejnej obchodnej alebo komanditnej spoločnosti na nežidovského vlastníka za všeobecnú hodnotu účasti, ktorý vstúpil do spoločnosti ako nový spoločník, t. j. čiastočná arizácia.[52]

Horeuvedené spôsoby prevodu podniku alebo účasti na obchodných spoločnostiach mali podľa § 175 rôzne obchodno-právne následky. V prípade úplného prevodu podniku, na ktorom sa Žid nezúčastnil, zásadne záväzky veriteľov na nadobúdateľa neprechádzali, len ak ich arizátor prevzal. Pri prevode účasti na obchodnej spoločnosti na nežidovského vlastníka ostali pomery medzi spoločnosťou a veriteľmi nedotknuté. V ostatných prípadoch prechádzali záväzky veriteľov na nadobúdateľa podniku len vtedy, ak ich veritelia prihlásili v 15-dňovej lehote.

ÚHÚ ďalej určoval v súlade s § 171 a 172 likvidačnú hodnotu podniku alebo jeho časti i všeobecnú hodnotu podniku alebo jeho časti vypočítanú z ustálenej likvidačnej hodnoty po odrátaní pasív. V praxi sa vyskytovalo najmä päť spôsobov ustálenia likvidačnej hodnoty, a to na základe dohody strán alebo sa hodnota určila znalcom, súdom, Slovenskou revíznou a dôverníckou spoločnosťou a napokon priamo prostredníctvom orgánu ÚHÚ.[53] Pasíva podniku sa zisťovali na základe vyhlášky uverejnenej v Úradných novinách, ktorou sa veritelia v 15-dňovej lehote vyzvali na prihlásenie svojich pohľadávok. V prípade, že svoje pohľadávky v stanovenej lehote neprihlásili, nárok na uspokojenie veriteľov z majetkovej podstaty podniku sa pominul. Arizátorovi sa tak zabezpečil nerušený priebeh arizácie i hospodárska istota, nakoľko sa na dlžoby objavené po prevode podniku neprihliadalo.

Vydanie rozhodnutia o povolení prevodu podniku malo viacero právnych účinkov. V prípade úplnej arizácie mal arizátor – nadobúdateľ v súlade s § 176 povinnosť v lehote do 120 dní od doručenia citovaného rozhodnutia zložiť do depozitu príslušného okresného súdu celú sumu zodpovedajúcu likvidačnej hodnote podniku. Súd následne *ex offo* podal návrh na vloženie jeho vlastníckeho práva do pozemkovej knihy a zo súdneho depozitu následne Židovi – prevoditeľovi vyplatil likvidačnú hodnotu podniku v sume zodpovedajúcej 80 % celkovej likvidačnej hodnoty. Ostatných 20 % súd poukázal podľa § 177 na účet všeobecnej pokladničnej správy. Na druhej strane, prevoditeľ mal záväzok odovzdať podnik nadobúdateľovi bezodkladne. Ak na nadobúdateľa prešli pohľadávky prevoditeľa z dôvodu ich výslovného prevzatia alebo prihlásenia veriteľmi v stanovenej lehote, ÚHÚ mohol arizátorovi na jeho žiadosť kvôli uspokojeniu predmetných pohľadávok nariadiť splátkový kalendár najviac na obdobie piatich rokov. Odlišnú právnu úpravu obsahoval § 178 a nasl., ktorý upravoval prevod podniku alebo jeho časti s účasťou Žida – prevoditeľa. V danom prípade ÚHÚ neurčoval likvidačnú, ale už spomínanú všeobecnú hodnotu podniku. Židovský podnik tak až do jej úplného vyplatenia podliehal kontrole ÚHÚ, ktorý pri zistení porušovania povinností naň mohol uvaliť dočasnú správu. Ďalšie oprávnenia ÚHÚ, týkajúce sa udeľovania čiastočných a úplných dispenzov nekvalifikovaným arizátorom, ktoré obchádzali živnostenské predpisy upravoval § 179 ods. 1 a 2 obdobne ako druhý arizačný zákon. Napokon, § 179 ods. 4 ustanovil, že následkom vydania rozhodnutia o nariadení prevodu podniku je i zánik živnostenského oprávnenia pôvodného židovského vlastníka, aj napriek tomu, že ho získal v riadnom pokračovaní podľa platných ustanovení živnostenského zákona.

50 Napr. prevod židovského podniku Samuel Kohn na spoločnosť Ján Debnár a spol., ktorej spoločníkmi sú Ján Debnár so 60% účasťou a Samuel Kohn ako pôvodný majiteľ so 40% účasťou na čistom zisku podniku. HAMMER, O. a kol.: Komentovaná sbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. 2. vyd. Bratislava 1941, s. 19.

51 Napr. obchodná spoločnosť s účasťou Morica Weisza vo výške 60 % a Mateja Trnku vo výške 40 % sa z Morica Weisza previedlo 20 % na Mateja Trnku. Tamže, s. 20.

52 Napr. vstup nežida Štefana Vrbu do spoločnosti Abraham Schwarz a Náthan Lusting so 60% účasťou na čistom zisku spoločnosti. Tamže, s. 20.

53 Príklad:

Hodnota tovaru	20 tis. Ks
Hodnota zariadenia a hnuteľných vecí	10 tis. Ks
Hodnota nehnuteľnosti	50 tis. Ks
Hodnota prevzatých požiadaviek	20 tis. Ks
Likvidačná hodnota podniku	100 tis. Ks
Zistené dlžoby	20 tis. Ks
Všeobecná hodnota podniku	80 tis. Ks

Cit. podľa: HAMMER, O. a kol.: Komentovaná sbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku. 2. vyd. Bratislava 1941, s. 23.

DÔVERNÍCI A DOČASNÍ SPRÁVCOVIA PRE ŽIDOVSKÉ PODNIKY

Problematiku dôverníkov a dočasných správcov pre židovské podniky, ktorú prevzal Židovský kódex z vl. nar. č. 137/1939 Sl. z. v znení nar. s mocou zák. č. 327/1939 Sl. z. do § 216 – 232. V súlade so štátnou ideológiou a ochranou hospodárskych a spoločenských záujmov Slovenského štátu bol ÚHÚ v § 216 a 222 oprávnený podľa vlastného uváženia menovať do židovských podnikov dočasných správcov a dôverníkov, čím sa umelo vytvorila kategória potenciálnych arizátorov, ktorí mali po osvojení si základných zručností a nadobudnutí potrebnej praxe úplne prevziať spravované židovské nehnuteľnosti. Aby mohli uchádzači zastávať pozície dôverníkov a dočasných správcov pre podniky, museli kumulatívne spĺňať viaceré osobnostné predpoklady. V prvom rade, muselo ísť o slovenských štátnych občanov, ktorí dovŕšili vek minimálne 24 rokov, ďalej sa preverovala ich mravná spôsobilosť a odbornosť. Nakoľko išlo o funkcie verejné, pred nástupom do úradu skladali novovymenovaní dôverníci a dočasní správcovia do rúk zástupcu alebo poverenca ÚHÚ sľub.[54] Pri výkone svojej funkcie dôverníci plnili najmä kontrolné úlohy, zatiaľ čo dočasní správcovia priamo zastupovali pôvodných židovských vlastníkov, vykonávali všetky ich práva a povinnosti v ich mene a na ich účet, bez oprávnenia majetok scudziť. Riadili sa výlučne pokynmi ÚHÚ, a preto neboli pri výkone svojich úloh nezávislí v plnom rozsahu.

Pod gesciou Augustína Morávka, predsedu ÚHÚ, vyšla príručka s názvom Pokyny pre dočasných správcov židovského domového majetku adresovaná dôverníkom, dočasným správcom a arizátorom v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch, určujúca ich práva a povinnosti. Príručka mala prevenčný charakter a inšpirovalo ju najmä nar. s mocou zák. č. 93/1940 Sl. z. zo dňa 3. apríla 1940 o zákaze neodôvodneného zastavovania prevádzky židovských podnikov. Citované nariadenie smerovalo proti zámernému znemožňovaniu arizácií židovských podnikov a proti ich úmyselnému znehodnocovaniu z dôvodov ich nesprávneho alebo nedbanlivého vedenia. Nakoľko cieľom citovaného nariadenia bolo zachovanie podnikov ako hospodárskych jednotiek a zabezpečenie ich prevodu na nežidovských vlastníkov, likvidácia i zastavenie prevádzky podniku sa nesmeli uskutočniť svojvoľne z iniciatívy židovského podnikateľa, ale podliehali vydaniu povolenia zo strany župného úradu v súčinnosti s príslušným živnostenským spoločenstvom, obchodnou a priemyselnou komorou.

OSLOBODENIA A VÝNIMKY

Pre zavedenie inštitútu oslobodení a výnimiek existoval podľa našej mienky jeden hlavný pragmatický dôvod, a to ten, že Slováci nemali vybudovanú dostatočnú základňu odborníkov a inteligencie, a teda vysťahovanie tzv. hospodársky dôležitých Židov, ktorí zastávali nenahraditeľné postavenie v slovenskom hospodárstve a v slobodných povolaniach, by znamenalo úplný kolaps a likvidáciu týchto oblastí hospodárstva a verejného sektora. Legislatívne ťažisko prezidentských oslobodení a výnimiek tvorili veľmi stručne definované § 255 a 256 Židovského kódexu, ktoré sa do jeho obsahu subsumovali z podnetu prezidentskej kancelárie.[55]

V spomenutých ustanoveniach Židovského kódexu sa pre oslobodenia a výnimky nenachádza žiadna predpísaná forma, ktorá sa nekonkretizovala ani v inom vykonávacom predpise. Domnievať sa, že do úvahy prichádzali aj oslobodenia a výnimky udelené ústnou formou alebo konkludentne, by bolo podľa nás nesprávne, nakoľko sa doterajší historický výskum o danej eventualite ani v najmenšom nezmieňuje a z dôvodu preukázateľnosti i vzhľadom na zachované pramene je zrejmé, že sa vyhotovovali výlučne v písomnej forme a podstatné obsahové náležitosti tvorili: označenie subjektu, ktorý ich vydal, poradové číslo, kolok, dátum a miesto vyhotovenia, identifikácia žiadateľa – titul, meno, priezvisko, povolanie a miesto výkonu práce, údaj o tom, či sa žiadosti vyhovelo alebo sa zamietla, podpis oprávnenej osoby a okrúhla pečiatka subjektu.

Hlavný rozdiel medzi oslobodeniami a výnimkami bol ten, že oslobodenia sa chápali ako nový inštitút, ktorý sa týkal výslovne ustanovení Židovského kódexu, na rozdiel od výnimiek, ktoré nadväzovali na predošlé, Židovským kódexom absorbované právne predpisy. Podľa § 255 mal právo udeliť čiastočné alebo úplné oslobodenia len prezident republiky, pričom ich mohol podmieniť splnením určitých podmienok. Prejavom právnej neistoty bol ods. 3 § 255, ktorý sa obdobne vzťahoval i na výnimky, a podľa ktorého sa smeli udelené prezidentské oslobodenia kedykoľvek odvolať. Udeľovanie výnimiek upravoval § 256, ktorý ponechal v platnosti predošlé výnimky v súlade s vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. alebo v súlade s inými protižidovskými právnymi predpismi. Podľa subjektu, v ktorého kompetencii bolo jednotlivé výnimky udeľovať, ich môžeme rozdeliť podľa rezortov na výnimky vládne, výnimky ministerstva vnútra, hospodárstva, školstva a výnimky ÚHÚ. Dôsledkom udelenia oslobodenia či výnimky na žiadosť židovského žiadateľa bolo znemožnenie jeho vysťahovania z územia Slovenska po dobu trvania rozhodnutia o jeho ponechaní.

54 „Ja (meno a priezvisko) ako dočasný správca domu (identifikácia domu) sľubujem na svoju česť a svedomie, že pri výkone správy mne zvereného majetku budem zachovávať príslušné predpisy a pokyny.“ Ústredný hospodársky úrad: Pokyny pre dočasných správcov židovského domového majetku. č. 12.676/v/1941, r. 1941. s. 4.

55 KAMENEC, I.: Tragédia politika, kňaza a človeka : Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947. Bratislava 1998. s. 97.

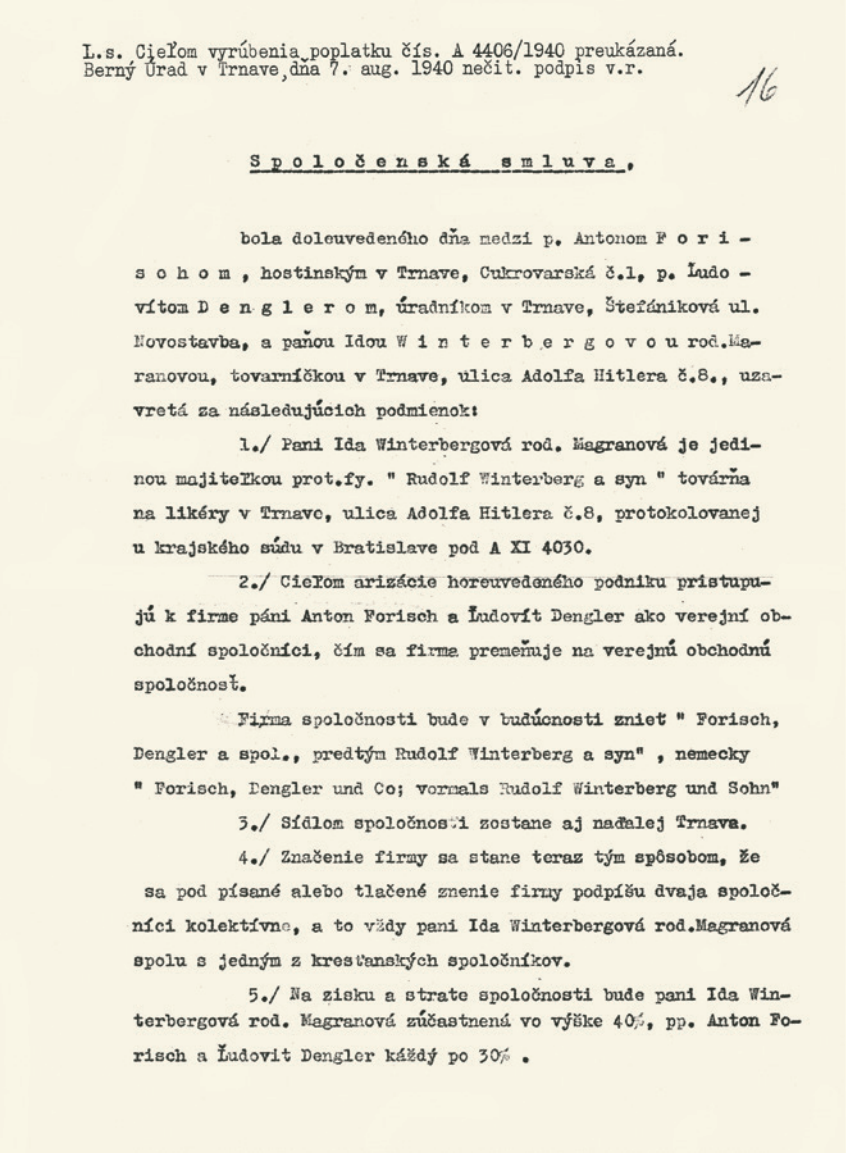

L.s. Cieľom vyrúbenia poplatku čís. A 4406/1940 preukázaná.
Berný Úrad v Trnave, dňa 7. aug. 1940 nečit. podpis v.r.

16

Spoločenská smluva,

bola doleuvedeného dňa medzi p. Antonom Forisohom, hostinským v Trnave, Cukrovarská č.1, p. Ľudovítom Denglerom, úradníkom v Trnave, Štefánikova ul. Novostavba, a paňou Idou Winterbergovou rod. Magranovou, tovarníčkou v Trnave, ulica Adolfa Hitlera č.8., uzavretá za následujúcich podmienok:

1./ Pani Ida Winterbergová rod. Magranová je jedinou majiteľkou prot.fy. " Rudolf Winterberg a syn " továrňa na likéry v Trnave, ulica Adolfa Hitlera č.8, protokolovanej u krajského súdu v Bratislave pod A XI 4030.

2./ Cieľom arizácie horeuvedeného podniku pristupujú k firme páni Anton Forisch a Ľudovít Dengler ako verejní obchodní spoločníci, čím sa firma premeňuje na verejnú obchodnú spoločnosť.

Firma spoločnosti bude v budúcnosti znieť " Forisch, Dengler a spol., predtým Rudolf Winterberg a syn" , nemecky " Forisch, Dengler und Co; vormals Rudolf Winterberg und Sohn"

3./ Sídlom spoločnosti zostane aj naďalej Trnava.

4./ Značenie firmy sa stane teraz tým spôsobom, že sa pod písané alebo tlačené znenie firmy podpíšu dvaja spoločníci kolektívne, a to vždy pani Ida Winterbergová rod. Magranová spolu s jedným z kresťanských spoločníkov.

5./ Na zisku a strate spoločnosti bude pani Ida Winterbergová rod. Magranová zúčastnená vo výške 40%, pp. Anton Forisch a Ľudovit Dengler každý po 30% .

Spoločenská zmluva ako forma arizácie (Zdroj: SNA)

K uplatňovaniu oslobodení a výnimiek v praxi sa v odbornej literatúre venuje neveľký záujem niektorých slovenských historikov, nakoľko z dôvodu vtedajšieho utajenia v podstate neexistujú žiadne relevantne dostupné pramene. Zároveň chceme poukázať na skresľovanie štatistík týkajúcich sa Židov žijúcich na území Slovenska a dané tvrdenie podporujeme výrokom Dr. Neumanna, ktorý bol v tom čase predsedom ÚŽ: *„Cieľavedome a mlčky pracovali títo naši mužovia na falšovaní štatistík, na zatajení skutočného počtu Židov a na jeho postupnom odstraňovaní.* […] *Ani jedna zo štatistík, ktoré sa v úradoch museli zakaždým na požiadanie predložiť, nezodpovedala skutočnosti a ani neposkytovala jasný obraz; iba Židov postupne ubúdalo.“* [56] Podľa odhadov slovenských historikov Hubenáka a Kamenca sa približné číslo udelených oslobodení a výnimiek pohybuje okolo 800 – 1000 a predpokladá sa, že sa nimi ochránilo približne 5000 – 6000 Židov, nakoľko oslobodenia a výnimky chránili aj najbližších rodinných príslušníkov žiadateľa, t. j. deti, manžela či manželku. Prezidentské oslobodenia dostávali výlučne konvertiti a osoby s už udelenými hospodárskymi výnimkami, najmä inžinieri, lekári, zverolekári, lekárnici a osoby, ktoré príslušné ministerstvo uznalo za potrebné ponechať v hospodárskom, verejnom, či technickom živote Slovenska. Väčšina žiadostí o udelenie oslobodenia sa odmietla.[57] Naopak, osobný tajomník prezidenta republiky, Dr. Karol Murín, sa vyjadril, že prísne utajované prezidentské výnimky sa udelili pre 10 000 židovských rodín, t. j. celkovo pre cca 40 000 Židov.[58] Správa nemeckého vyslanca Ludina zo dňa 26. júna 1942 ako bezprostredná reakcia na uznesenie snemu o deportácii všetkých Židov z územia Slovenska uvádza, že *„evakuácia Židov narazila toho času na mŕtvy bod. Tridsaťpäť tisíc Židov dostalo osobitné legitimácie. Vysťahovanie Židov je v širokých kruhoch slovenského ľudu nepopulárne.“* Z dokazovania v súdnom procese s Dr. J. Tisom ďalej vyplýva, že z účinnosti Židovského kódexu administratívne vyňal približne 9000 osôb a prezidentské oslobodenia, ktoré sa vzťahovali aj na najbližších rodinných príslušníkov zachránili pred deportáciami okolo 27 000 – 30 000 Židov.[59]

56 NEUMANN, J. O.: Im Schatten des Todes [Po stopách mŕtvych]. 1956, s. 187. Citované podľa: ĎURICA, M. S.: Jozef Tiso (1887 – 1947). Bratislava 2006. s. 380 – 381.

57 HUBENÁK, L.: Rasové zákonodarstvo za slovenského štátu. Prometheus, 2006, č. 4. [citované 7. júla 2014]. Dostupné na URL: <http://www.noveslovo.sk/c/14372/Rasove_zakonodarstvo_za_slovenskeho_statu/>; KAMENEC, I.: Tragédia politika, kňaza a človeka : Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947. Bratislava 1998, s. 97. KAMENEC, I.: Jozef Tiso a holokaust na Slovensku. Historická revue. roč. 21, 2010, č. 4 – 5, s. 55.

58 MURÍN, K.: Spomienky a svedectvo. Hamilton, Ontario 1987. s. 111.

59 RAŠLA, A. – ŽABKAY, E.: Proces s dr. J. Tisom. Bratislava 1990, s. 6 a 168.

ZÁVER

Ústava platná od roku 1939 v § 79 ods. 2 umožňovala obmedzenie súkromného vlastníctva len na základe zákona. Analýzou vybraných právnych noriem protižidovského zákonodarstva i ustanovení Židovského kódexu, pojednávajúcich o majetkovoprávnom postavení Židov a arizačnom procese, sme však dospeli k opačnému záveru, nakoľko úprava vlastníckeho práva Židov v období Slovenského štátu ignorovala právny titul (*titulus*) a právny dôvod (*modus*) a narušala deľbu moci. Sme toho názoru, že samotný vývoj vlastníckeho práva Židov v kontexte československých dejín vykazoval špecifické črty, ktoré je nutné zohľadniť v širších historicko-spoločenských súvislostiach stredoeurópskeho antisemitizmu. Dôkazom nášho tvrdenia je skutočnosť, že ústavný systém Slovenského štátu, úzko spojený s kresťansko-konzervatívnymi hodnotami a so silnými autoritatívnymi a národno-sociálnymi prvkami, posunul židovstvo do subordinačnej roviny voči kresťanstvu. Aj podľa znenia § 81 ods. 1 ústavy a absentujúcej právnej ochrany života, slobody a vlastníctva bez rozdielu rasy a farby pleti, sa rovnosť právnej subjektivity a spôsobilosti na práva negarantovala všetkým ľuďom a Židom sa tak odoprela ústavná ochrana. Spomenuté umožnilo židovskú komunitu postupne pauperizovať a odňať jej vlastnícke právo (expropriovať), právo slobodne podnikať, usadzovať sa a rovnoprávny status občanov, ale i jedno z najzákladnejších ľudských práv, a to právo na život.

Arizácie započaté na jeseň v roku 1939 sa začali spočiatku „nenápadne" ako administratívny proces, riadený umierneným politickým krídlom na čele s Dr. Jozefom Tisom, presadzujúci v dôsledku prvého arizačného zákona spomínaný princíp *nummerus clausus*. Obmedzenie sociálneho a hospodárskeho židovského vplyvu na 4 %, ktoré predstavovali počet Židov v pomere k celkovému počtu obyvateľov v Slovenskom štáte, po salzburských rokovaniach v lete v roku 1940 a následnom mocenskom prevrate prestalo vyhovovať vtedajším revolučným potrebám a radikálnym zámerom. Priamu invektívu na majetok Židov upravil až druhý arizačný zákon. Okrem spomínaných dvoch fundamentálnych arizačných právnych predpisov sa prijímalo veľké množstvo protižidovských právnych noriem, čo primárne umožnila delegácia legislatívnych právomocí zo snemu na vládu prostredníctvom zmocňovacieho zákonodarstva, ktoré nariadeniam s mocou zákona vydávaným vládou priznalo rovnakú právnu silu ako zákonom prijímaným snemom. Ústava v § 6 zverila zákonodarnú iniciatívu pre celé územie Slovenského štátu výlučne snemu, a preto tvrdíme, že prenos zákonodarných kompetencií na výkonný orgán bol jednak prejavom porušenia ústavnosti, legality a princípu, že právne predpisy môže vydávať iba zákonom oprávnený subjekt a taktiež manifestom destabilizácie deľby a kontroly moci v štáte. Potretie trojdelenia štátnej moci výrazne naštrbilo aj právny princíp nezlučiteľnosti a nezávislosti jednotlivých orgánov verejnej moci, právny systém brzd a protiváh, princíp obmedzenej vlády, a to, že realizácia právomocí štátnych orgánov, t. j. výkon štátnej, prípadne verejnej moci, sa uskutočňuje len na základe zákona a len v jeho medziach. Vláda tak získala neobmedzené kompetencie v celom arizačnom procese, ktoré dokonca následne § 2 ods. 1 nar. s mocou zák. č. 222/1940 Sl. z. preniesla na inštitúciu na úrovni vládnych orgánov, na ÚHÚ. V nadväznosti na vyššie uvedené sa prikláňame k názoru, že vojnový Slovenský štát bol štátnym zriadením s totalitným režimom, pretože ignorácia § 6 ústavy porušila základné princípy právneho a demokratického štátu a dopustila dominantné postavenie exekutívy, ktorá neobmedzene zasahovala do všetkých oblastí spoločenského života i do súkromnej sféry jednotlivca. Zastávame názor, že prejavom najzávažnejšieho zásahu do zmienenej súkromnej sféry jednotlivcov, resp. Židov, bolo unifikovanie protižidovského zákonodarstva a vytvorenie komplexného osobitného právneho režimu nariadení, v Židovskom kódexe, ktorý považujeme za zavŕšenie revolučnej fázy arizačného procesu. k deštrukcii triády oprávnení vlastníckeho práva židovskej komunity i k samotnej nespôsobilosti byť subjektom vlastníckych vzťahov teda neprišlo na základe zákonnej úpravy, ale na báze obyčajných nariadení a nariadení s mocou zákona. Limitácia práva na vlastníctvo marginálne zasahovala dokonca aj do samostatného, od vlastníckeho práva oddeleného právneho inštitútu držby a bezprostredne sa dotýkala aj zmluvných vzťahov založených nájomnými zmluvami, čím sa nepochybne popreli princípy zmluvnej záväznosti, *pacta sunt servanda* a rovnosti či slobody zmluvných strán.

Vyvlastnenie deväťdesiattisícovej slovenskej židovskej komunity sa docielilo v štáte, ktorý sa navonok v preambule ústavy síce hrdo hlásil ku kresťanským morálnym hodnotám a princípom prirodzeného práva, no fakticky ako satelitný štát Tretej ríše ovplyvnený revolučným historicko-spoločenským vývojom, vojnou a demagogickými ideológiami vyústil do stavu bezuzdnej totality. Právo slobodne podnikať a byť subjektom vlastníckych vzťahov ako základné subjektívne práva každého jednotlivca sa Židom postupne obmedzovali, až sa i legálnou cestou napokon úplne odňali. V dôsledku radikálnej negácie právnej istoty a legitímnych očakávaní vznikla na území Slovenska vrstva Židov ožobráčená nielen o všetok hnuteľný a nehnuteľný majetok, ale aj o ľudskú dôstojnosť, hrdosť a identitu, ktorej zostali nie nadlho už len štátne občianstvo a „holé" životy.

Na záver uvádzame, že počas právnej existencie Slovenského štátu nedošlo k výraznejším zmenám v ideových východiskách súkromného práva, ktoré by boli v značnom rozpore či protiklade s jeho predchádzajúcim a bezprostredne nadväzujúcim historickým vývojom. Za osobitné špecifikum obdobia vojnového Slovenského štátu pokladáme práve vytvorenie noriem rasového zákonodarstva, ktoré sa koncipovali mimo rámca všeobecného súkromného práva a negovali základné ľudské práva a slobody Židov, Rómov a iných

Deportácie židovského obyvateľstva (Zdroj: SNA)

etnických či iných skupín. Pre tieto skupiny obyvateľstva sa tak ako dôsledok hlboko zakoreneného antisemitizmu, propagandy nacistickej rasovej ideológie a absentujúcej ústavnej ochrany života, slobody a majetku bez ohľadu na rasu a etnickú príslušnosť [60] utvoril diskriminačný právny režim, ktorý zásadne negoval ústavné princípy ochrany vlastníctva, teda aj princíp jednotného typu vlastníckeho práva, a to, že vlastnícke právo rovnako zaväzuje i oprávňuje všetky subjekty bez ohľadu na pohlavie, farbu pleti, rasu, jazyk, vieru, náboženstvo, politické, či iné zmýšľanie, národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine, majetok, rod alebo iné postavenie.[61]

Skúmaním vybraných právnych prameňov i odbornej literatúry sme dospeli k zisteniu, že išlo o neľahké, ba priam žalostné obdobie satelitného Slovenského štátu závislého od politickej vôle nacistického Nemecka, v ktorom autonómna túžba vládnucej slovenskej garnitúry po majetku prekričala tichý ale nástojčivý hlas nespočetného množstva nevinných ľudských životov. Spomínané obdobie poznačené antisemitizmom, nacistickou rasovou ideológiou o nadradení a masovou expropriáciou židovského majetku, bohužiaľ, nepredstavovalo epochu majetkového prospechu osôb slovenskej ani nemeckej národnosti, ale smutnú kapitolu slovenských dejín, v ktorej si dominantné postavenie vydobyl Slovenský štát, ako generálny arizátor všetkého nehnuteľného i hnuteľného majetku slovenských Židov. Hnacou silou celého administratívneho arizačného procesu bola podľa nás potreba zadosťučinenia, hoci zdanlivého, no o to mocnejšieho pocitu krivdy, t. j. snaha o navrátenie sociálneho a hospodárskeho vplyvu do slovenských rúk.

60 „Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku.“ § 81 ods. 1 ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky.

61 Čl. 12 ods. 2 ústavného zákona č. 460/1992 Zb. Ústava Slovenskej republiky zo dňa 1. septembra 1992.

Chronologický prehľad vybraných relevantných právnych noriem súvisiacich s arizáciou židovských podnikov a živností uverejnených v Slovenskom zákonníku v rokoch 1939 – 1942

- Zák. č. 1/1939 Sl. z. zo dňa 14. marca 1939 o samostatnom Slovenskom štáte
- Vl. nar. č. 19/1939 Sl. z. zo dňa 15. marca 1939 o vyslaní vládnych dôverníkov do podnikov
- Vl. nar. č. 36/1939 Sl. z. zo dňa 30. marca 1939 o zákaze výroby bohoslužobných a náboženských kresťanských predmetov nekresťanmi a o obchodovaní s nimi
- Vl. nar. č. 40/1939 Sl. z. zo dňa 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapných živností
- Vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. zo dňa 18. apríla 1939 o určení pojmu Žida a obmedzení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach
- Vl. nar. č. 137/1939 Sl. z. zo dňa 20. júna 1939 o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách
- Vl. nar. č. 169/1939 Sl. z. zo dňa 11. novembra 1939 o revízii živnostenských oprávnení
- Úst. zák. č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky
- Nar. s mocou zák. č. 327/1939 Sl. z. zo dňa 21. decembra 1939, ktorým sa menia a doplňujú niektoré ustanovenia vládneho nariadenia č. 137/1939 Sl.z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a iných majetkových podstatách
- Nar. s mocou zák. č. 93/1940 Sl. z. zo dňa 3. apríla 1940 o zákaze neodôvodneného zastavovania prevádzky židovských podnikov
- Zák. č. 113/1940 Sl. z. zo dňa 25. apríla o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch
- Úst. zák. č. 120/1940 Sl. z. zo dňa 7. mája 1940 o Najvyššom správnom súde
- Zák. č. 163/1940 Sl. z. zo dňa 4. júla 1940 o dočasnej úprave exekúcií a konkurzov zavedených na návrh Židov
- Nar. s mocou zák. č. 197/1940 Sl. z. zo dňa 19. augusta 1940, ktorým sa menia a dopĺňajú niektoré ustanovenia o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a iných majetkových podstatách
- Vl. nar. č. 203/1940 Sl. z. zo dňa 30. augusta 1940 o súpise židovského majetku
- Úst. zák. č. 210/1940 Sl. z. zo dňa 3. septembra 1940, ktorým sa vláda splnomocnila, aby činila opatrenia vo veciach arizácie
- Nar. č. 222/1940 Sl. z. zo dňa 16. septembra 1940 o zriadení Ústredného hospodárskeho úradu
- Vl. nar. s mocou zák. č. 228/1940 Sl. z. zo 16. septembra 1940 o zákaze zastupovania advokátom vo veciach arizačných pred súdom
- Nar. č. 243/1940 Sl. z. zo dňa 28. augusta 1940 o obmedzení voľne nakladať s majetkom židovských združení a Židov
- Vl. nar. č. 244/1940 Sl. z. zo dňa 4. októbra 1940 o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách Židov
- Nar. č. 303/1940 Sl. z. zo dňa 30. novembra 1940 o židovských podnikoch
- Nar. č. 53/1941 Sl. z. zo dňa 22. marca 1941, ktorým sa doplňuje nariadenie o židovských podnikoch
- Nar. č. 129/1941 Sl. z. zo dňa 20. júna 1941, ktorým sa mení a doplňuje nariadenie o židovských podnikoch
- Nar. č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov
- Nar. s mocou zák. č. 122/1942 Sl. z. zo dňa 24. júna 1942 o podriadení Ústredného hospodárskeho úradu Ministerstvu hospodárstva

Kristína Novanská Kručayová • Ownership Right Nivelisation in the Law System of the Slovak Republic in the Years 1939–1945. Aryanisation of Jewish Businesses in the Years 1939–1942

Taking possession of lucrative Jewish property in the years between 1939 and 1945 owned by the Jewish community living in the territory of the Slovak State was one of the primary economic objectives of the Slovak government. The main tool of the regime to take the Jewish property over and its transfer to "Christian hands", but also the total exclusion of the Jews from both economic and social life of Slovakia, was the aryanisation characterised by the axiom using the restitutio iuris principle, i.e. to give back what was taken away.

Legal regulation of aryanisation was first drafted in moderate wording, but under the pressure of Nazi racial ideology and anti semitic tendencies becoming more radical, it was exchanged by anti-Jewish legislation focusing on systematic expropriation of the whole Jewish community and transferring the property to state ownership. The aryanisation and related legal system dealt with all tangible and intangible Jewish property. It resulted in a Jewish pauperised minority devoid of all property, deprived of ownership right, not being a political problem of the Slovak State any more, but becoming a social burden, what ended in one of the greatest tragedies in the history of mankind.

JUDr. Kristína Novanská Kručayová (1987)

Absolventka Právnickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave (2012), ktorá sa problematike totalitných štátov, arizácií a majetkového postavenia Židov vo všeobecnosti venuje už dlhodobejšie (výsledkom je bakalárska a diplomová práca) a publikovaná štúdia o nivelizácii práva na vlastníctvo v právnom poriadku Slovenskej republiky 1939 – 1945 s akcentom na arizačný proces v oblasti židovských podnikov v rokoch 1939 – 1942 je výsledkom jej záverov prezentovaných v rigoróznej práci s rovnomenným názvom. V súčasnosti pôsobí v súkromnej sfére.

POVSTALECKÉ BOJE NA HORNEJ NITRE V SEPTEMBRI 1944

LUCIA HALMOVÁ, TOMÁŠ KLUBERT

70. výročie dramatických udalostí, ktoré do našich dejín vošli pod spoločným pomenovaním „Slovenské národné povstanie", je príležitosťou nielen na ich spoločenské pripomínanie a oslavy, ale aj na vedecké precizovanie, prípadne interpretačné prehodnocovanie niektorých parciálnych otázok spojených s povstaleckými udalosťami. Jednou z takýchto sú aj boje medzi povstaleckými a nemeckými silami, ktoré boli dlho poznačené istou legendarizáciou či skresľovaním. Tak napríklad, dlhodobým problémom domácej spisby bolo nadhodnocovanie početných i vojenských síl protivníka, čím sa zakrývali zlyhania a chyby na vlastnej strane. Našou ambíciou bude v nasledujúcich riadkoch stručne, no súčasne objektívne a kriticky načrtnúť priebeh bojov v oblasti hornej Nitry v prvých troch týždňoch septembra 1944.[1]

Pod vplyvom prevratných politických a vojenských udalostí v rokoch 1943 a 1944 – Stalingrad, El Alamein, Kursk, pád fašizmu v Taliansku, postup Červenej armády k predhoriu Karpát, podpísanie spojeneckej zmluvy medzi ZSSR a ČSR 12. decembra 1943 v Moskve, rastúci odboj v Juhoslávii, Francúzsku a Poľsku, vylodenie spojencov v Normandii, atentát na Hitlera 20. júla 1944 – sa začala meniť aj situácia na Slovensku.[2] Napriek stálemu presviedčaniu vládnej propagandy o víťaznom konci vojny pre Nemecko, začal sa vnútorný rozklad štátneho aparátu. Z československého rozhlasu v Londýne i z toho komunistického v Moskve zaznievali voči predstaviteľom Slovenskej republiky od budúcich mocipánov obnoveného Československa mnohoraké vyhrážky, zastrašovanie, ba aj volanie po pomste a odplate. V situácii, keď sa k územiu Slovenska nezadržateľne približovala frontová línia, preto časť predstaviteľov režimu a moci úplne pochopiteľne dospela do štádia rôznych foriem a stupňov alibizmu. Vytvorila sa tak priaznivá atmosféra pre odboj a prípravy ozbrojeného vystúpenia.

ODBOJOVÁ ČINNOSŤ V HORNONITRIANSKOM REGIÓNE

I keď nie je cieľom nasledujúcej štúdie zaoberať sa odbojom v regióne, považujeme za potrebné aspoň stručne načrtnúť podhubie, z ktorého vzišlo povstanie na hornej Nitre. Samotné počiatky odbojovej činnosti v hornonitrianskom regióne siahajú do rokov 1942 – 1943. Už v roku 1942 tu začali s odbojovou činnosťou mladí súrodenci Bleyovci, a to formou maľovania protinacistických a pročeskoslovenských hesiel, ako aj rozhadzovania letákov. Treba podotknúť, že neboli komunisticky orientovaní.[3] Neskôr, v priebehu roku 1943 pribudlo aj niekoľko prokomunisticky orientovaných jednotlivcov. Nešlo ešte o ozbrojený odpor, ale o ilegálnu prácu, ktorá sa sústreďovala na prípravu inštruktážnych materiálov a letákov. Tie zabezpečovali ilegálni

1 O odboji, SNP v regióne vyšlo doteraz nepreberné množstvo literatúry, ale len časť z nej sa týkala výlučne hornej Nitry. Z diel, ktoré vyšli pred rokom 1989 sa dá čerpať iba čiastočne. Nielen kvôli faktografickým omylom, ale predovšetkým kvôli interpretácií poznačenej vtedajšou ideológiou. Z prác, ktoré sa objektívnejšie snažili mapovať udalosti hornonitrianskeho regiónu z rokov 1938 – 1945 môžeme spomenúť nasledovné: KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre. Banská Bystrica 1969, 142 s.; HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu. Martin 1989, 208 s. Po roku 1989 vyšli zásluhou Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov dve spomienkové knihy o odboji a SNP: FREMAL, K. – MASÁR, R. – TAKÁČ, L.: 1944/1994 Slovenské národné povstanie. Prievidza, Topoľčany 1994, 202 s.; MASÁR, R. – TAKÁČ, L.: Čas vzdoru. Spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vŕškom. Dolné Vestenice, Prievidza, Topoľčany 1996, 320 s. Neprehliadnuteľnou publikáciou o regióne hornej Nitry z posledných rokov je práca Martina Lacka a Jána Saba: LACKO, M. – SABO, J.: Žandár troch režimov. Gustáv Polčík a jeho služba v Prievidzi v rokoch 1942 – 1972. Bratislava 2011, 334 s. Problémom však ostáva, že väčšina prác sa zaoberá hlavne vykreslením a dobovým zhodnotením antinacistického odboja, príprav, vypuknutia a priebehu SNP, menej už partizánskej vojny v horách, oslobodzovacích bojov, nacistických represálií a terorom a už len veľmi málo alebo vôbec nie každodenným životom ľudí v regióne v rokoch 1944 – 1945.

2 FREMAL, K.: Slovenská spoločnosť, odboj a SNP. In: LIPTÁK, J. (zost.): Zborník SNP v pamäti národa. Bratislava 1994, s. 188.

3 Bližšie napr. LACKO, M. – SABO, J.: Žandár troch režimov. Gustáv Polčík a jeho služba v Prievidzi 1942 – 1972. Bratislava 2011, s. 115, s. 270.

komunistickí pracovníci. V dôsledku činnosti agenta Teodora Willmona [4] sa však Ústredni štátnej bezpečnosti (ďalej ÚŠB) podarilo začiatkom apríla 1943 uväzniť celý rad predstaviteľov komunistického odboja v regióne.[5] Na ďalších vydali zatykač a museli sa skrývať,[6] ale vyšetrovaní boli neraz aj ľudia, ktorí sa do odboja aktívne nezapojili. Medzi nimi bol napr. i František Hagara, jedna z ústredných postáv odboja a SNP v regióne.[7]

Po tejto razii sa odbojová činnosť na krátky čas stlmila, ale do leta 1944 sa na hornej Nitre sformovali tri odbojové základne – partizánska skupina *Vtáčnik* pod vedením Františka Hagaru, skupina okolo Albína Grznára a partizánska skupina pod vedením Štefana Zimermanna. Tie sčasti pripravili podmienky na to, aby sa región mohol aktívne zapojiť do Povstania už v prvých dňoch po jeho vypuknutí.

Františkovi Hagarovi a ďalším, ktorým sa podarilo ujsť z dosahu ÚŠB, zostali jedinými relatívne bezpečnými miestami samoty a obce na okraji pohoria Vtáčnik. V jednej z nich, vo Veľkej Lehote, sa začali klásť základy spomínanej partizánskej skupiny. Pri jej formovaní sa stretneme s menami Jozef Plško, Imrich Chalmovský, František Konečný, Jozef Kmeť a iní. Veliteľom sa stal Jozef Hagara, náčelníkom štábu František Hagara, politickým komisárom František Mišeje, spravodajským dôstojníkom Ernest Otto a náčelníkom rozviedky Peter Hlatký.[8]

Paralelne so vznikom Hagarovej skupiny sa rozvíjala aj skupina okolo Albína Grznára, ktorá sa zdržiavala predovšetkým v okolí Suteckej doliny nad Baťovanmi (dnes Partizánske).[9] Išlo o skupinu pomerne dobre vyzbrojenú zbraňami a strelivom z vojenských skladov v Bošanoch, materiálne podporovanú ľuďmi z Baťovej školy práce.[10] Veľkou pomocou bol pre Grznárovu skupinu príchod nadporučíka sovietskej armády Pavla Alexandroviča Baranova, ktorý sa za krátky čas zaradil medzi najskúsenejších organizátorov partizánskeho hnutia na hornej Nitre.[11]

Napokon spomenieme ešte partizánsku skupinu pod vedením Štefana Zimermanna, ktorá sa začala formovať v lete 1944 v severozápadnej časti prievidzského okresu v oblasti Nemeckého Pravna (dnes Nitrianske Pravno). Okolo tohto organizátora sa začali grupovať viacerí protifašisticky orientovaní obyvatelia nemeckej národnosti ako Dávid a František Elischerovci, Ignác Hianik a Jozef Čech z Gajdla (dnes Kľačno), Štefan Gurtler, Pavel Minich, Ondrej Schon z Cachu (dnes Malinová),[12] ktorí stáli pri vzniku partizánskeho oddielu *Thälmann*.

Tieto partizánske skupiny sa v lete 1944 nachádzali v štádiu formovania. Na rozdiel od Turca, Liptova či Horehronia, kde sa partizáni dopúšťali predčasných ozbrojených akcií či represií proti domácemu nemeckému obyvateľstvu i miestnym ľudáckym činiteľom, sa preto členovia všetkých spomenutých skupín až do konca augusta 1944 iba ukrývali v lesoch. Organizácia týchto skupín a ani výzbroj, ktorú mali k dispozícii, ich nepredurčovali na väčšie akcie. Dokonca ani po sovietskych výsadkoch partizáni na hornej Nitre nepodnikali žiadne ozbrojené vystúpenie.

POSLEDNÉ DNI AUGUSTA 1944

V dôsledku spomínaných partizánskych aktivít v iných častiach Slovenska sa však Nemecko rozhodlo vojensky zasiahnuť a popoludní 29. augusta 1944 začali na naše územie prichádzať prvé okupačné jednotky s cieľom dať celú situáciu do „poriadku“. Pplk. gšt. Ján Golian, veliteľ Vojenského ústredia, ktoré pripravovalo ozbrojené vystúpenie slovenskej armády,[13] vzhľadom na to nariadil všetkým vojenským posádkam okamžitú najprísnejšiu bojovú pohotovosť a začať s opevňovacími prácami.

4 Teodor Willmon, provokatér a agent ÚŠB. Viac SYRNÝ, M.: Od odboja ku kolaborácii. Náčrt problematiky spolupráce príslušníkov odboja so slovenskými a nemeckými orgánmi v rokoch 1939 – 1945 na Slovensku. [citované 21. februára 2011] Dostupné na URL <http://www.druhasvetova.sk/OLD/view.php?cisloclanku=2010010008>

5 JABLONICKÝ, J.: Samizdat o odboji : Štúdie a články. Bratislava 2004, s. 249 – 261.

6 Všetci sa podieľali na ilegálnej práci a nachádzali sa tiež na zozname osôb pre konfirmáciu. Štátny archív (ŠA) Nitra, pobočka (pob.) Bojnice, f. Okresný úrad (OÚ) Prievidza, škatuľa (šk.) č. 26, číslo (č.) 1117/43 prez.

7 O priebehu jeho zatýkania sa dozvedáme z nasledujúcej spomienky jeho bratanca Martina: „… v 1943 prišli Fera zaistiť dvaja príslušníci ÚŠB. Išli za ním rovno do kancelárie. No ale ja neviem aké metódy mala ÚŠB, keď išli niekoho zaisťovať a ani nevedeli, ako sa volá a ako vyzerá. To by sa eštebákom nemohlo stať. Lebo prišli k Ferovi do kancelárie a hovoria: ‚Hľadáme Hagaru!‘ On im duchaplne nato: ‚Je hore, na poschodí, akurát obeduje!‘ Tak tí vybehli hore a zatiaľ Fero utiekol k strýcovi Janovi a schoval sa na povale. Tak vzali otca [Michal Hagara – pozn. aut.] a pár dní bol na ÚŠB. Potom ho s veľkým ospravedlnením doviezli na aute.“ LACKO, M.: Z novembrového prevratu vyšli víťazne komunisti. Rozhovor s bývalým politickým väzňom Martinom Hagarom. Pamäť národa, roč. 9, 2013, č. 4, s. 89. Takisto spomienky získané L. Halmovou dňa 23. februára 2012, osobný archív autorky, zvukový záznam.

8 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 29.

9 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 36 – 38.

10 V Baťovanoch so skupinou nadviazal spojenie odbojový pracovník Ondrej Kramár (krycie meno Iskra). Práve O. Kramárovi sa podarilo aktivizovať veľa mladých ľudí z Baťovej školy práce. PORUBSKÝ, M. – PLASKOŇ, Š.: 50 rokov bojov a víťazstiev. Topoľčany 1971, s. 28.

11 Tri mesiace pred vypuknutím SNP bol P. A. Baranov zatknutý a deportovaný do Nemecka.

12 ŠA Nitra, pob. Bojnice, f. OÚ Prievidza, šk. č. 26, č. D1–611/44 prez.

13 Po vypuknutí SNP bolo Vojenské ústredie reorganizované na Veliteľstvo československej armády (VČSA).

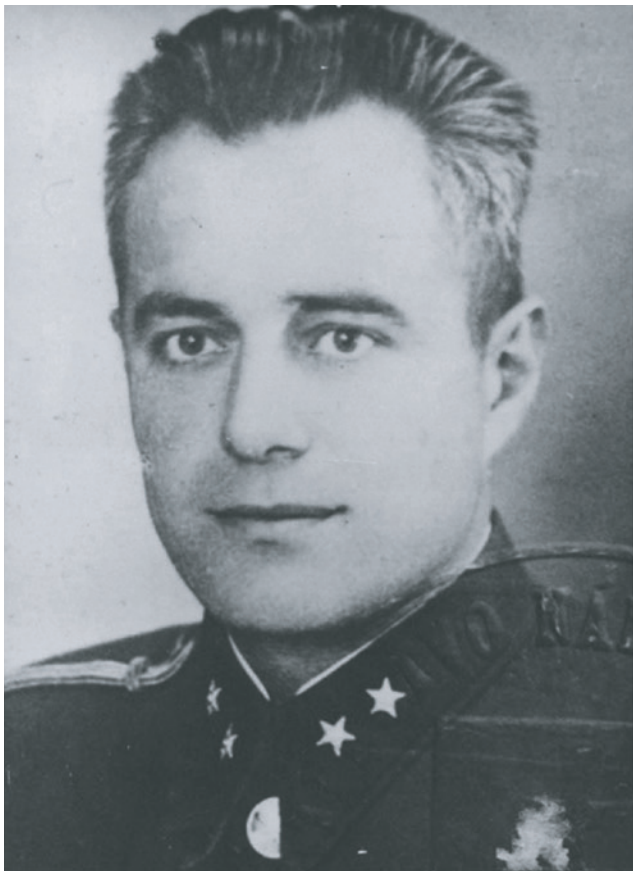

Adolf Weinhold (1903 – 1944?), organizátor a hrdina SNP na hornom Ponitrí (Zdroj: AMSNP)

Rudolf-Otto Klotz (1913 – 1945), veliteľ bojovej skupiny „Schill“ (Zdroj: German Cross in Gold. Volume 3)

Heslo oznamujúce začiatok Povstania však vydal až večer po odvysielaní rozhlasového prejavu ministra národnej obrany generála Ferdinanda Čatloša, ktorý vyzval príslušníkov ozbrojených síl, aby sa správali k nemeckým jednotkám korektne a priateľsky.[14]

Na hornej Nitre, ešte pred Čatlošovým prejavom, sa v odpoludňajších hodinách 29. augusta 1944 uskutočnila schôdza členov štábu oddielu *Vtáčnik* s poprednými ilegálnymi pracovníkmi Komunistickej strany Slovenska (ďalej KSS). Účastníci stretnutia zhodnotili vzniknutú situáciu na Slovensku a dospeli k záveru, že treba neodkladne konať.[15]

Dvaja poprední predstavitelia komunistického odboja v regióne, František Mišeje a Jozef Hagara, odišli na posádkové veliteľstvo do Zemianskych Kostolian. Tam sa stretli so stot. Adolfom Weinholdom a npor. Rudolfom Kolníkom, ktorí už mali prichystaný plán prechodu vojenskej posádky do Povstania a spoločne s ďalšími dôstojníkmi zosadili posádkového veliteľa pplk. Eduarda Lifku.[16] Na jeho miesto nastúpil stot. Weinhold, ktorého J. Golian zároveň poveril organizovaním vojenskej obrany hornej Nitry.[17] Treba pripomenúť, že Vojenský technický a chemický ústav (ďalej VTCHÚ) v Zemianskych Kostoľanoch nepatril k bojovým útvarom. Jeho hlavnou úlohou bolo zabezpečovať technické a výskumné zariadenie pre chemickú prípravu a výbavu vojsk. Význam VTCHÚ spočíval predovšetkým v materiálnom zabezpečení pre povstalcov, pretože v jeho priestoroch sa uskladňovalo nielen veľké množstvo PHM [18], ale aj zbraní a streliva.

Po prevzatí kontroly nad Zemianskymi Kostoľanmi pokračovali odbojári v rozširovaní povstaleckej akcie. Ako o tom píše František Mišeje: *„Jozef Hagara si ponechal Hudecovo auto a išiel vyhľadať Františka Hagaru, ja som zamieril na žandársku stanicu v Novákoch-Horných Lelovciach. Vyzval*

14 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda. Bratislava 1994, s. 56 – 57.
15 MIŠEJE, F.: Revolučnou cestou. Bratislava 1989, s. 66 – 67.
16 JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legiend. Bratislava 1990, s. 317 – 319.
17 VARSIK, M.: Horná Nitra v Povstaní. Bojovník, 1974, s. 12, bližšie údaje neurčené.
18 PHM – pohonné hmoty a mazivá.

žandárstvo, aby sa pridalo k Povstaniu.“ [19] Veľká väčšina z nich tak aj urobila. František Hagara odcestoval do Novák zburcovať zamestnancov chemičky (dnešný závod Fortischem), Ján Svitok zasa obyvateľstvo v Prievidzi, kuriéri odišli aj do Uhrovca, a tak už v noci z 29. na 30. augusta 1944 bol takmer celý kraj v pohotovosti.

Skutočným prevratovým dňom na hornej Nitre však bol 30. august 1944. Zemianske Kostoľany spolu s Baťovanmi sa stali hlavnými centrami Povstania v regióne. Od rána 30. augusta 1944 tak prebiehalo vyzbrojovanie v oboch centrách – v Baťovanoch v priestore medzi šimonovianskymi mostami a v Zemianskych Kostoľanoch na posádkovom veliteľstve. Ján Kováč, ktorý pôsobil v oddiele Vtáčnik ako povozník, si na to spomína takto: *„Robil som vtedy u Ďurču a od neho som dostal príkaz, že pôjdem ráno voziť. Kto chcel, mohol sa prihlásiť. Všetko bolo dobrovoľné a tých, ktorí sa prihlásili som odvážal na aute do Zemianskych Kostolian, kde sa prezliekali, vyzbrojovali a potom boli vysielaní dole do bojiska.“* [20] Nástup do Povstania na väčšine územia hornej Nitry bol sprevádzaný nadšením a optimizmom, ale nadsadené počty vyzbrojených dobrovoľníkov treba brať s určitou rezervou.[21]

I keď v omnoho menšom meradle, predsa len mobilizácia obyvateľstva prebiehala aj na ďalších miestach. Napríklad v Hornom a Dolnom Kamenci (dnes Kamenec pod Vtáčnikom) sa prihlásilo do tridsať občanov,[22] ktorí boli odvezení do Doliny na vyzbrojenie a pod velením npor. Rudolfa Kolníka odišli obsadiť Handlovú.[23] Zdá sa, že zásah bol zbytočný, lebo Handlová bola už pevne v rukách povstalcov. Vrátane nej ovládli aj Prievidzu a z ilegality vyšiel okresný revolučný národný výbor, ktorého prvým predsedom sa stal Ján Svitok.[24]

V ten istý deň rozpustili povstaleckí vojaci židovský pracovný tábor v Novákoch, kde bolo internovaných asi tisícpäťsto osôb.[25] Väzni v tábore boli už dostatočne informovaní o politickom dianí vďaka spojkám, ktoré nadviazali kontakty s ilegálnym hnutím na okolí. Podarilo sa im spojiť s Františkom Hagarom a dohodli sa na možnostiach spolupráce. V tábore vznikla ilegálna organizácia pod vedením Júliusa Schönfelda z Bratislavy, MUDr. Helly Friedmannovej zo Žiliny, Šimona Forgesa z Topoľčian a Juraja Špitzera z Banskej Bystrice. Postupne si zadovážili zbrane, takže v deň vypuknutia Povstania mali v tábore päťdesiat pištolí, deväť pušiek, dva sovietske samopaly, všetko s príslušným strelivom, a ručné granáty.[26] Rozpustenie tábora sa tlmočilo komisárovi tábora dôstojníckemu zástupcovi (dôst. zást.) Gabčanovi deputáciou, ktorá pozostávala z týchto členov: Dr. Otto Mandler – predseda samosprávy, Emanuel Fürst (popravený gestapom), Dr. Hella Friedmannová, Juraj Spitzer a prof. Imro Müller.[27] Po týchto formalitách približne dvestopäťdesiat väzňov sa s veľkým odhodlaním zapojilo do bojov proti okupantom.[28] Časť z nich bola odvelená späť do tábora ako stráž niekoľkomiliónového majetku, ktorý bol daný k dispozícii Povstaniu a z ktorého boli zásobovaní povstalci na hornej Nitre.

Dobrovoľníci na hornej Nitre sa pridávali nielen k armáde, ale aj k partizánskym jednotkám. Popri už spomínaných oddieloch *Vtáčnik* a *Thälmann* vzniklo niekoľko ďalších. Napr. skupina Albína Grznára sa stala jadrom oddielu *Pavel* pod velením správcu Baťovho veľkostatku Josefa Trojana, žandársky dôstojník František Ninis vytvoril z obyvateľov Cigľa a ďalších obcí v okolí Prievidze oddiel *Major*

19 MIŠEJE, F.: Revolučnou cestou, s. 69.

20 Spomienka Jána Kováča (1924, Bojnice), člena oddielu Vtáčnik, spomienky získané 8. februára 2008, osobný archív autorky, zvukový záznam.

21 Zaujímavé osobné svedectvo práve o tomto počiatočnom povstaleckom nadšení v centre hornej Nitry, Prievidzi, podáva vo svojich spomienkach niekdajší prievidzský žandár Gustáv Polčík. „Plné námestie tu bolo ľudí, každý s vyfasovanou flintou, pištoľou, s červenou šatkou na krku, tak len streľba, všade buchot, šramot – no búchali, strieľali bez príčiny. Nadletovala tu jedna nemecká štuka – pištoľami po nej strieľali. Taký neporiadok. No len čo prišli prvé vozy z frontu – dve nákladné autá plné ranených, poobväzovaných len tak provizórne, všetko krvavé – tak ostalo prázdne námestie. Flinty pozahadzované a každý domov utekal. Keď videli, aká je vojna. Prievidza ostala bez chlapa… Nič, holá Prievidza, všetko poutekalo domov. A bolo po vojakoch. Tak toto bolo Povstanie v Prievidzi, keď mám pravdu povedať.” LACKO, M. – SABO, J.: Žandár troch režimov. Gustáv Polčík a jeho služba v Prievidzi 1942 – 1972, s. 129 – 130.

22 Obaja boli miestnymi povstalcami. ŠA Nitra, pob. Bojnice, f. Okresný národný výbor v Prievidzi (ONV Prievidza) , šk. č. 23, č. 10/1945.

23 Kronika obce Kamenec pod Vtáčnikom. Archív Obecného úradu Kamenec pod Vtáčnikom.

24 VARSIK, M.: Horná Nitra v Povstaní. Bojovník, s. 12.

25 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, 14. odd., šk. č. 581, č. 1468/44, správa komisára Gabčana o udalostiach v nováckom tábore z 30. augusta 1944.

26 „Zbrane boli nutné pre prípad, že by sme mali byť deportovaní do známych tovární na smrť v Poľsku alebo politický vývoj by dozrel k otvorenému antinacistickému odboju. Predsavzali sme si, že deportovať sa nedáme, ale umrieme dôstojne so zbraňou v ruke,“ spomínal Juraj Spitzer. Archív Múzea Slovenského národného povstania (AMSNP) Banská Bystrica, f. IV, č. S 201/65, účasť zaistencov koncentračného tábora v Novákoch na Slovenskom národnom povstaní.

27 AMSNP, f. IV, č. S 201/65, partizánsky oddiel – tábor Nováky.

28 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 78.

Topoľčany na dobovej pohľadnici (Zdroj: Archív Tríbečského múzea)

a v údolí Nitrice sa sformoval oddiel *Dolné Vestenice* na čele so Štefanom Humajom.

Vplyv na situáciu a zmýšľanie obyvateľov hornonitrianskej oblasti mal aj príchod ministra národnej obrany generála Ferdinanda Čatloša. Zaznamenáva to aj kronika obce Kamenec pod Vtáčnikom: *„Jedného rána v prvých revolučných dňoch sa objavil ako civil pred hornonitrianskymi povstalcami vrchný veliteľ slovenskej brannej moci, minister generál Čatloš,*[29] *ktorý tvrdil, že jeho výzva v rozhlasovom prejave, aby povstalci upustili od boja proti nemeckým vojskám obsadzujúcim Slovensko, diala sa z donútenia.“* [30] Jeho opozičný postoj k okupantom a prechod na stranu povstalcov vyvolal veľký ohlas najmä medzi dôstojníkmi a vojakmi, ale nie u partizánov. Tí mali k nemu odmietavý postoj a videli v tom dôkaz úplného rozkladu nenávideného režimu.[31]

Povstalecké hnutie sa rýchlo rozšírilo aj do bánovského okresu, ktorý bol administratívnou časťou Trenčianskej župy. Už sme spomenuli, že príkazy na začatie ozbrojeného boja priniesli v noci z 29. na 30. augusta 1944 kuriéri najskôr do Uhrovca. Uhroveckí komunisti sa na ozbrojený odboj už dlhší čas pripravovali. Povstanie sa teda začalo v ranných hodinách najskôr v Uhrovci, kde bol nastolený plán obsadenia okresného mesta Bánoviec nad Bebravou. O tom, že po Uhrovci chodia ozbrojení civilisti, sa úrady v Bánovciach dozvedeli už 30. augusta 1944. Okresný náčelník Alexander Minárik si nechal preveriť zistené skutočnosti, čo mu potvrdila aj stanica v Uhrovci. A. Minárik chcel predísť iniciatíve partizánov a snažil sa nastoliť poriadok vlastnými silami. K dispozícii mal desiatku mužov zo žandárskej stanice. Táto sila však nepostačovala na akúkoľvek akciu, preto dal zavolať veliteľa Hlinkovej gardy (ďalej HG) a asistenčnej jednotky (ďalej AJ) v Bánovciach nad Bebravou, Ignáca Ďurmeka. Po zistení, že ani AJ nie je dostatočne pripravená na boj, rozhodol sa požiadať o pomoc posádkové veliteľstvo v Trenčíne a o niekoľko hodín žiadal o pomoc aj pohotovostný oddiel žandárstva v Trenčíne. Žiadaná pomoc bola síce prisľúbená, ale pomoc do Bánoviec nedorazila. V popoludňajších hodinách 30. augusta 1944 sa povstalcom z Uhrovca mesto podarilo obsadiť, pričom nenarazili na ozbrojený odpor. Okresný náčelník A. Minárik tento stav následne hlásil Prezídiu ministerstva vnútra v nasledujúcom znení: *„Dnes o 14.30 hod. ozbrojená*

29 Bolo to 2. septembra 1944. KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 83.

30 Kronika obce Kamenec pod Vtáčnikom. Archív Obecného úradu Kamenec pod Vtáčnikom.

31 MIŠEJE, F.: Revolučnou cestou, s. 75.

skupina asi štyridsiatich mužov obsadila Bánovce nad Bebravou. Proti tejto skupine mienil som pôvodne použiť ozbrojenej obrany, ale práve náhodou prítomný oblastný dôstojník AJ, konajúc inšpekčnú službu, poukázal na to, že obrana proti štyridsiatim ozbrojeným mužom s dvomi guľometmi s danými silami nie je možná. Už ráno o 9.30 hod. žiadaná vojenská asistencia od posádkového veliteľa z Trenčína prisľúbená a dva razy urgovaná doteraz nedošla. Poštový úrad, ako ráčite počuť, nie je obsadený.“ [32]

Naproti tomu v topoľčianskom okrese nastala po vypuknutí SNP chaotická situácia, pretože tam neexistovalo pevné a rozhodné velenie. Väčšina vojakov topoľčianskej posádky podľahla demoralizácii a dezertovala do svojich domovov.[33] Približne 200 ďalších sa pripojilo k príslušníkom trnavskej posádky, ktorá prechádzala cez Topoľčany na Pohronie, a zo zvyšných sa sformoval delostrelecký oddiel pod velením stot. Jána Malára. Ten potom ustúpil do priestoru Baťovian,[34] ale väčšina vojenského materiálu (vrátane deväťnástich húfnic a štyroch poľných kanónov) zostala v topoľčianskych kasárňach Delostreleckého pluku 1.[35]

HORNÁ NITRA – SÚČASŤ PRVEJ OBRANNEJ OBLASTI

Vo štvrtok 31. augusta 1944 bol na posádkovom veliteľstve v Zemianskych Kostoľanoch vytvorený samostatný obranný úsek pod vedením stot. Adolfa Weinholda, ktorý spadal do prvej Obrannej oblasti (ďalej OO-1). Weinholdova bojová skupina v sile približne 2000 mužov zahŕňala štáb, delostrelecký oddiel stot. Malára, päť peších rôt, pioniersku rotu, čatu kanónov proti útočnej vozbe (ďalej KPÚV) a mínometnú čatu.[36] Na obranu širokého údolia Nitry takéto neveľké sily rozhodne nepostačovali, ale povstalecké hlavné velenie hrozbu nemeckého útoku na smere Nitra – Topoľčany – Prievidza hrubo podcenilo. Peší prápor *Oškvarek*, ktorý sa mal presunúť z Príboviec do Zemianskych Kostolian, bol 2. septembra 1944 odvelený na front pri Vrútkach so zdôvodnením, že obrana údolia Nitry je *„dobre zaistená“*. J. Golian v ten istý deň dokonca nariadil posádkovému veliteľstvu v Zemianskych Kostoľanoch, aby spoločne s partizánmi dobylo Nitru.[37] Ako je totiž známe, silná nitrianska posádka pod velením mjr. Jána Šmigovského sa k Povstaniu nepridala a neskôr sa stala základom novej slovenskej armády – Domobrany.

Stot. Weinhold si uvedomoval, že na splnenie Golianovho rozkazu nemá dosť síl. Väčšinu svojich jednotiek preto sústredil na obrannej línii Broďany (dnes Brodzany) – Malé Bielice (dnes časť Partizánskeho) – Veľké Bielice (dnes časť Partizánskeho) – Návojovce – Skačany a do údolia Nitrice vyslal podskupinu *Kolník* pod velením npor. Rudolfa Kolníka, ktorá pri Dolných Vesteniciach prehradila smer Nováky – Bánovce nad Bebravou.[38] V priestore Topoľčian bol rozmiestnený partizánsky oddiel *Pavel*, pričom dve z jeho siedmich rôt boli vysunuté k obci Čakajovce 8 km severne od Nitry.[39]

PÁD TOPOĽČIAN

Prvý veliteľ okupačných vojsk na Slovensku generál SS Gottlob Berger nasadil proti hornonitrianskym povstalcom bojovú skupinu *Schill*, ktorá bola vytvorená z doplňovacích a výcvikových jednotiek *Waffen-SS* v Čechách a na Morave. Na jej čele stál SS-Stubaf. Rudolf-Otto Klotz,[40] na začiatku septembra 1944 pozostávala z približne 2400 mužov a skladala sa zo štábu, mechanizovaného práporu *Teuteberg*, výpomocne motorizovaných práporov *Kettgen* a *Mössinger*, obrnenej skupiny *Rösser*, výpomocne motorizovanej ženijnej čaty *Hradischko* a obrnenej ženijnej čaty *Pikowitz*.[41]

V sobotu 2. septembra 1944 obsadili jednotky SS-Stubaf. Klotza bez boja Nitru a rozprášili partizánske roty pri Čakajovciach.[42] Na druhý deň začala skupina *Schill* spoločne s policajným operačným oddielom *Einsatzkommando 14* postupovať na Topoľčany.[43] Oddiel *Pavel* nebol schopný nápor esesákov zadržať a mesto po krátkom boji padlo.[44] Vďaka koristi, ktorú Nemci

32 ŠA Nitra, pob. Topoľčany, f. Pamätník okresného žandárskeho veliteľstva Bánovce nad Bebravou 1918 – 1946.
33 JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legiend, s. 323.
34 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 86 – 87.
35 JABLONICKÝ, J.: Povstanie bez legiend, s. 324.
36 FREMAL, K.: Slovenská spoločnosť, región, odboj a SNP. In: FREMAL, K. – MASÁR, R. – TAKÁČ, L. (zost.): Slovenské národné povstanie 1944 – 1994. Odboj a SNP v obciach Dolné Vestenice, Horné Vestenice, Hradište, Nitrianske Sučany, Nitrica, Skačany, Uhrovec (1939 – 1945). Topoľčany, Prievidza 1994, s. 30.
37 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko. Bratislava 1971, s. 412, 414.
38 HOLKA, F.: Národnooslobodzovací boj na Ponitrí. Bratislava 1967, s. 99.
39 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 49.
40 SS-Stubaf. – SS-Sturmbannführer (major).
41 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill. In: NEVERLA, R. (zost.): Od Povstania 1944 na Slovensku po vyhnanie karpatských Nemcov v roku 1946. Stuttgart – Bratislava 2005, s. 206.
42 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 49.
43 Einsatzkommando 14 bolo súčasťou operačnej skupiny Einsatzgruppe H pod velením SS-Ostubaf. Josefa Witisku, ktorá mala za úlohu zabezpečovať tyl okupačných vojsk a a likvidovať alebo deportovať do nemeckých koncentračných táborov zajatých odbojárov a Židov.
44 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 86 – 87.

získali v kasárňach Delostreleckého pluku 1, bol potom prápor *Mössinger* reorganizovaný na rovnomennú delostrelecku skupinu s tromi batériami húfnic.[45]

Okupácia Topoľčian so sebou priniesla ešte jednu, a to veľmi tienistú stránku. Mesto sa totiž stalo prvým sídlom veliteľstva *Einsatzkommanda 14*, ktoré začalo okamžite zatýkať Židov a účastníkov odboja. Pri vyhľadávaní svojich obetí sa nacisti riadili neustále dopĺňaným pátracím zoznamom. V konečnej podobe zahŕňal až 1300 mien, čo dokazuje, že nemohol byť zostavený bez aktívnej pomoci domácich kolaborantov.[46] Iba v samotných Topoľčanoch sa veliteľovi *Einsatzkommanda 14* SS-Hstuf. Georgovi Heuserovi [47] už dve hodiny po dobytí mesta podarilo zhromaždiť 36 členov HG, z ktorých vytvoril pomocnú policajnú silu.[48]

Krátko po dobytí Topoľčian vydal SS-Stubaf. Klotz svojim mužom rozkaz, aby vyčistili a zabezpečili okolie mesta. Nemecké jednotky následne obsadili susedné obce aj železničný uzol Chynorany. V neďalekých Bánovciach nad Bebravou vyvolali správy o príchode okupantov takú paniku, že partizáni vo veľkom chvate mesto vyprázdnili.[49] Postup Nemcov sa však zastavil pred povstaleckou obrannou líniou Broďany – Malé Bielice – Veľké Bielice – Návojovce – Skačany. Pozície v údolí Nitry boli obsadené hlavnými silami skupiny Weinhold, zatiaľ čo krídla zaisťovali partizánske oddiely *Pavel* a *Dolné Vestenice*. Delostreleckú podporu im poskytovali 1. a 2. batéria z oddielu stot. Malára, ktoré mali po troch ľahkých poľných húfniciach 100 mm vz. 14/19. Prvá sa nachádzala na južnom okraji Malých Uheriec a druhá bola umiestnená pri dedinke Pažiť.[50] Tretia delostrelecká batéria s tromi poľnými kanónmi 76,5 mm vz. 17 bola začlenená do podskupiny *Kolník*.[51] Od 3. septembra 1944 disponovali hornonitrianski povstalci aj tromi obstarožnými tančíkmi vz. 33 z banskobystrického Automobilového práporu 11, ale jeden zostal krátko po príchode do Zemianskych Kostolian nepojazdný. Oba bojaschopné stroje potom stot. Weinhold pridelil partizánskemu oddielu *Dolné Vestenice*.[52]

Kasárne Delostreleckého pluku 1 v Topoľčanoch v prvých dňoch SNP (Zdroj: AMSNP)

BOJE O BAŤOVANY

Ráno 4. septembra 1944 podnikli esesáci útok na Baťovany, a to smerom od Žabokriek (dnes Žabokreky nad Nitrou) na Malé a Veľké Bielice a z Bošian na Broďany.[53] Nemecké jednotky postupujúce po pravom brehu Nitry sa povstalcom podarilo odraziť. Na opačnom brehu rieky však okupanti dobyli Broďany a kótu 237,7 Stopa, na ktorej potom umiestnili štyri mínomety a spustili z nich paľbu na juhozápadný okraj Baťovian. Príslušníci oddielu *Pavel* sa pokúsili získať strategickú výšinu napäť, no boli s veľkými stratami odrazení. Rovnakým výsledkom skončil aj druhý partizánsky protiútok, pri ktorom zahynul A. Grznár.[54]

45 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 284.

46 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku. In: Sborník Múzea SNP I. Banská Bystrica 1966, s. 97 – 98, 108.

47 SS-Hstuf. – SS-Hauptsturmführer (kapitán).

48 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 223.

49 MITÁČ, J.: Odboj a činnosť partizánskeho hnutia v Bánovciach nad Bebravou a okolí. Vojenská história, roč. 14, 2010, č. 4, s. 30.

50 ŠPITZER, J.: K bojom o Baťovany. In: TAKÁČ, L. – MASÁR, R. (zost.): Čas vzdoru: spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vŕškom. Prievidza – Topoľčany, s. 237.

51 Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv (ďalej VÚA-VHA) Praha, sbírka Domáci odboj, škatuľa č. 16, spomienky. KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 9.

52 UHRIN, M.: Pluk útočnej vozby 1944. Banská Bystrica 2012, s. 135.

53 ŠA Nitra, pob. Bojnice, f. OÚ Prievidza, č. 55/41 prez.

54 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 51.

Súdobý pohľad na Baťovany (Zdroj: Internet)

V utorok 5. septembra 1944 sa už o 4.37 hod. rozpútali silné prestrelky medzi nemeckými a povstaleckými batériami.[55] Partizáni podnikli niekoľko neúspešných útokov na kótu Stopa, zatiaľ čo na pravom brehu Nitry dobyli Nemci obce Malé a Veľké Bielice.[56] Stot. Weinhold sledoval situáciu na fronte s narastajúcimi obavami. Uvedomoval si, že jeho bojová skupina nedokáže lepšie vyzbrojeným esesákom dlho vzdorovať. V telegrame, ktorý poslal do Banskej Bystrice po páde Veľkých Bielic, zdôrazňoval, že *„Úsek je veľký, ľudí a zbraní niet…“* Účinnej pomoci sa však nedočkal. Veliteľstvo československej armády (ďalej VČSA) mu v noci z 5. na 6. septembra 1944 poslalo len 200-členný prápor Petra Kubíka z partizánskej brigády kpt. Jána Nálepku a desať protitankových pušiek z prvých sovietskych leteckých dodávok.[57]

Podľa rozkazu štábu okupačných vojsk v Bratislave sa mali jednotky skupiny *Schill* 6. septembra 1944 zamerať na dôkladné vyčistenie dobytého územia,[58] ale povstalci podnikli už ráno na oboch brehoch Nitry silné protiútoky, ktoré podporovala intenzívna delostrelecká paľba.[59] Húževnatý odpor skupiny *Weinhold* esesákov presvedčil, že odpor povstaleckých vojakov v údolí Nitry len tak ľahko nezlomia. Vzhľadom na to zameral SS-Stubaf. Klotz svoju pozornosť na pravé krídlo povstaleckej obrannej línie. Nemecké prieskumné hliadky zakrátko zistili, že výšiny nad severným okrajom Baťovian nie sú zabezpečené žiadnymi jednotkami. Veliteľ skupiny *Schill* sa rozhodol túto chybu okamžite využiť.[60]

Predpoludním 7. septembra 1944 podnikli povstalci v priestore Veľkých Bielic ďalšie štyri protiútoky v sile roty.[61] Stot. Weinhold však veľmi dobre vedel, že jeho vyčerpaní muži už nedokážu nemeckému tlaku dlho vzdorovať. Úpenlivo preto naliehal na generála Goliana [62], aby mu okamžite

55 AMSNP Banská Bystrica, f. XIII, sign. 447/58. Kronika národného povstania vo Veľkých Bieliciach, s. 1.
56 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208.
57 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 89.
58 Tamže, s. 534.
59 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 89.
60 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208.
61 PREČAN, V. a (zost.).: Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 535.
62 J. Golian bol 29. augusta 1944 Ministerstvom národnej obrany v Londýne povýšený na plk. gšt. a Slovenská národná rada mu 5. septembra 1944 udelila hodnosť brigádneho generála.

poskytol posily. VČSA napriek tomu stále nevenovalo obrane hornej Nitry adekvátnu pozornosť. Hoci početný stav povstaleckej armády vzrástol po mobilizácii záložníkov do 35 rokov z pôvodných 18 000 vojakov a dôstojníkov na približne 47 000 mužov,[63] do Zemianskych Kostolian bola odvelená len čata KPÚV 75 mm a čata tankov LT-38 z Červenej Skaly,[64] 2. čata 22. protilietadlovej batérie z letiska Tri Duby (dnes Sliač)[65] a tri KPÚV 37 mm vz. 37M (bez obslúh) z Turčianskeho Sv. Martina (dnes Martin).[66]

V noci zo 7. na 8. septembra 1944 prebrodili nemeckí vojaci pri Veľkých Bieliciach Nitricu a bez toho, že by narazili na odpor, prenikli kopcovitým terénom na severný okraj Baťovian.[67] Hneď po rozvidnení vyrazili esesáci do útoku. Zaskočení povstalci sa nezmohli na vážnejší odpor. Nemci vďaka tomu mesto rýchlo dobyli, pričom sa zmocnili úplne nepoškodeného zariadenia Baťových závodov a veľkých zásob kvalitnej obuvi, ktorá im neskôr dobre poslúžila v stredoslovenských horách.[68]

Na morálku hornonitrianskych povstalcov mal pád Baťovian veľmi negatívny dopad. Desiatky mužov opustili svoje jednotky a odišli domov,[69] ale hlavným silám skupiny *Weinhold* sa v popoludňajších hodinách podarilo zaujať obranu na línii Malé Uherce – Malé Kršteňany – Veľké Kršteňany.[70] Okupanti potom na tieto obce spustili delostreleckú paľbu, ktorá prinútila civilné obyvateľstvo vyhľadať úkryt v blízkych lesoch.[71] V rovnakom čase prišli na horné Ponitrie posily z Troch Dubov a Turčianskeho Sv. Martina. 2/22 čata s tromi kanónmi 20 mm vz. 36 *Oerlikon* zaujala palebné postavenie pri Zemianskych Kostoľanoch,[72] zatiaľ čo tri KPÚV 37 mm vz. 37M z Turčianskeho svätého Martina boli umiestnené v blízkosti rázcestia na východ od železničnej stanice Veľké Uherce.[73] Jednotky z Červenej Skaly, ktoré sa vyvagónovali v Hornej Štubni, však na front nedorazili. Pre štyri kanóny Pak 40 [74] z čaty KPÚV 75 mm totiž chýbali delostrelecké ťahače a prvá správa o ich nasadení na hornom Ponitrí pochádza až z 15. septembra 1944. Tri zo štyroch tankov LT-38 zasa po presune do Prievidze načerpali nevhodný benzín a zostali dočasne nepojazdné.[75]

TRAGÉDIA PRI MALÝCH UHERCIACH

Stot. Weinhold bol napriek všetkým problémom rozhodnutý dobyť Baťovany naspäť, ale najskôr musel zaceliť trhlinu vo svojej obrannej línii. Nariadil preto partizánskemu oddielu *Dolné Vestenice*, aby 9. septembra 1944 o siedmej hodine ráno podnikol zo Skačian násilný prieskum juhovýchodným smerom a nadviazal spojenie so Židovskou rotou pri Veľkých Kršteňanoch.[76] V predvečer plánovanej akcie prišla do Zemianskych Kostolian čata partizánov z oddielu *Vtáčnik*. Jej veliteľ, ktorý sa na štábe skupiny *Weinhold* predstavil ako Ivan Osipovič zo Serede, vyhlásil, že chce po zotmení zaútočiť na Baťovany. Stot. Weinhold mu po dlhom rozhovore dal súhlas na prekročenie frontovej línie pri Malých Uherciach. Uprostred noci vyrazili partizáni s výkrikmi *„Na Baťovany“* do útoku. Nemci však mali vďaka jasnému mesačnému svitu a úmyselne zapálenému stohu sena o ich pohybe dokonalý prehľad. Osipovič našiel smrť medzi domami na východnom okraji Baťovian a spolu s ním zahynula väčšina jeho mužov. Zachránilo sa len zopár jednotlivcov.[77]

Na úsvite 9. septembra 1944 odišiel stot. Weinhold do Malých Uheriec, aby mohol sledovať postup oddielu *Dolné Vestenice*.[78] Presne o šiestej hodine však hlavné sily skupiny Schill podnikli na povstalecké pozície masívny útok, ktorý podporila delostrelecká paľba a nálet troch strmhlavých bombardérov

63 Všeobecná mobilizácia záložníkov do 35 rokov bola vyhlásená 5. septembra 1944.
64 VHA Bratislava, f. 1. ČSAS, sign. 4/B/11/2. LT – ľahký tank.
65 STANISLAV, J. – KLABNÍK, V.: Slovenské letectvo 1944 – 1945, 3. zväzok. Bratislava 2003, s. 79.
66 HAVALDA, P.: Poručík hrdina. In: TAKÁČ, L. – MASÁR, R. (zost.): Čas vzdoru: spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vŕškom, s. 103.
67 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208.
68 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 89 – 90.
69 ŠPITZER, J.: K bojom o Baťovany, s. 238.
70 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 9.
71 STAŇO, M. – RIDZIK, P. – SPIŠIAK, M. – KRCHO, P. – MAGDOLEN, P. – GAŠPAROVIČOVÁ, M.: Veľké Kršteňany v zrkadle času. Veľké Kršteňany 2010, s. 69.
72 STANISLAV, J. – KLABNÍK, V.: Slovenské letectvo 1944 – 1945, s. 79.
73 HAVALDA, P.: Poručík hrdina, s. 103.
74 Pak – Panzerabwehrkanone (protitankový kanón).
75 UHRIN, M.: Pluk útočnej vozby 1944, s. 136 – 137.
76 AMSNP Banská Bystrica, f. XII, sign. S 34/78. NEŠTIAK, G.: Vznik a pôsobenie IV. taktickej skupiny „Muráň“, s. 6. G. Neštiak vo svojej spomienke chybne datoval začiatok akcie oddielu Dolné Vestenice na 7. september 1944.
77 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 53.
78 NEŠTIAK, G.: Vznik a pôsobenie IV. taktickej skupiny „Muráň“, s. 9.

Junkers (Ju) 87D z letiska Malacky-Nový Dvor. Zvyšok nemeckej pechoty súčasne postupoval cez výšiny na ľavom brehu Nitry k Veľkým Uherciam, aby povstalcom odrezali ústupové cesty do Oslian.[79]

Príslušníci skupiny *Weinhold* boli nepriateľským útokom úplne zaskočení. Podmínované mosty cez Nitru nevybuchli (káble k náložiam zrejme prerušili nemeckí ženisti) a zmätok ešte viac vzrástol, keď na všetkých obranných úsekoch odrazu vypadlo telefonické spojenie (najskôr v dôsledku leteckého bombardovania).[80] O 11.02 hod. poslal stot. Weinhold na VČSA telegram so správou, že nepriateľské „tanky“ [81] prelomili obrannú líniu pri Malých Uherciach.[82] O niekoľko minút nato bol ranený a zajatý. Hrdinského veliteľa hornonitrianskych povstalcov potom krátko väznili v Topoľčanoch, ale jeho ďalší osud zostáva neznámy. Zmienil sa o ňom jedine kronikár obce Kamenec pod Vtáčnikom, podľa ktorého bol umučený pri výsluchoch *Einsatzkommanda 14*.[83]

Ani situácia v údolí Nitrice sa pre povstalcov nevyvíjala priaznivo. Krátko po šiestej hodine vyslal stot. Weinhold za veliteľom oddielu *Dolné Vestenice* spojku na motocykli, ktorá mu doručila rozkaz, aby okamžite zaútočil na smere Skačany – Baťovany.[84] Partizánom sa síce podarilo preniknúť k Veľkým Bieliciam, ale paľba nepriateľských ťažkých zbraní ich napokon zahnala na ústup.[85]

Velenie po zajatom A. Weinholdovi medzitým prevzal stot. Gustáv Neštiak. Na jeho rozkaz sa jednotky v údolí Nitry začali sťahovať k Zemianskym Kostoľanom. Najťažšie ústupové boje vypukli pri dedinke Pažiť. Obzvlášť statočne si v nich počínali delostrelci z 2. batérie, ktorej velil por. Karol Pitner. Hoci nemali žiadne protipancierové granáty, viedli priamu paľbu na nemecké obrnené vozidlá až do chvíle, keď sa k nim priblížili na 300 metrov a jedna húfnica bola zničená priamym zásahom. Odlišne sa zachovalo mužstvo 1. batérie pod velením por. Róberta Altusa. Po správe, že Nemci obsadili kótu 464,0 Šípok nad Veľkými Uhercami, vzali nohy na plecia a nechali všetky tri húfnice napospas nepriateľovi.[86]

Nemecké útočné delo StuG III Ausf. G prechádza cez Malé Uherce (Zdroj: Nový svet)

Skutočnosť, že po prelomení obrany pri Malých Uherciach všade vládol zmätok odzrkadľuje i zápis v oslanskej obecnej kronike: *„Vojaci i partizáni pobehovali hore-dole. Občania utekali do hôr, aby sa tam ukryli pred nemeckým vojskom. Iní zas bežali domov. Nikto nevedel, čo sa robí.“* [87] Keď esesáci okolo 13.00 hod. dobyli Oslany, povstalecký front v údolí Nitry sa úplne zrútil.[88] Spolu s vojakmi utekali aj partizáni z oddielu *Pavel*. Svoju prvoradú úlohu, pomôcť armáde pri obrane Zemianskych Kostolian si nesplnili, keďže ustúpili až do Necpál (dnes časť Prievidze), odkiaľ sa 12. septembra 1944 presunuli autami cez Hrabičov do vojenského výcvikového tábora vo Vyhniach.[89]

Podľa nemeckých prameňov, z ktorých čerpal vo svojej monografii o SNP i vojenský historik Václav Štefanský,

79 Kronika Závodov 29. augusta Partizánske. 1939 – 1959, s. 39.
80 NEŠTIAK, G.: Vznik a pôsobenie IV. taktickej skupiny „Muráň“, s. 8 – 9.
81 Skupina Schill v tom čase nedisponovala žiadnymi tankami, ale štrnástimi samohybnými delami typu StuG III a Jagdpanzer IV.
82 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 52.
83 Kronika obce Kamenec pod Vtáčnikom. Archív Obecného úradu Kamenec pod Vtáčnikom.
84 NEŠTIAK, G.: Vznik a pôsobenie IV. taktickej skupiny „Muráň“, s. 9.
85 AMSNP Banská Bystrica, fond XIII, sign. 17/62. HAMARA, Š.: História bojov robotníckeho hnutia a komunistickej strany v Dolných Vesteniciach, s. 3.
86 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 91.
87 Kronika obce Oslany. Miestna knižnica v Oslanoch.
88 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 54.
89 Tamže, s. 59.

Náčelník štábu povstaleckej armády mjr. gšt. Štefan Nosko (vpravo) pozoruje 9. septembra 1944 z veže tanku LT-38 terén pri Zemianskych Kostoľanoch (Zdroj: AMSNP)

zahynulo 9. septembra 1944 v bojoch pri Malých Uherciach a Oslanoch vyše 300 slovenských vojakov a partizánov a približne 150 ďalších padlo do zajatia.[90] Tieto počty sú nadsadené – aj podľa záznamov v obecných kronikách. Ako príklad krátka pasáž z jednej kroniky: *„Vážnejšie škody hmotné nenarobili. Bolo však niekoľko obetí na životoch. Po bombardovaní začal sa útok nemeckého vojska, ktoré bolo vyzbrojené i ťažkými zbraňami. V Malých Uherciach na postupujúcich Nemcov v tankoch útočili mladí muži z Baťovej školy práce z Baťovian len puškami a granátmi. Štyridsaťdva týchto mladých chlapcov položilo svoje životy za slobodu. Pochovaní sú v Malých Uherciach s mnohými povstalcami, ktorí padli v okolí tejto obce.“* [91] Počet 42 mŕtvych mužov sa opakuje aj v ďalších obecných kronikách. Stovky hornonitrianskych povstalcov však po rozbití skupiny *Weinhold* rezignovali na ďalší boj a vrátili sa do svojich domovov. Vďaka tomu mohli Nemci už 13. septembra 1944 naplno obnoviť výrobu v Baťových závodoch.[92]

Do Banskej Bystrice prišli prvé správy o pohrome pri Malých Uherciach krátko po trinástej hodine. Na rozkaz generála Goliana ihneď odcestoval do Zemianskych Kostolian náčelník štábu VČSA mjr. gšt. Július Nosko, ktorý mal na fronte „urobiť poriadok“. Postup skupiny *Schill* nahor údolím Nitry sa však podarilo zastaviť až vo večerných hodinách južne od čiary Chalmová – Bystričany.[93]

V noci z 9. na 10. septembra 1944 zaútočili nemecké jednotky na Skačany. Partizáni sa pod tlakom nepriateľa stiahli na západné svahy Drieňovského podhoria, ale už v skorých ranných hodinách podnikli protiútok a zahnali okupantov na ústup. Poľné delostrelectvo skupiny *Schill* potom spustilo na Skačany silnú paľbu. Pod jej ochranou začala k dedine postupovať nemecká pechota podporovaná štyrmi samohybnými delami a niekoľkými obrnenými transportérmi. Partizáni nedokázali nepriateľskej presile dlho odolávať a vyprázdnili údolie Nitrice až k Dolným Vesteniciam.[94]

Po zvyšok 10. septembra 1944 sa činnosť skupiny *Schill* obmedzila na zabezpečenie dobytého územia, vysielanie prieskumných hliadok a delostrelecké prepady obcí južne od Zemianskych Kostolian.[95] Opatrnosť SS-Stubaf. Klotza vyplývala zo skutočnosti, že predpoludním toho dňa dorazila zo Žarnovice do Hornej Vsi bojová skupina pod velením stot. Petra Jeleníka, ktorá sa skladala z troch peších rôt. Na Ponitrie ju vyslal veliteľ OO-1 plk. Pavol Kuna s úlohou napadnúť z tyla nemecké jednotky postupujúce na smere Oslany – Zemianske Kostoľany.[96]

ÚTOK NA BÁNOVCE A NOVÁKY

O dvadsiatej hodine 10. septembra 1944 vstúpil do platnosti rozkaz generála Goliana, ktorým boli zrušené obranné oblasti a namiesto nich sa sformovalo šesť taktických skupín a letecká skupina. Zdecimované jednotky stot. Weinholda začlenilo VČSA spoločne so vznikajúcim peším práporom *Bradáč* a pešou rotou *Gonda* do 4. taktickej skupiny (ďalej TS) *Muráň* pod velením pplk. Jána Malára.[97] Na obrannej línii Chalmová – Bystričany sa však nachádzali len dve neúplné pešie roty, ktoré podporovala batéria kanónov 76,5 mm (3 kusy), čata KPÚV 37 mm (3 kusy), čata *Oerlikonov* (3 kusy), čata mínometov 81 mm (2 kusy) a pionierska čata. V susednom údolí Nitrice bola pri Sučanoch (dnes Nitrianske Sučany)

90 ŠTEFANSKÝ, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní. Bratislava 1984, s. 124.
91 ŠA Nitra, pob. Topoľčany, f. Zbierka obecných kroník, šk. č. 12, č. A/32, Veľké Uherce 1866 – 1973.
92 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 89 – 91.
93 NEŠTIAK, G.: Vznik a pôsobenie IV. taktickej skupiny „Muráň“, s. 9; NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 94.
94 Kronika závodov 29. augusta. 1939 – 1959, s. 39.
95 Tamže, s. 34.
96 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 78 – 79.
97 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 90.

rozmiestnená podskupina *Kolník* s dvomi pešími rotami a trojdelovou batériou kanónov 76,5 mm. Čata tankov LT-38 zostala v Zemianskych Kostoľanoch ako mobilná záloha veliteľa 4. TS.[98]

S takýmito skromnými silami nemohli povstalci postup Nemcov nahor údolím Nitry zadržať. Tragédii sa pritom dalo ľahko zabrániť, pretože na úseku susednej 3. TS stálo v nečinnosti päť peších práporov a štyri delostrelecké oddiely, ale generálovi Golianovi z nepochopiteľných príčin vôbec nenapadlo, aby aspoň časť z nich bola odvelená na pomoc jednotkám pplk. Malára.[99]

Pre obranu priestoru Zemianske Kostoľany – Nováky neveštila nič dobré ani skutočnosť, že okrem oddielu *Pavel* opustil po páde Oslian horné Ponitrie aj prápor P. Kubíka, ktorý sa znova pripojil k hlavným silám partizánskej brigády *Nálepka* v Kováčovej.[100] Jednotky 4. TS nepodporili ani partizáni z oddielu *Vtáčnik*. Výrečne to dokladajú spomienky bývalého príslušníka oddielu F. Mišejeho: *„Bolo nám zrejmé, že boj s Nemcami sa pretiahne. S puškami a guľometmi proti letectvu a tankom sme mohli ťažko obstáť. Preto sme sa rozhodli zostať s našou partizánskou jednotkou v pohorí Vtáčnik, v tyle nepriateľa.“* [101] Inými slovami, partizáni sa do obrany Zemianskych Kostolian a Novák vôbec nezapojili. To potvrdil i súčasný výskum. Príbuzný Jozefa a Františka Hagarovcov, obyvateľ Novák Martin Hagara, spomínal: *„Býva zvykom, že keď ustupuje armáda, prví utekajú civili a teda poslední idú tí vojaci. No a tuto to bolo naopak. Nemci ešte neboli ani vo Vesteniciach a partizáni už boli na Vtáčniku. Nebránili vôbec Nováky, oni do bojov vôbec ani nezasiahli, hrdinovia… Civilné obyvateľstvo sa tiež poschovávalo v horách a naša rodina* [rod. Michala Hagaru] *odišla do Veľkej Lehoty* [dnes Lehota pod Vtáčnikom], *kde už boli novácki partizáni.“* [102]

Pozornosť nemeckého velenia sa po dobytí Topoľčian, Baťovian a Oslian zamerala na obsadenie podzemných cisterien v Zemianskych Kostoľanoch. Už ráno 11. septembra 1944 napadli tri strmhlavé bombardéry obrannú líniu 4. TS pri Bystričanoch. Hneď po skončení náletu sa pred zákopmi objavila nemecká pechota a obrnené vozidlá. Povstalci boli účinkami bombardovania natoľko otrasení, že vôbec nekládli odpor a vzali nohy na plecia. Pplk. Malár dokázal časť utekajúceho mužstva zhromaždiť v záchytnom postavení na čiare Dolné Lelovce (dnes južná čas Novák) – južný okraj Zemianskych Kostolian – Dolný Kamenec – Horný Kamenec, ale mnoho vojakov dezertovalo.[103] Esesáci nedobyli Zemianske Kostoľany len vďaka tomu, že SS-Stubaf. Klotz nasadil v ten deň svoje hlavné sily proti skupine *Jeleník*, ktorá bola vytlačená z Hornej Vsi k horskej osade Cerová.[104]

Od rozsiahlejšieho útoku v údolí Nitry musela Nemcov odrádzať i skutočnosť, že partizáni z Uhrovca v noci z 9. na 10. septembra 1944 znova obsadili Bánovce nad Bebravou,[105] čím vznikla hrozba pre nedostatočne zaistené ľavé krídlo skupiny *Schill*. V utorok 12. septembra 1944 preto Bánovce

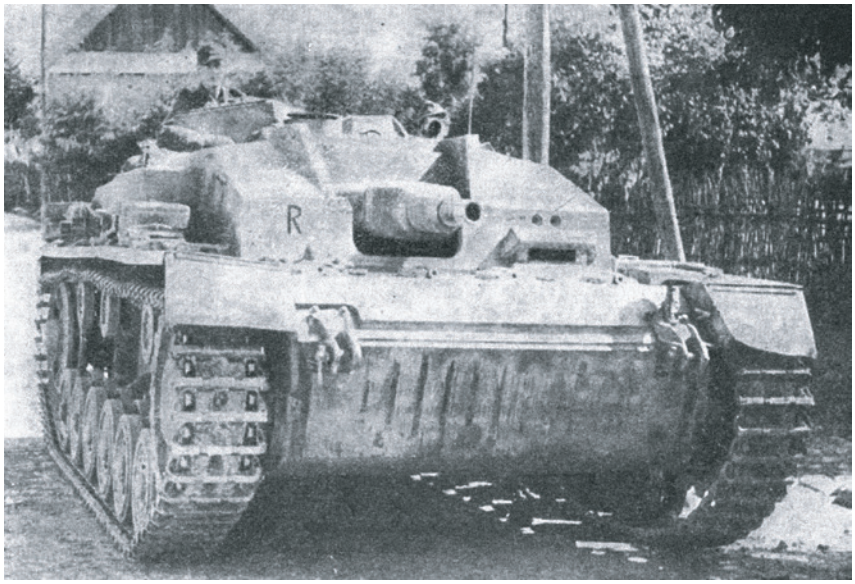

Nemecké útočné delo StuG III Ausf. E na Ponitrí. Písmeno „R“ na čelnom pancieri označuje príslušnosť vozidla k obrnenej skupine „Rösser“ (Zdroj: Domobrana)

98 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 93.

99 ŠTEFANSKÝ, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní, s. 143, 145.

100 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 58; PREČAN, V. (zost.).: Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 1063.

101 František Mišeje. Pravda, 1964, bližšie údaje nezistené.

102 Ďalej si M. Hagara spomína, ako sa k F. Hagarovi a ostatným členom partizánskeho oddielu Vtáčnik prihovárala jeho matka: „No že tie kvéry už môžete pozahadzovať, už to nebudete potrebovať… Ako tí vyskočili na ňu, že čo si to dovoľuje, že oni sú hrdinovia. Že tu bude ešte veľký boj s Nemcami, že tam nemôžeme ostať.“ Spomienka Martina Hagaru (1934, Nováky), spomienky získané 23. februára 2012, osobný archív autorky, zvukový záznam.

103 HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 57 – 58.

104 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 79.

105 MITÁČ, J.: Odboj a činnosť partizánskeho hnutia v Bánovciach nad Bebravou a okolí, s. 34.

nad Bebravou dobyli čata *Hradischko* a čata *Cramer*[106] z obrnenej skupiny *Rösser*.[107]

Pplk. Malár vydal po správe o páde Bánoviec rozkaz vyprázdniť údolie Nitrice až k Sučanom. Podskupinu *Kolník* súčasne posilnil dvomi tankami LT-38 a približne 180 príslušníkmi oddielu Š. Humaja,[108] ktorí však museli oba tančíky vz. 33 vzhľadom na ich zlý technický stav odstaviť v zalesnenom údolí potoka Čihoc.[109] Ustupujúci partizáni na viacerých úsekoch zamínovali cestu Dolné Vestenice – Sučany,[110] ale Drieňovské podhorie medzi Nitrou a Nitricou zostalo nezaistené. SS-Stubaf. Klotz tak dostal príležitosť podniknúť ďalší obchvatný manéver s katastrofálnymi následkami.

Útok skupiny *Schill* na Zemianske Kostoľany a Nováky sa mal začať už na svitaní 13. septembra 1944. Nemci sa však veľmi obávali, že ustupujúci povstalci zničia tamojšie podzemné cisterny s drahocenným benzínom. Aby tomu zabránili, bola z osemnástich príslušníkov práporu *Teuteberg* a čaty *Hradischko* zostavená zvláštna úderná skupina pod velením SS-Uscha. Ludwiga,[111] ktorá v skorých ranných hodinách nepozorovane prenikla cez frontovú líniu a obsadila sklady PHM.[112] Hneď po rozvidnení zaútočil prápor *Teuteberg* na povstalecké obranné postavenie v údolí Nitry, zatiaľ čo príslušníci práporu *Kettgen* vyrazili na pochod naprieč Drieňovským podhorím s úlohou napadnúť ľavé krídlo podskupiny *Kolník*. O 8.45 hod. začali po krátkej delostreleckej príprave postupovať zo Skačian nahor údolím Nitrice aj obrnená skupina *Rösser* a čata *Pikowitz*. Pred Dolnými Vestenicami explodoval jeden nemecký obrnený transportér po nabehnutí na protitankovú mínu, pričom časť z jeho osádky zahynula a zvyšok utrpel ťažké zranenia. Esesáci potom spustili na Dolné Vestenice paľbu z kanónov a guľometov. Viacero budov bolo ťažko poškodených, ale k obetiam na životoch civilného obyvateľstva našťastie nedošlo. Väčšina dedinčanov sa totiž aj so svojimi domácimi zvieratami pred príchodom okupantov ukryla v blízkych lesoch.[113]

Po prekročení Nitrice asi o pol desiatej predpoludním zaútočili nemecké samohybné delá na obranné pozície podskupiny *Kolník*. Už na začiatku boja padol veliteľ batérie kanónov 76,5 mm por. Rosínsky-Rosenberg a niekoľko desiatok mužov dezertovalo. Jednotky npor. Kolníka napriek tomu odolávali esesákom až do 11.00 hod., keď ich zboku napadli príslušníci práporu *Kettgen*.[114] Povstalecká obrana sa vzápätí úplne zrútila. O krutosti boja pri Sučanoch svedčí fakt, že na tele mladého Nováčana Antona Štangu bolo narátaných 27 bodných rán.[115] Okrem neho zahynulo ďalších trinásť slovenských vojakov a partizánov. Nemcom sa podarilo zničiť i jeden tank LT-38 a všetky tri kanóny 76,5 mm vz. 17.[116]

Po správe o rozprášení podskupiny *Kolník* boli hlavné sily 4. TS nútené urýchlene vyprázdniť obranné postavenie v údolí Nitry.[117] Okolo poludnia obsadil prápor *Teuteberg* Zemianske Kostoľany a po nadviazaní spojenia s údernou skupinou SS-Uscha. Ludwiga, ktorá desať hodín úspešne bránila sklady PHM,[118] začal postupovať na Nováky.

Stot. Malár sa na príkaz pplk. Malára pokúšal zachytiť povstalecké jednotky pri obci Koš, ale väčšina vojakov a partizánov odhodila zbrane a bezhlavo utekala cez Cigeľ a Sebedražie do Handlovskej kotliny.[119] V bojaschopnom stave zostal iba zvyšok tankovej čaty a niekoľko družstiev pechoty.

106 Čata Cramer bola vyzbrojená deviatimi polopásovými obrnenými vozidlami vrátane dvoch raketometov.

107 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208.

108 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 10; UHRIN, M.: Pluk útočnej vozby 1944, s. 139.

109 ČERNO, A.: Príslušníci našej rodiny v odboji. In: TAKÁČ, L. – MASÁR, R. (zost.): Čas vzdoru: spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vŕškom, s. 32.

110 TURANSKÝ, Š.: Z mozaiky spomienok na Slovenské národné povstanie. In: TAKÁČ, L. – MASÁR, R. (zost.): Čas vzdoru: spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vŕškom, s. 260.

111 SS-Uscha. – Unterscharführer (poddôstojnícka hodnosť zodpovedajúca čatárovi).

112 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 918; PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 305.

113 REISEL, A.: Obranné boje vestenickej partizánskej jednotky a vojakov topoľčianskej posádky v obci Skačany v septembri 1944. In: FREMAL, K. – MASÁR, R. – TAKÁČ, L. (zost.): Slovenské národné povstanie 1944 – 1994. Odboj a SNP v obciach Dolné Vestenice, Horné Vestenice, Hradište, Nitrianske Sučany, Nitrica, Skačany, Uhrovec (1939 – 1945), s. 66.

114 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 10 – 11.

115 JURIK, R.: Rozprávanie o dejinách mestečka Nováky. Prievidza 2006, s. 129.

116 CAŇO, A.: C. d., s. 148.

117 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 97.

118 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 918; PREČAN, V. a (zost.): Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 305.

119 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 95; HOZÁK, J.: Horná Nitra v boji za slobodu, s. 59.

Paľba nemeckých húfnic, ktoré zaujali postavenia na kóte 316,2 Na brezinách (nad západným okrajom Novák), ich však zakrátko prinútila ustúpiť do Prievidze.[120] Ku Košu sa navyše presunulo desať samohybných diel. Ďalšie tri zostali chrániť motorové vozidlá odstavené pri Sučanoch a jedno ostreľovalo z nováckych kasární povstalcov ustupujúcich po ceste neďaleko úpravne uhlia v obci Laskár (dnes časť Novák).[121]

Do večera 13. septembra 1944 sa 4. TS úplne rozpadla. Podľa nemeckých prameňov zahynulo na strane povstalcov asi 150 mužov a okolo 200 ďalších padlo do zajatia. Avšak podľa záznamov z kníh úmrtí dňa 13. septembra 1944 padlo v bojoch o Nováky 60 povstaleckých vojakov, čo je zároveň aj najväčší počet padlých v povstaleckých bojoch na hornej Nitre. Podľa hlásenia štábu okupačných vojsk v Bratislave zo 16. septembra 1944 skupina *Schill* pri dobýjaní Zemianskych Kostolian a Novák zničila alebo ukoristila dvadsaťštyri motorových vozidiel, deväť poľných diel, tri protitankové kanóny, osemnásť guľometov a veľké množstvo ručných zbraní, streliva a výbušnín. Najcennejšiu trofej však predstavoval približne jeden milión litrov benzínu,[122] ktorý začali na príkaz generála Bergera okamžite odvážať do Nemecka, hoci bol majetkom spojeneckej Slovenskej republiky.[123]

Centrum Prievidze na dobovej fotografii (Zdroj: Archív Múzea kultúry karpatských Nemcov)

BOJE O PRIEVIDZU

Keď pplk. Malár večer 13. septembra 1944 zhromaždil na kóte 394,0 Banská nad východným okrajom Prievidze zvyšky 4. TS, zistil, že má k dispozícii len dve neúplné pešie roty, jednu pioniersku rotu, čatu tankov LT-38 (3 stroje), čatu protilietadlových kanónov 20 mm (3 *Oerlikony*), čatu mínometov 81 mm (2 kusy) a jeden poľný kanón 76,5 mm. Nemci boli našťastie natoľko zamestnaní zhromažďovaním koristi a odmínovaním komunikácií, do ktorého nedobrovoľne zapojili aj miestne civilné obyvateľstvo, že zdecimovaných povstalcov neprenasledovali. Vďaka tomu mohli jednotky pplk. Malára po polnoci 14. septembra 1944 znovu obsadiť Prievidzu.[124] Generál Golian medzitým nariadil, aby sa do Handlovskej kotliny presunuli posily z úsekov 1., 2. a 3. TS a veliteľ výcvikového priestoru Oremov Laz mjr. Alexander Korda priviezol pre 4. TS z vlastnej iniciatívy jeden kanón 76,5 mm vz. 17 aj so zásobou streliva.[125]

Pred svitaním vysunul pplk. Malár pešie roty stot. Jána Gondu a npor. Jozefa Alakšu spoločne s tankami LT-38 na obrannú líniu, ktorá sa tiahla od prievidzskej tehelne (južná časť mesta) cez most na ceste Prievidza – Košo, potok Moštenica a Ukrniskú (oblasť dnešného priemyselného parku) po južný okraj Bojníc-Na stráži.[126] Prichádzajúce posily boli zasadzované na čiare Necpaly (dnes severná časť Prievidze) – kóta 372,6 Kopanice – kóta 394,0 Banská – kóta 701,5 Jelení Vrch – kóta 971,5 Veľký Grič – kóta 1135,0 Biely Kameň.[127]

Asi hodinu po rozvidnení 14. septembra 1944 zaútočila nemecká pechota a samohybné delá, ktoré podporovala paľba húfnic a nálet troch Ju 87, na Prievidzu. Keď okupanti prenikli do blízkosti továrne *Karpatia*, povstalci svoje pozície bez boja opustili. Tanky LT-38 a rota *Alakša* sa stiahli na kótu Banská, zatiaľ čo rota *Gonda* ustúpila do priestoru Nemeckého Pravna.[128] Jed-

120 ŠTEFANSKÝ, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní, s. 144; UHRIN, M.: Pluk útočnej vozby 1944, s. 136 – 137.
121 VHA Bratislava, f. 1. ČSAS, sign. 4/B/17/3.
122 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Nemci a Slovensko, s. 287.
123 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 1084.
124 ZÁNI, F.: Handlovčania v boji za slobodu. Martin 1974, s. 82.
125 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 11; NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 97.
126 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 96; VHA Bratislava, f. Špeciálne zbierky, sign. X-183. ALAKŠA, J.: Spomienky na odboj a SNP, s. 3.
127 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 102; NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 97.
128 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208; ŠTEFANSKÝ, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní, s. 150.

notky skupiny *Schill* potom bez problémov prenikli do Prievidze a Bojníc.[129]

SS-Stubaf. Klotz musel byť na základe chabého odporu povstalcov presvedčený, že jednotky 4. TS podľahli demoralizácii a nebudú schopné klásť silnejší odpor. Už popoludní totiž zaútočilo na Banskú okolo 200 pešiakov a štyri samohybné delá, ale povstalecká obrana sa medzitým dokázala konsolidovať a esesáci boli po krátkom boji prinútení ustúpiť.[130]

Generál Golian po dobytí Prievidze pochopil, že Nemci chcú z horného Ponitria vpadnúť do tylu povstaleckých vojsk v Turci. Zabrániť im v tom mal nový veliteľ 4. TS plk. Mikuláš Markus, energický dôstojník s bohatými bojovými skúsenosťami.[131] Z jeho iniciatívy vznikol 15. septembra 1944 zlúčením zvyšku pôvodných peších jednotiek 4. TS a cyklistickej roty z Brezna nad Hronom (dnes Brezno) 34. peší prápor *Diamant*, ktorý zaujal obranu v priestore Brezany – Necpaly. Výšiny nad východným okrajom Prievidze obsadil 32. peší prápor *Kremeň* a na ľavom krídle obrannej línie 4. TS bola od večera 15. septembra 1944 rozmiestnená elitná rota leteckého dorastu pod velením npor. Michala Minku. Lesné cesty z údolia Nitry do Handlovej chránil od 16. septembra 1944 II. prápor partizánskej brigády *Nálepka*. Palebné postavenia poľného delostrelectva 4. TS (trojdelová batéria húfnic 100 mm vz. 14/19, štvordelová batéria kanónov 76,5 mm vz. 30

Mikuláš Markus (1897 – 1967), veliteľ 4. TS od 14. 9. do 23. 10. 1944 (Zdroj: AMSNP)

a dvojdelová batéria kanónov 76,5 mm vz. 17) sa nachádzali medzi obcami Veľká Čausa a Ráztočno.[132]

Do opevňovacích prác na smere Prievidza – Handlová sa vo veľkom počte zapojilo civilné obyvateľstvo. Vďaka tomu boli v krátkom čase vybudované prekážky na Banskej a protitankové priekopy na ceste z Prievidze do Handlovej a medzi obcami Jalovec a Ráztočno. Ženisti 4. TS takisto zamínovali železničnú trať na úseku Prievidza – Chrenovec (dnes časť obce Chrenovec-Brusno).[133]

Na smere Prievidza – Nemecké Pravno zaujali príslušníci pešej roty *Gonda*, ktorú VČSA začlenilo do 5. TS, obranu na línii Poruba – Lazany – Brezany (dnes západná časť obce Nedožery-Brezany). Generál Golian ju následne posilnil pešou rotou *Schleichart* a veliteľ II. slovenskej partizánskej brigády generála M. R. Štefánika npor. Viliam Žingor jej vyslal na pomoc rotu *Brezány* zosilnenú čatou protitankových pušiek a družstvom ťažkých guľometov.[134] Aj na tomto úseku pomáhalo vojakom pri budovaní obranných postavení miestne obyvateľstvo. Počas útokov nemeckého letectva, ktoré sa pokúšalo narušiť opevňovacie práce, prišli o život štyria muži a dvadsať ďalších utrpelo zranenia.[135]

Nemeckému útoku na smere Prievidza – Turčiansky Sv. Martin predchádzali ťažké boje o kótu Banská. Táto výšina totiž predstavovala najdôležitejší oporný bod na obrannej línii 4. TS. Zabezpečovala ju 3/32 pešia rota, tanková čata, čata *Oerlikonov*, družstvo ťažkých guľometov a jeden kanón 75 mm Pak 40.[136] Už 15. septembra 1944 podnikli okupanti v priestore na východ od Prievidze niekoľko prieskumných akcií,[137] ktoré boli sprevádzané silnou paľbou delostreleckých zbraní. Medzi príslušníkmi prápor *Kremeň* si nemecké ostreľovanie vyžiadalo mnoho padlých a ranených. Zvyšok vojakov sa v panike rozutekal a veliteľ prápor kpt.[138] Pavel Čellár ich musel osobne zhľadávať po okolitých lesoch.[139]

Ráno 16. septembra 1944 podnikli Nemci na Banskú silný útok. Slovenským vojakom sa ho napriek ústupu časti prápor *Kremeň* podarilo

129 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 97.

130 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944). In: Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády, č. 1, 1976, s. 91.

131 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 97 – 98.

132 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 90, 93, 95; GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 102.

133 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 101.

134 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 92; NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 98, s. 102 – 103.

135 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 104.

136 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 93.

137 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s 99.

138 Dňa 15. septembra 1944 sa v povstaleckej armáde začali používať československé vojenské hodnosti.

139 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 12.

Námestie v Nemeckom Pravne na medzivojnovej pohľadnici (Zdroj: Archív Múzea kultúry karpatských Nemcov)

odraziť.[140] V ten istý deň navštívil frontový úsek pri Prievidzi generál Golian, ktorý sa snažil povzbudiť morálku príslušníkov 4. TS falošnou správou, že Rusi už sú neďaleko Bardejova a zakrátko sa spoja s povstaleckou armádou.[141]

Aby sa nápor Nemcov na jednotky plk. Markusa aspoň čiastočne zmiernil, dostala skupina *Jeleník* od štábu 3. TS rozkaz dobyť Hornú Ves. Povstalcom prišlo mimoriadne vhod, že priestor Topoľčany – Baťovany – Oslany bol od 15. septembra 1944 zaisťovaný dvomi rotami 983. práporu *Landwehru*, ktoré tvorili slabo vyzbrojení vojaci starších ročníkov a poloviční invalidi.[142] Keď vojaci kpt. Jeleníka 16. septembra 1944 zaútočili na Hornú Ves, Nemci sa po krátkom boji rozpŕchli. Na bojisku pritom zanechali jeden ťažký guľomet, dve pušky, trinásť debničiek s muníciou a ručnými granátmi, prilby, plynové masky, plášte a ďalšie súčiastky výstroja.[143]

V ten istý deň dorazili do Topoľčian ďalšie tri roty 983. práporu *Landwehru*.[144] Vzhľadom na ich zanedbateľnú bojovú hodnotu sa však SS-Stubaf. Klotz rozhodol nasadiť proti skupine *Jeleník* časť práporu *Kettgen*, ktorú posilnil jedným samohybným delom. Popoludní 17. septembra 1944 esesáci opäť ovládli Hornú Ves a pred zotmením dobyli aj susednú dedinu Radobica.[145]

Začiatok ofenzívy skupiny *Schill* na smere Prievidza – Nemecké Pravno – Turčiansky sv. Martin bol naplánovaný na 20. september 1944. Ešte predtým však museli jednotky SS-Stubaf. Klotza ovládnuť výšiny nad Prievidzou, z ktorých povstalci každú noc útočili na nemecké zásobovacie komunikácie v údolí Nitry.[146] Predpoludním 17. septembra 1944 napadli Banskú po silnej delostreleckej príprave prápor *Teuteberg* a čata *Hradischko*.[147] Situáciu ťažko skúšaných obrancov Banskej mala uľahčiť 3/II rota brigády *Nálepka*, ktorej veliteľ 4. TS prikázal zlikvidovať nepriateľskú batériu v Cigli. Partizánom sa síce podarilo vniknúť do dediny, ale zakrátko z nej boli vytlačení dvomi nemeckými „panciernikmi“,[148] najskôr obrnenými vozidlami z čaty *Cramer*.

V popoludňajších hodinách 17. septembra 1944 sa príslušníci práporu *Kremeň* pod tlakom nepriateľa dali na

140 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 99.
141 Tamže, s. 12.
142 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 284, 286.
143 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 79 – 80.
144 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 542.
145 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 79 – 80.
146 AMSNP Banská Bystrica, f. XII, sign. S 372/200. VLČKO, P.: Spomienky na moju účasť v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944, s. 8.
147 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208.
148 GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 102.

bezhlavý útek a panika sa následne rozšírila aj medzi ostané jednotky 4. TS. Postup esesákov bol zastavený len vďaka hrdinskému odporu mladých letcov z roty npor. Minku na záložnej obrannej línii východne od Veľkej Čausy.[149]

Generál Golian sa nepriaznivý vývoj situácie na hornej Nitre rozhodol zvrátiť spoločným protiútokom jednotiek 4. a 5. TS. Na zosilnenie úderu pridelil plk. Markusovi partizánsky zväzok *Alexander Nevskij*,[150] 31. peší prápor *Korunt* a batériu poľných kanónov 76,5 mm vz. 5/8 *Vltava*.[151] Podľa plánu, ktorý vypracovalo operačné oddelenie VČSA, mali prápory Kremeň a Korunt ráno 18. septembra 1944 čelne zaútočiť na Prievidzu. Zväzok *Alexander Nevskij* a II. prápor brigády *Nálepka* dostali rozkaz, aby cez Cigeľ a Sebedražie podnikli obchvat nemeckého pravého krídla. Úlohou rôt *Gonda*, *Schleichart* a *Brezány* bolo ešte pred začiatkom útoku na Prievidzu preniknúť do priestoru Bojníc, aby odlákali čo najviac nepriateľských síl z úseku 4. TS.[152]

Dôkladne naplánovaná akcia však skrachovala na celej čiare. Železničné transporty s práporom *Korunt* totiž začali do Handlovej prichádzať až predpoludním 18. septembra 1944 a veliteľ zväzku *Alexander Nevskij* pplk. Viktor Alexandrovič Karasiov-Stepanov zostal s väčšinou svojich mužov odpočívať v Kordíkoch pri Banskej Bystrici. Na hornú Nitru vyslal len prieskumnú hliadku. Zlyhali aj partizáni z brigády *Nálepka*. Nielenže nesplnili rozkaz operačného oddelenia VČSA, ale umožnili Nemcom obsadiť horu Veľký Grič, sotva 4 km od juhozápadného okraja Handlovej. V ohrození sa tak ocitol celý tyl 4. TS. Strategickú výšinu potom museli za cenu vysokých strát znovu dobyť príslušníci práporu *Korunt*.[153]

Pod fiasko povstaleckej akcie pri Prievidzi sa podpísal aj fakt, že útok rôt *Gonda*, *Schleichart* a *Brezány* začal z neznámych príčin až o 15.00 hod. SS-Stubaf. Klotz mal vďaka tomu dosť času, aby mohol pri Bojniciach sústrediť prápor *Kettgen*, 2. rotu práporu *Teuteberg*, čatu *Pikowitz* a tri samohybné delá. Esesáci potom rozprášili partizánsku rotu a jednotky 5. TS zahnali na ústup.[154] Následne odstránili alebo obišli zátarasy na ceste Prievidza – Brezany a o 22.00 hod. vnikli do Nemeckého Pravna.[155]

ÚSTUP

Na druhý deň, v utorok 19. septembra 1944, pokračovali jednotky skupiny *Schill* v útoku z priestoru Nemeckého Pravna smerom na Gajdel a Majzel (dnes Vyšehradné). Hlavné sily práporu *Teuteberg* a obrnenej skupiny *Rösser* súčasne vyvíjali silný tlak na povstaleckú obrannú líniu pri Veľkej Čause.[156] Niekoľko delostreleckých rakiet dokonca vybuchlo v blízkosti ľudovej školy v Ráztočne, kde sa nachádzalo veliteľské stanovište plk. Markusa.[157] Nakoľko útočiacim okupantom aktívne pomáhalo miestne nemecké obyvateľstvo, VČSA a štáb 4. TS sa rozhodlo vysťahovať Nemcov z Handlovej a susedných obcí do Slovenskej Ľupče, kde z nich mali byť vytvorené pracovné jednotky.[158]

Večer 19. septembra 1944 sa väčšina príslušníkov skupiny *Schill* sústredila v priestore Gajdel – Majzel, z ktorého mali nasledujúce ráno podniknúť útok na Majzelské sedlo (dnes Vyšehradské sedlo). Na zaisťovanie Prievidze a jej okolia ponechal SS-Stubaf. Klotz 1., 3. a 4. rotu práporu *Teuteberg*, štvordelovú batériu húfnic 105 mm leFH 18M [159] a jednu čatu samohybných diel.[160]

V ten istý deň dorazili do Handlovej prvé časti zväzku *Alexander Nevskij*. Plk. Markus preto rozhodol, že prápory *Diamant* a *Kremeň* zaútočia večer spoločne s partizánmi na Prievidzu. Akcia sa spočiatku vyvíjala úspešne a v neskorých nočných hodinách prenikli povstalci bez boja až na kótu Banská.[161] Presne o jednej hodine po polnoci

149 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 96; KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 12.

150 Partizánsky zväzok Alexander Nevskij prekročil slovenské hranice pri Duklianskom priesmyku v noci z 3. na 4. augusta 1944. a na povstaleckom území pôsobil od 14. septembra 1944.

151 NOSKO, J.: Takto bojovala povstalecká armáda, s. 101 – 102; ŠTEFANSKÝ, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní, s. 150 – 151.

152 BOSÁK, P.: Z bojových operácií na fronte SNP. Bratislava 1979, s. 100; BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 96 – 97.

153 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 98; GAJDOŠ, M.: Bojová činnosť 3. taktickej skupiny Gerlach 1. čs. armády na Slovensku, s. 102 – 104.

154 BALÁŽ, C.: Obrana povstaleckého územia od Prievidze po Kremnicu (14. 9. – 6. 10. 1944), s. 97; NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 208 – 209.

155 BOSÁK, P.: Z bojových operácií na fronte SNP, s. 101; PREČAN, V. a (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty. Nemci a Slovensko, s. 278 – 280.

156 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 209.

157 VLČKO, P.: Spomienky na moju účasť v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944, s. 8.

158 KOVÁČ, J. (zost.): Protifašistické hnutie a odboj na hornej Nitre, s. 103.

159 leFH – leichte Feldhaubitze (ľahká poľná húfnica).

160 NEVERLA, R.: Nasadenie bojovej skupiny Schill, s. 209.

161 KOLNÍK, R.: Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostoľanoch. Ohnisko odporu proti Nemcom na západe. Slovenské národné povstanie, s. 12 – 13.

20. septembra 1944 začala nemecké pozície pred Prievidzou ostreľovať batéria npor. Kolníka s dvomi kanónmi 76,5 mm vz. 17. Útok pechoty však úplne stroskotal, nakoľko do neho okrem zdecimovaného práporu *Kremeň* nenastúpila žiadna jednotka.[162] Náčelník štábu 4. TS kpt. Peter Vlčko postrehol, že ako prví opustili bojisko sovietski partizáni, ktorých niekoľko hodín predtým bohato zásobil strelivom a proviantom z vojenských skladov.[163]

Po zvyšok 20. septembra 1944 nedošlo na hornonitrianskom fronte k žiadnym dôležitým udalostiam, ale už na druhý deň sa situácia radikálne zmenila. V súvislosti s ústupom povstaleckých vojsk z Turca, ktorý sa začal o polnoci 22. septembra 1944, VČSA rezignovalo aj na ďalšiu obranu priestoru Brusno – Handlová a nariadilo plk. Markusovi, aby jednotky 4. TS do piatej hodiny 22. septembra 1944 zaujali obranu na čiare Nová Lehota (dnes južné predmestie Handlovej) – kóta 725,7 Schusterberg (dnes Junákovo) – kóta 772,9 Veľký vrch – Sklené.[164] Povstalci začali svoje pozície opúšťať krátko po súmraku. Ustupujúci vojaci prerušili na viacerých miestach železničnú trať a cestu Prievidza – Handlová. Naproti tomu handlovská tepelná elektráreň, ktorá patrila k najväčším na Slovensku, zostala nepoškodená. Zničené neboli ani tamojšie uhoľné bane a ich strojné zariadenie.[165] Dnes môžeme len ťažko posúdiť, či sa pod túto trestuhodnú nedbalosť podpísala väčšou mierou neschopnosť alebo zrada. P. Vlčko komentoval s odstupom rokov ústup z Handlovej slovami, že keby Nemcom velil slávny americký generál George Smith Patton, hnal by demoralizovaných povstalcov bez zastávky až do Banskej Bystrice.[166]

Lucia Halmová, Tomáš Klubert • Slovak National Uprising Fights in Upper Nitra Region in September 1944
The Upper Nitra region was of a significant importance during the WW2, due to brown coal mines, important production companies and large military storehouses. At the beginning of summer 1944 the cores of three guerrilla groups were established in the territory of then districts Prievidza and Bánovce nad Bebravou. Another resistance centre was established led by Captain Adolf Weinhold at the Military Technological and Chemical Istitute Headquarters in Zemianske Kostoľany. Therefore the guerrillas and uprising soldiers were able to occupy the major part of Upper Nitra region after the Slovak National Uprising was launched on 29 August 1944. Headquarters of German occupation forces in Bratislava were also aware of the importance of that region. Well armed Battle Group Schill, led by the SS-Sturmbanführer Rudolf-Otto Klotz and the Police Operational Unit Einsatzkommando 14 were allocated to defeat it. The fights between uprising and German forces in the region of Upper Nitra used to be interpreted by Slovak historians with remarkable legendarisation and distortion. On one hand, the size of occupation units was overestimated and at the same time the mistakes and fails of those fighting for the Uprising were derogated. The aim of this study is to present the course of Uprising fights taking place in Upper Nitra region during first three September 1944 weeks briefly, but also objectively and critically.

Mgr. Lucia Halmová, PhD. (1986)
Absolvovala doktorandské štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde jej bol v roku 2014 udelený vedecko-akademický titul PhD. Ťažiskom jej záujmu sú najnovšie slovenské dejiny. Vo svojej vedecko-výskumnej činnosti sa zaoberá Slovenským národným povstaním v regióne horná Nitra. Výsledky svojej práce prezentovala na niekoľkých domácich aj zahraničných konferenciách a odborných seminároch. Publikovala viaceré vedecké štúdie a odborné články.

PhDr. Tomáš Klubert, PhD. (1972)
Je absolventom Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, študijný odbor história – filozofia. Vo svojej práci sa venuje najmä vojensko-politickým dejinám obdobia 2. svetovej vojny a povojnovému retribučnému súdnictvu s predstaviteľmi 1. Slovenskej republiky. K uvedenej problematike publikoval viacero štúdií a odborných prác. Je autorom monografie *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní* (2007). V roku 2010 bol šéfredaktorom časopisu *Pamäť národa*. Pracuje v Ústave pamäti národa.

162 Tamže, s. 13.
163 VLČKO, P.: Spomienky na moju účasť v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944, s. 9. P. Vlčko sa po neúspešnom útoku na Prievidzu v dôvernom rozhovore od plk. Markusa dozvedel, že Rusi chcú, aby bolo povstanie porazené. Veliteľ 4. TS podľa neho získal túto informáciu priamo od generála Goliana.
164 PREČAN, V. (zost.): Slovenské národné povstanie – Dokumenty, s. 550.
165 ZÁNI, F.: Handlovčania v boji za slobodu, s. 92.
166 VLČKO, P.: Spomienky na moju účasť v Slovenskom národnom povstaní v roku 1944, s. 10.

VYBRANÉ DOKUMENTY KU KONŠPIRAČNÝM A PREPOŽIČANÝM BYTOM ROZVIEDKY

MICHAL MIKLOVIČ

Konšpiračné a prepožičané byty boli jedným z nástrojov, prostredníctvom ktorého Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB) vykonávala svoju operatívnu činnosť. Na prvý pohľad paradoxne najmä na území Československa ich využívala aj Hlavná správa rozviedky, teda zložka Štátnej bezpečnosti zodpovedná za spravodajskú činnosť v zahraničí. Význam konšpiračných a prepožičaných bytov spočíval predovšetkým v tom, že umožňovali príslušníkom ŠtB nerušene sa stretávať s ich tajnými spolupracovníkmi. Vďaka tomu mohli príslušníci ŠtB pred svojimi spolupracovníkmi zachovať utajenie služobných priestorov a nemuseli sa s nimi stretávať na verejnosti, čím by pre zmenu ohrozovali identitu tajných spolupracovníkov. Základným rozdielom medzi konšpiračným a prepožičaným bytom bolo postavenie ich držiteľa, ale aj ďalšie účely, na ktoré sa byty používali.

Štúdium používania konšpiračných a prepožičaných bytov pomáha zdokumentovať činnosť tak príslušníkov, ako aj tajných spolupracovníkov ŠtB, ktorí chodili do týchto bytov na schôdzky. Navyše v prípade zničených alebo skartovaných zväzkov tajných spolupracovníkov ide o dôkaz ich tajnej spolupráce, pretože v zmysle smerníc ŠtB mohli byť do konšpiračných a prepožičaných bytov vodení len preverení a spoľahliví tajní spolupracovníci.

V minulosti sa problematike konšpiračných a prepožičaných bytov s dôrazom na ich využívanie kontrarozviednymi útvarmi ŠtB venoval Dr. Jerguš Sivoš.[1] Tento článok je venovaný špecifikám ich zakladania, evidovania a prevádzky v podmienkach Hlavnej správy rozviedky (ďalej rozviedka).

V prípade prepožičaných bytov šlo o byty, v ktorých bývala bežná rodina. Prepožičanie bytu bolo jednou z foriem tajnej spolupráce československého občana s rozviedkou. Spolupráca spočívala v tom, že byt bol v čase neprítomnosti rodiny daný k dispozícii rozviedke. Ako prepožičané byty sa registrovali aj rekreačné chaty, kancelárie či iné nebytové priestory, ktoré poskytol ich majiteľ, užívateľ alebo správca.

V prípade krátkodobej neprítomnosti majiteľa (počas pracovnej doby) mohol byť prepožičaný byt používaný len na utajované schôdzky príslušníkov s ich tajnými spolupracovníkmi, ktorých cieľom bolo prevzatie informácií od spolupracovníka alebo jeho inštruovanie na ďalšiu operatívnu činnosť.

Byty však boli prepožičiavané aj dlhodobejšie, a to počas zahraničného pridelenia ich majiteľov – najčastejšie príslušníkov rozviedky zaradených na niekoľkoročnú službu na zahraničnej rezidentúre, v menšom počte aj pracovníkov ministerstva zahraničných vecí či ministerstva zahraničného obchodu, ktorí boli zaradení na diplomatické pozície na československých zastupiteľských úradoch v zahraničí. Za takto prepožičaný (vlastne prenajatý) byt rozviedka platila jeho majiteľom nájomné, zväčša vo výške nákladov súvisiacich s bytom, čo bolo vítanou finančnou pomocou pre ich majiteľov počas niekoľkoročnej služby v zahraničí. V takýchto prípadoch mohli byť prepožičané byty používané aj na ubytovanie príslušníkov prípadne aj spolupracovníkov rozviedky, pokiaľ to dohoda či zmluva o prepožičaní bytu nevylučovala (pozri dokument č. 3).

Pri prepožičaní bytu jeho majiteľ (užívateľ, správca) a operatívny príslušník poverený starostlivosťou o byt uzatvorili dohodu o prepožičaní bytu, teda o spolupráci s ŠtB. Dohody mali rôznu formu – vyhlásenie o spolupráci, o poskytnutí bytu, zmluva o prenájme či sľub mlčanlivosti. Popri občanovi prepožičiavajúcom byt, ako druhá strana bývali uvádzané rozviedka, ŠtB, bezpečnosť, ministerstvo vnútra (pozri dokumenty č. 2 a 3).

Pre prepožičaný byt sa vytvárala špecifická legenda, ktorá mala dôveryhodným spôsobom vysvetliť pred tretími osobami (predovšetkým susedmi), prečo do bytu prichádzajú v čase neprítomnosti majiteľa iné osoby. Legendy boli zväčša postavené na tom, že ide o príbuzných, priateľov alebo kolegov

1 SIVOŠ, J.: Konšpiračné a prepožičané byty Štátnej bezpečnosti. In: Pamäť národa, roč. 2, 2006, č. 3, s. 54 – 71.

majiteľa bytu, ktorí sa s ním snažia po čase skontaktovať alebo ktorí u neho krátkodobo bývajú.

Konšpiračné byty boli pridelené priamo príslušníkovi rozviedky správcom daného bytu – najčastejšie bytovým družstvom alebo bytovým odborom národného výboru. Byty boli prideľované na kryciu identitu príslušníka rozviedky s použitím krycieho občianskeho preukazu vystaveného na túto identitu. Príslušník – držiteľ konšpiračného bytu s ním nemohol voľne disponovať, o čom sa spisovalo aj vyhlásenie. Akékoľvek disponovanie bytom muselo byť schválené náčelníkom toho odboru rozviedky, na ktorý bol byt evidovaný, resp. náčelníkom odboru, v ktorom bol zaradený príslušník – držiteľ konšpiračného bytu (pozri dokument č. 5).

Na rozdiel od prepožičaných bytov, v konšpiračných nebývala bežná rodina, byty fungovali skôr ako detašované pracovisko rozviedky. Prioritne slúžili na utajované stretávanie sa príslušníkov rozviedky s ich tajnými spolupracovníkmi. V konšpiračných bytoch sa tiež uskutočňovali individuálne previerky, špeciálne psychologické vyšetrenia a školenia príslušníkov alebo budúcich príslušníkov rozviedky.

Konšpiračné byty slúžili aj na ubytovávanie príslušníkov alebo tajných spolupracovníkov rozviedky. Šlo najmä o jednorazové ubytovanie počas služobných ciest príslušníkov pražskej centrály rozviedky do krajských miest, čím sa jednak šetrili náklady za hotel, ale aj zabezpečil pobyt príslušníkov rozviedky mimo verejných priestorov (pozri dokument č. 9). V menšom počte boli v konšpiračných bytoch ubytovávaní príslušníci rozviedky (alebo inej zložky ŠtB) aj dlhodobejšie, ako dočasné riešenie ich bytovej situácie. V takom prípade však museli zabezpečiť, aby bol v pracovnom čase byt k dispozícii na schôdzkovú činnosť ich kolegov s tajnými spolupracovníkmi (pozri dokument č. 8).

Podobne ako v prípade prepožičaných bytov sa aj ku konšpiračným bytom vytvárala legenda, ktorá pred verejnosťou chránila existenciu a prevádzku konšpiračného bytu. Vytvárala sa jednak pre tretie osoby (susedov), ale aj pre tajných spolupracovníkov s cieľom ochrániť fakt, že ide o konšpiračný byt. Pred tretími osobami vystupoval príslušník rozviedky zväčša pod krytím zamestnanca, ktorého pracovná náplň si vyžaduje časté cestovanie a teda len občasné zdržiavanie sa v byte (napr. diplomat, novinár, vedec, technický špecialista), a s tým súvisiacu potrebu starostlivosti o byt jeho „priateľmi“ či „príbuznými“ v čase jeho neprítomnosti. Pre tajných spolupracovníkov sa zväčša vytvárala legenda, podľa ktorej má byt príslušník rozviedky k dispozícii od známeho (pozri dokumenty č. 4 a 6).

Konšpiračné a prepožičané byty rozviedka prevádzkovala od niekoľkých mesiacov až po niekoľko rokov, v ojedinelých prípadoch aj viac ako 20 rokov. Dĺžka prevádzky závisela predovšetkým od zachovania konšpiračného charakteru bytov, teda najmä od zachovania legendy, čo sa pravidelne overovalo. Ak bol byt pred susedmi alebo akoukoľvek inou treťou stranou prezradený (tzv. prevalený), prišlo k jeho zrušeniu. V prípade prepožičaného bytu prišlo k prerušeniu spolupráce, v prípade konšpiračného bytu bol tento vrátený bytovému družstvu alebo bytovému odboru národného výboru (pozri dokument č. 10).

Zväzky konšpiračných a prepožičaných bytov tvorili osobitný druh agentúrno-operatívnych zväzkov rozviedky.[2] Registračné protokoly zväzkov rozviedky sú voľne dostupné na webovej stránke českého Archívu bezpečnostných zložiek.[3] Pre každý typ zväzkov rozviedky existovali samostatné registračné protokoly. Zväzky mali päťmiestne registračné číslo, pričom registračné čísla jednotlivých typov zväzkov sa začínali inou číslicou, v prípade konšpiračných a prepožičaných bytov šlo o číslicu „7“. Pri registračnom čísle sa v registračných protokoloch uvádzal dátum registrácie zväzku, skratka kategórie bytu (KB alebo PB), krycí názov (číslo) odboru rozviedky, ktorý zväzok založil, priezvisko príslušníka rozviedky, ktorý požiadal o založenie zväzku, podpis príslušníka, ktorý zväzok prijal na registráciu, dátum archivácie zväzku a jeho archívne číslo. V poznámke sa uvádzali aj ďalšie relevantné informácie týkajúce sa zväzku, napríklad o pohybe zväzku (požičanie alebo prepísanie na iný odbor rozviedky) alebo o jeho skartovaní.

Obsah zväzku na konšpiračný alebo prepožičaný byt určovali inštrukcie pre vedenie zväzkovej agendy,[4] podľa ktorých sa konšpiračné byty registrovali na heslo (krycí názov zväzku) a meno – kryciu identitu ich majiteľa (príslušníka rozviedky) a prepožičané byty na heslo a pravú identitu osoby, ktorá ich prepožičala. Tieto údaje sa uvádzali vo viacerých dokumentoch, ktoré zväzok povinne obsahoval: v návrhu na zavedenie zväzku, v rozhodnutí o zavedení zväzku, záverečnej správe pri archivovaní (uložení) zväzku. Podľa spomenutých inštrukcií sa zväzky na konšpiračné a prepožičané byty delili na dve časti, zakladala sa aj finančná časť zväzku.

Prvá časť zväzku obsahovala spoločný zoznam dokumentov pre prvú aj druhú časť zväzku. Zakladalo sa do nej rozhodnutie o zavedení zväzku, ktoré malo byť číslované ako strana číslo 1 zväzku, dekrét alebo zmluvu o nájme bytu (pozri dokument č. 2 a 3), plánik miestností alebo situačný plán (pozri

2 ŽÁČEK, P.: Registrace, vedení a archivace svazků ve směrnicích čs. komunistické rozvědky. In: Pamäť národa, roč. 2, 2006, č. 2, s. 57 – 68.

3 Registrační a archivní protokoly bezpečnostních složek. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani--archivni-pomucky>

4 Instrukce pro vedení svazkové agendy, evidence a administrativy na I. správě MV a 1. odborech KS SNB. Rozkaz náčelníka I. správy MV č. 11 z roku 1966. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky-rozkazy-nacelniku>

Konšpiračný byt „Zámeček" (reg. č. 70 600) – Lovecký zámok v Rohozniciach (ČR) (Zdroj: ABS)

obrázok na s. 66) a popis kategórie a použiteľnosti bytu so zdôraznením negatívnych prvkov pri jeho použití, ktoré je nutné rešpektovať. V prípade konšpiračného bytu aj vyhlásenie osoby, ktorá byt používa, že s bytom nemôže bez vedomie ministerstva vnútra voľne disponovať (pozri dokument č. 5).

Druhá časť zväzku obsahovala zoznam operatívnych pracovníkov a spolupracovníkov dochádzajúcich do konšpiračného alebo prepožičaného bytu, materiály z previerok o utajení bytu, záznamy o narušení konšpirácie a prevádzky bytu, návrhy na zavedenie tajných spolupracovníkov do bytu (pozri dokument č. 6).

Finančná časť zväzku obsahovala zoznam prideleného zariadenia, prehľad o výdavkoch a výdavkové doklady.

V praxi niektoré z uvedených dokumentov vo zväzkoch chýbajú, a to buď z dôvodu čiastočnej skartácie zväzku alebo vyňatia najdôležitejších dokumentov zo zväzku a ich uloženia do materiálov trvalej hodnoty.

Pri archivácii zväzkov sa táto skutočnosť zapisovala okrem registračných aj do archívnych protokolov rozviedky, ktoré sa na rozdiel od registračných protokolov neviedli samostatne na jednotlivé typy zväzkov rozviedky, ale boli pre ne spoločné. Taktiež sú dostupné na webovej stránke Archívu bezpečnostných zložiek.[5]

Ústav pamäti národa (ďalej ÚPN) od roku 2006 priebežne zverejňuje na svojej webovej stránke prehľad a základný popis zväzkov rozviedky.[6] Ide však len o tie zväzky rozviedky, ktoré sú uložené v archíve ÚPN, pričom väčšina zväzkov rozviedky je uložená v českom Archíve bezpečnostných zložiek.

V rokoch 2006 – 2008 bol zverejnený popis hlavných zväzkov objektových zväzkov, ktoré rozviedka zakladala na záujmové objekty v zahraničí, najmä na vládne inštitúcie, politické strany, vedecké inštitúcie a československé emigrantské organizácie. V júli 2009 ústav zverejnil popis zväzkov operatívnej korešpondencie, ktoré sa zakladali na komunikáciu medzi jednotlivými útvarmi rozviedky, najmä medzi zahraničnými rezidentúrami a centrálou v Prahe, v menšej miere medzi centrálou a útvarmi rozviedky v krajských mestách v ČSSR.

V novembri 2012 ÚPN zverejnil prvú časť zväzkov konšpiračných a prepožičaných bytov, ktoré sa nachádzajú v jeho archíve, šlo o zväzky založené v rokoch 1969 – 1989. V apríli 2014 zverejnil ústav aj druhú časť zväzkov, ktoré boli založené pred rokom 1969. Celkovo šlo o 443 zväzkov, v ktorých bolo evidovaných 451 bytov. Z celkového počtu bytov šlo o 217 konšpiračných a 234 prepožičaných bytov. Z celkového počtu bytov šlo o 47 bytov na území dnešnej Slovenskej republiky (37 konšpiračných a 10 prepožičaných) a o 11 bytov v zahraničí (10 konšpiračných a 1 prepožičaný).

V nasledujúcej časti uvádzame výber dokumentov zo zväzkov konšpiračných a prepožičaných bytov rozviedky. Spolu s uvedenými obrázkami ide o ukážky dokumentov, ktoré podľa inštrukcií pre vedenie zväzkovej agendy tvorili základ zväzku a čitateľom približujú založenie a prevádzku konšpiračných a prepožičaných bytov rozviedky. Vybrané boli dokumenty viažuce sa k bytom evidovaným na území Slovenska, ktorých zväzky sa nachádzajú v archíve Ústavu pamäti národa.

5 Archivní protokoly I. správy SNB (1952–1989). [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.abscr.cz/cs/archivni-protokoly-i--spravy-snb-1952-1989>

6 Hlavná správa rozviedky – I. správa. Zväzková agenda. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.upn.gov.sk/utvary-stb-a-ps--na-slovensku/1-sprava/zvazkova-agenda.php>

DOKUMENT Č. 1

1969, 5. február, Bratislava. Návrh na získanie prepožičaného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70444.

KRAJSKÁ SPRÁVA
SBORU NÁRODNEJ BEZPEČNOSTI
BRATISLAVA [7]
Č. j.: A-0033/15-69

V Bratislave dňa 5. 2. 1969.

S c h v a ľ u j e m :
[*podpis*]
Náčelník I. odboru KS-ZNB [8]
Dňa 6/II. 1969

PRÍSNE TAJNÉ

Výtlačok jediný!

Vec: Návrh na získanie PB.
Počet listov: 2
Prílohy: 2

Majiteľom prepožičaného bytu je S.[…] R.[…],[9] nar. 16. 4. 1946 v Bratislave, štátnej príslušnosti čsl.,[10] národnosti slovenskej, slobodný, člen ČSM [11] od roku 1961, zamestnaný ako študent na SVŠT [12] – Strojnícka fakulta, bytom Bratislava, Vajnorská 4/c, telefón č. 688305, krycie meno „ŠTUDENT“.

O d ô v o d n e n i e :

Previerkou a osobným pohovorom bolo zistené, že majiteľ PB vlastní dvojizbový súkromný byt v činžáku na Vajnorskej ulici č. 4/c. Byt obýva sám, nakoľko mu rodičia zomreli a starší brat J.[…] je riaditeľom ZDŠ [13] v Košútoch, kde má aj vlastný byt a do Bratislavy prichádza cca dvakrát do roka a svoju návštevu dopredu oznamuje.

R.[…] S.[…] je poslucháčom III. ročníku SVŠT – Strojníckej fakulty a prednášok sa pravidelne zúčastňuje. Tento PB je možné využívať každý deň od 8.00 – 16.00 hod. mimo soboty a nedele, kedy sa menovaný zdržuje doma. Prevádzanie schôdzok a dochádzka spolupracovníkov na PB nebude nápadná, nakoľko sa jedná o 5. poschodový dom, kde v tomto schodišti býva celkom 20 rodín rôzneho povolania a zamestnania a orgán prevádzajúci väčšiu časť schôdzok na tomto byte bude vystupovať ako spolubýva-

7 V prepisovaných dokumentoch sú časti textu podčiarknuté podľa originálov.
8 I. odbor KS-ZNB – I. odbor Krajskej správy Zboru národnej bezpečnosti – krajský útvar rozviedky v rokoch 1966 – 1969. Útvaru predchádzal I. odbor Krajskej správy Ministerstva vnútra (1954 – 1966) a nasledovali ho Oblastný odbor Hlavnej správy rozviedky (1969 – 1980) a Oblastný odbor ŠtB (1980 – 1990). Pozri: Útvary rozviedky na území Slovenska v rokoch 1953 – 1989. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.upn.gov.sk/utvary-stb-a-ps-na-slovensku/1-sprava/utvary-rozviedky.php#i-odbor-ks-znb>
9 Osoby sú v dokumentoch anonymizované, keďže ide len o ilustračné uvedenie dokumentu.
10 Čsl. – československý.
11 ČSM – Československý svaz (zväz) mládeže.
12 SVŠT – Slovenská vysoká škola technická – predchodca Slovenskej technickej univerzity v Bratislave.
13 ZDŠ – základná deväťročná škola.

júci majiteľa PB, ktorý zároveň diaľkove študuje na Vysokej škole technickej a za týmto účelom ho občas navštevujú aj spolužiaci.

Byt je so zvláštnym vchodom a po predbežnom dohovore by nám ho majiteľ dával k dispozícii za 100,- Kčs mesačne. V byte je aj telefón a je možné pred uskutočnením schôdzky sa presvedčiť či je byt voľný, prípadne prejednať s majiteľom problémy nášho záujmu.

Na Vajnorskej ulici 4/c, kde sa uvedený byt nachádza, bola prevedená previerka všetkých nájomníkov a vlastníkov a zistilo sa, že sú to osoby nezávadné a lustráciou neboli k nim získané žiadne poznatky. Priamo na 3. poschodí, kde sa PB nachádza, bývajú ďalšie tri rodiny a to: J.[…] J.[…] /nedávno sa prisťahoval/, ďalej tu býva P.[…] M.[…], zamestnaná ako vrátnička v n. p. RYBA, ktorá sa cez deň vôbec nezdržuje doma a M.[…] A.[…], zamestnaný ako vodič u ČSAD.[14]

Z i s t i l s o m :

S.[…] R.[…] pochádza z robotníckej rodiny. Otec F.[…] nar. 16. 6. 1910 bol automechanikom a neskôr vedúcim úkolárov v ČSAO [15] Regina. Bol členom KSČ.[16] Zomrel v roku 1954. Matka K.[…] nar. 30. 4. 1915 bola účtovníčkou na TSS ČSD.[17] Bola taktiež členkou KSČ. Zomrela v roku 1967. Brat J.[…] nar. 3. 8. 1936 je riaditeľom ZDŠ v Košútoch okr. Galanta. Je členom KSČ.

Majiteľ PB ukončil Strednú priemyselnú školu s výborným prospechom v roku 1965 v Bratislave. Na Strojníckej fakulte študuje od 1. 9. 1965, kde patrí medzi poslucháčov s veľmi dobrým prospechom. Skúšok sa zúčastňuje pravidelne a orientuje sa na chemické a potravinárske stroje.

Po stránke politickej je možno menovaného hodnotiť ako osobu s pokrokovými názormi, čo vyplýva hlavne z prostredia, v ktorom bol vychovávaný. Ako som už uviedol, otec, matka a aj starší brat boli organizovaní v KSČ, čo na myslenie menovaného značne vplývalo. Majiteľ PB je organizovaný od r. 1961 v ČSM a vo Zväzarme [18] ako radový člen, ktorý sa aktívne zapája do činnosti v týchto organizáciách. Za Zväzarm závodne strieľa.

Bližšie styky na byte neudržuje s nikým. Navštevuje pomerne často vo voľnom čase F.[…] J.[…], ktorý je zamestnancom tun.[ajšej] KS-ZNB. Príbuzných v zahraničí nemá a ani styky so zahraničím neudržuje žiadne. Vycestovaný v zahraničí taktiež nebol.

Po schválení návrhu bude ako majiteľ PB získaný ku spolupráci a bude mu daný k podpisu sľub o spolupráci. Bude zároveň využívaný na typovanie študentov hlavne zahraničných. Zároveň bude skúmaná možnosť jeho využitia po ukončení SVŠT.

U s u d z u j e m :

Vyhliadnutá miestnosť v obytnom dome na Vajnorskej ulici 4/c, ktorý chcem používať za účelom schôdzkovej činnosti s agentúrou, pre tento účel plne vyhovuje a splňuje všetky podmienky a určené zásady pre zriadenie PB.

[*podpis*]
Predkladá: ppor. Stanko

14 ČSAD – Československá štátna automobilová doprava.
15 ČSAO – Československé automobilové opravovne.
16 KSČ – Komunistická strana Československa.
17 TSS ČSD – Traťová strojná stanica Československých štátnych dráh.
18 Zväzarm – Zväz pre spoluprácu s armádou.

DOKUMENT Č. 2

1959, 16. apríl, Humenné. Prehlásenie o poskytnutí prepožičaného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70189.

Prehlásenie.

Prehlasujem, že dobrovoľne dávam k dispozícii svoj byt orgánom ŠtB, pre ich vlastnú potrebu. Používanie môjho bytu je možné v dobe od 7:30 do 16:30 hod., kedy nie som v byte prítomná.

O skutočnostiach, ktoré súvisia s používaním bytu orgánmi ŠtB pomlčím pred všetkými osobami i úradmi, taktiež aj pred inými príslušníkmi bezpečnosti. V prípade vyzradenia niektorej z týchto okolností by som sa dopustila vyzradenia štátneho tajomstva.

Okrem toho som ochotná z vlasteneckých pohnútok podľa potreby pomôcť rôznymi informáciami orgánom ŠtB. Pre eventuálny styk s orgánmi ŠtB je možné použiť telefónne č. 405 a ohlásiť sa menom „Starý“.

v Humennom dňa 16. 4. 1959

K.[…] M.[…]
Sídlisko L2
Humenné

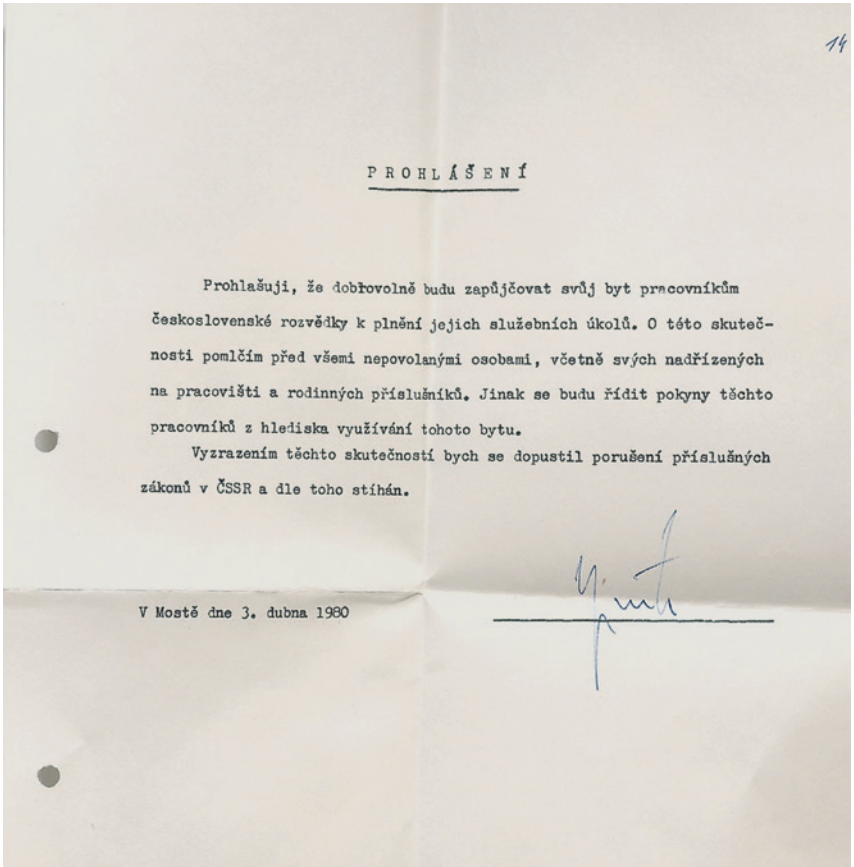

14

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že dobrovolně budu zapůjčovat svůj byt pracovníkům československé rozvědky k plnění jejich služebních úkolů. O této skutečnosti pomlčím před všemi nepovolanými osobami, včetně svých nadřízených na pracovišti a rodinných příslušníků. Jinak se budu řídit pokyny těchto pracovníků z hlediska využívání tohoto bytu.

Vyzrazením těchto skutečností bych se dopustil porušení příslušných zákonů v ČSSR a dle toho stíhán.

V Mostě dne 3. dubna 1980

Prehlásenie o prepožičaní bytu „Otaš“ (reg. č. 70654) na Sukovej 159/1 v Moste (ČR) (Zdroj: ABS)

DOKUMENT Č. 3

1982, 13. december, Bratislava. Zmluva o poskytnutí prepožičaného bytu príslušníkom rozviedky.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70702.

4. oblastný odbor Správy ŠtB
BRATISLAVA

Bratislava, dňa 13. 12. 1982

Výtlačok čís.[lo]: 1

Z M L U V A o prenájme bytu s. PETRÍKA pre Oblastný odbor Správy ŠtB Bratislava.

Majiteľ bytu s. PETRÍK (orgán I. správy ZNB) odchádza služobne pracovať dlhodobo do zahraničia. Na základe tejto skutočnosti prepožičiava pre účely Oblastného odboru Správy ŠtB Bratislava kompletne svoj 2-izbový byt v Bratislave na Bieloruskej ul. č. 24. Zoznam inventáru je uvedený v samostatnej prílohe. Súdruh PETRÍK je v mieste bydliska známy ako pracovník FMZV.[19]

Zmluvné podmienky:

Oblastný odbor S-ŠtB Bratislava sa zaväzuje:

- platiť nájomné vo výške 320,- Kčs mesačne (včetne elektriny a plynu). Preplatky resp. nedoplatky pri vyúčtovaní za elektrický prúd, plyn, vodné a stočné, atď. prevezme resp. uhradí Obl.[astný] odbor.
- Udržiavať byt v poriadku a čistote (používať prezúvky, vetrať, utierať prach, vysávať…).
- Zachádzať so zariadením (inventárom) šetrne. V prípade poškodenia uhradiť spôsobenú škodu.
- V prípade havárie v byte, krádeže a pod. podniknúť príslušné opatrenia.
- Využívať byt k ag.[entúrno]-operatívnej činnosti, nie k ubytovávaniu osôb (výnimku tvorí inštruktor 23. odboru I. S-ZNB [20]).

Zmluva sa uzatvára na dobu 4 rokov, s platnosťou od 1. 1. 1983 do 31. 12. 1986. V prípade, že s. PETRÍK sa z nejakých dôvodov predčasne vráti trvale do ČSSR, platnosť zmluvy končí.

Za Obl. odbor S-ŠtB:
[*podpis*]
pplk. JUDr. HRONEC Dezider

Majiteľ:
[*podpis*]
PETRÍK Štefan

Vyhotovené v 2 výtlačkoch:
Výtlačok čís.: 1 – uložený vo zväzku
Výtlačok čís.: 2 – uložený v trezore u náčelníka Obl. odb.[oru]

19 FMZV – Federálne ministerstvo zahraničných vecí.

20 23. odbor I. správy ZNB (Hlavnej správy rozviedky) bol odborom výberu, prípravy a riadenia príslušníkov nelegálnej rozviedky.

DOKUMENT Č. 4

Nedatované, Bratislava. Legenda k prevádzke konšpiračného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70626.

4. oblastný odbor Správy ŠtB
BRATISLAVA

LEGENDA
majiteľa KB RIVIERA, č.[íslo] zv.[äzku]. 70626

KB RIVIERA je zriadený od 24. 10. 1978 na krycie meno LUKÁČ František na KOP.[21] Na toto meno je vydaný aj výmer NV hl. mesta Bratislavy [22] pod č. j.[ednacím] 180/1977 zo dňa 11. 10. 1978.

Majiteľ KB má podľa záznamu v KOP legendu zamestnania ČEDOK. Táto legenda bola uvádzaná aj na Bytovom podniku, ktorý byt obhospodaruje a takto sa predstavil aj domovníčke. Tejto bola daná legenda, že vzhľadom na náplň práce majiteľ i s manželkou je sústavne na cestách a niekedy v byte prespávajú jeho kolegovia z pracoviska.

Majiteľ bytu nie je v priestore budovy nikomu známy. Z okolia bytu nebol zistený ďalší pracovník ČEDOKu. Legenda tomuto účelu priamo vyhovuje.

Vypracoval:
[*podpis*]
plk. LUKÁČ František

DOKUMENT Č. 5

1983, 12. júl, Banská Bystrica. Prehlásenie o nemožnosti voľne disponovať s konšpiračným bytom.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70710.

Oblastný odbor ŠTB
Banská Bystrica

V Ban.[skej] Bystrici dňa 12. 7. 1983
TAJNÉ
Prvopis
Počet listov: 1

PREHLÁSENIE

Ja st.[arší] referent Oblastného odboru ŠtB Banská Bystrica npor. Pfeffer Gordon, majiteľ KB „HOLUB“, registračné číslo: 70710, prehlasujem, že s uvedeným bytom na Internátnej ulici č. 28 nebudem voľne disponovať.

Akákoľvek manipulácia s KB HOLUB bude prevádzaná len so súhlasom MV v zmysle stanovených nariadení.

St. referent Obl. odb. ŠtB:
[*podpis*]
npor. Pfeffer Gordon
180401[23]

DOKUMENT Č. 6

1987, 18. marec, Banská Bystrica. Návrh na zavedenie tajného spolupracovníka do konšpiračného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70715.

Oblastný odbor ŠtB
Banská Bystrica

V Ban. Bystrici 18. 3. 1987
Prísne tajné
PRVOPIS!
Počet listov: 2

S c h v a ľ u j e m :
[*podpis*]
Náčelník Oblastného odb. ŠtB
Pplk. Chebeň Dušan
Dňa 24. januára 1985

Vec: Návrh na zavedenie TS TOMR do KB VLČINA.

TS TOMR r.[egistračné] č. 49149 OEČ 417135 bol k spolupráci získaný dňa 17. 11. 1986. K spolupráci bol získaný na základe ideových a vlasteneckých pohnútok.

TS TOMR je v konšpiratívnom styku s prísl.[ušníkmi] čsl. rozviedky od r. 1982. V priebehu rozpracovania bola uskutočnená komplexná štb. previerka TOMRa. Neboli zistené žiadne závadové poznatky, ktoré by bránili jeho obsluhe v KB.

TS TOMR je do súčastnej doby v styku s RO [24] – styky sú uskutočňované v rôznych spoločenských zariadeniach. Vzhľadom k osobnosti TOMRa a jeho miestnej znalosti v mieste bydliska hrozí ďalším uskutočňovaním schôdzkovej činnosti vo verejných priestoroch dekonšpirácia.

Vzhľadom k zameraniu TS a cieľom jeho rozpracovania je nutné uskutočňovať schôdzkovú činnosť v KB. TS bude do KB VLČINA zavedený dňa 19. 3. 1987 na riadnej agentúrnej schôdzke.

Legenda pre TS: Jedná sa o byt osobného priateľa RO, ktorý je na dlhodobom študijnom pobyte.
Legenda pre nepovolané osoby: TS navštevuje priateľa, s ktorým sa pozná z obdobia svojej aktívnej športovej činnosti.

Vypracoval: npor. Dvorský Marian
[*podpis*]

21 KOP – krycí občiansky preukaz.
22 NV hl. mesta Bratislavy – Národný výbor hlavného mesta Bratislavy.
23 Osobné evidenčné číslo – služobné identifikačné číslo príslušníka Zboru národnej bezpečnosti.
24 RO – riadiaci orgán, príslušník ŠtB, ktorý riadil tajného spolupracovníka.

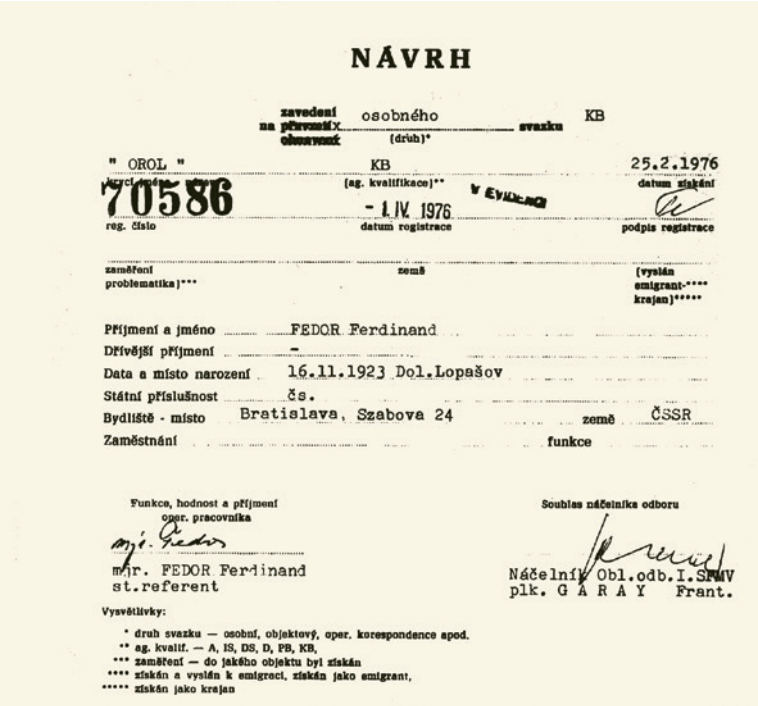

NÁVRH

zavedení na převzetí obsazení osobného (druh)* svazku KB

" OROL " KB 25.2.1976
krycí jméno (ag. kvalifikace)** datum získání

70586 - 1. IV. 1976 V EVIDENCI
reg. číslo datum registrace podpis registrace

zaměření problematika)*** země (vyslán emigrant-**** krajan)*****

Příjmení a jméno FEDOR Ferdinand
Dřívější příjmení -
Data a místo narození 16.11.1923 Dol.Lopašov
Státní příslušnost čs.
Bydliště - místo Bratislava, Szabova 24 země ČSSR
Zaměstnání funkce

Funkce, hodnost a příjmení oper. pracovníka
mjr. FEDOR Ferdinand
st.referent

Souhlas náčelníka odboru
Náčelník Obl.odb.I.SFMV
plk. G A R A Y Frant.

Vysvětlivky:
* druh svazku — osobní, objektový, oper. korespondence apod.
** ag. kvalif. — A, IS, DS, D, PB, KB,
*** zaměření — do jakého objektu byl získán
**** získán a vyslán k emigraci, získán jako emigrant,
***** získán jako krajan

Návrh na zavedenie zväzku ku KB „OROL“ na Szabovej 24 v Bratislave
(Zdroj: AÚPN)

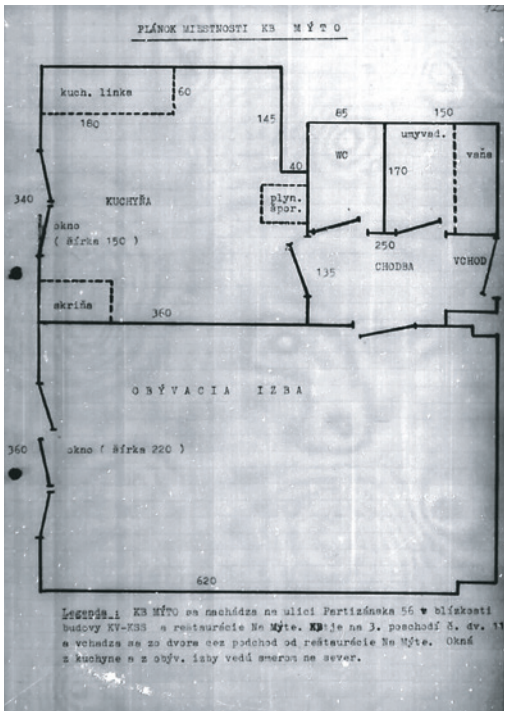

Náčrt KB „MÝTO“ na Partizánskej 56 v Banskej Bystrici
(Zdroj: AÚPN)

DOKUMENT Č. 7

1975, 22. januára, Košice. Legenda pre tajného spolupracovníka dochádzajúceho do konšpiračného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70314.

Oblastný odbor I. správy MV
Košice

Dňa 22. januára 1975
PRÍSNE TAJNÉ

Legenda pre spolupr.[acovníka] „TOMEC“ do KB „SONDA“.

Spolupracovník „TOMEC“ z titulu svojho zamestnania dochádza služobne do Prešova, čo umožňuje prevádzať schôdzky v KB „SONDA“.

V prípade, že by spolupracovník „TOMEC“ v blízkosti KB „SONDA“ alebo v chodbe bloku, kde sa KB „SONDA“ nachádza stretol svojho známeho, ktorý by sa ho dotazoval čo robí v Prešove odpovie, že je tu na služobnej ceste.

V prípade dotazu pri vchode do dverí KB „SONDA“ spolupracovník použije legendu, že má odkaz pre bývajúceho od jeho priateľa, ktorý mu ide odovzdať.

Poznamenávam, že spolupracovník „TOMEC“ je v Prešove neznámy, nakoľko do Prešova chodí len služobne 1 – 2 krát za mesiac, a preto nie je tu podozrenie, že by sa v blízkosti KB „SONDA“ stretol so známymi.

P o z n a č i l
[*podpis*]
/nstržm. RAGAN Stanislav/

DOKUMENT Č. 8

1976, 8. novembra, Bratislava. Dohoda o bývaní príslušníka rozviedky v konšpiračnom byte.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70520.

Oblastný odbor I. správy FMV
Bratislava

Bratislava dňa 8. 11. 1976
Prísne tajné!

Z M L U V A

Nájomná zmluva bola uzavretá s platnosťou od 1. 8. 1976, medzi Obl. odborom I. spr.[ávy] FMV a ppor. MARTINSKÝM Františkom, pracovníkom tohto oblastného odboru vo veci užívania služobného bytu pre súkromné účely na Dunajskej ul. č. 2/IV, v Bratislave. Jedná sa o KB kr. menom „NÁMESTIE“, čís. os.[obného] zv. 70520.

Platnosť tejto zmluvy zaniká dňom výmeny uvedeného bytu, ak majiteľ bytu zo služobných dôvodov nerozhodne inak.

Na základe tejto zmluvy sa užívateľ bytu ppor. MARTINSKÝ zaväzuje:

1/ Počas používania bytu bude tento a jeho zariadenie udržiavať v čo najlepšom poriadku. V prípade poškodenia inventáru, vzniku požiaru alebo vytopenia bytu z vlastnej neopatrnosti, zariadi opravu na vlastné náklady.
2/ Pri prevzatí bytu písomne potvrdí jeho inventár a tento po skončení nájomnej zmluvy v plnom rozsahu odovzdá majiteľovi.
3/ Užívateľ bytu nebude s bytom v ktorom býva svojvoľne disponovať. Každú požiadavku predom osobne prekonzultuje s náč.[elníkom] Obl. odboru I. správy FMV v Bratislave.
4/ Počas užívania bytu zásadne dodržiavať jeho utajenosť pred nepovolanými osobami podľa smerníc MV o hospodárení s KB. Zásadne žiadnu osobu alebo spoločnosť nepozývať do bytu bez predbežnej konzultácie s majiteľom bytu.
5/ Majiteľ bytu dáva súhlas na prípadné doplnenie bytu ďalším zariadením alebo inventárom.
6/ Počas pracovnej doby udržiavať byt v poriadku, aby tento v prípade potreby mohol byť vždy k potrebám pre služobné účely.
7/ Užívateľ bytu pre vlastnú potrebu obdrží jeden kľúč od bytu, výťahu a brány z ktorých nesmie robiť ani si dať vyhotoviť náhradné kľúče. Po skončení zmluvy kľúče odovzdá majiteľovi bytu. Stratu kľúča ihneď hlási majiteľovi bytu.
8/ V prípade potreby pred úradmi – susedmi užívateľ bytu zdôvodní svoj pobyt na KB pod legendou, že je v príbuzenskom pomere so s. BELÁKOM, ktorý ako redaktor často pracuje v Prahe alebo cestuje po republike.
9/ Náklady na byt, ktoré vyplývajú z nájomného, ako i za spotrebu plynu a elektriky bude s. MARTINSKÝ majiteľovi bytu uhradzovať mesačne sumu 50,-, ostatné bude hradiť majiteľ bytu.

Užívateľ bytu je povinný v pravidelných termínoch odovzdávať majiteľovi bytu inkasné príkazy a iné poukážky za účelom včasnej platby týchto nákladov.

Vypracoval:
[*podpis*]
mjr. Belák Št.[efan]

Súhlasím:

[*podpis*]
užívateľ bytu:

[*podpis*]
majiteľ bytu:

DOKUMENT Č. 9

1986, 22. september, Bratislava. Ubytovanie príslušníkov rozviedky v konšpiračnom byte počas služobnej cesty.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70750.

Oblastný odbor ŠtB
Bratislava
Referát 52

Bratislava 22. 9. 1986
Prvopisom
Počet listov: 1

Z Á Z N A M

Vec: KB RUBÍN – ubytovanie pracovníkov 52. odboru 1. S ZNB

V rámci plnenia služobných úloh boli v noci zo dňa 19. 9. 1986 na 20. 9. 1986 ubytovaní v KB RUBÍN pracovníci 52. odboru 1. správy ZNB ss. Jozef SPEJCHAL a Csaba FARNÝ na vlastnú žiadosť, nakoľko boli v Bratislave na služobnej ceste.

Súhlas k ubytovaniu bol daný náčelníkom Obl. odboru S-ŠtB Bratislava plk. JUDr. D. HRONCOM v piatok 19. 9. 1986.

[*podpis*]
S p r a c o v a l : npor. PhDr. Vladislav ČEMES,
st. ref.[erent] Obl. odb. S-ŠtB:

Sídlo Oblastného odboru ŠtB Bratislava, dnes budova Prezídia Policajného zboru SR (roh Sibírskej a Šuňavcovej ulice)
(Foto: M. Miklovič)

DOKUMENT Č. 10

1978, 17. januára, Banská Bystrica. Návrh na uloženie zväzku po dekonšpirácii konšpiračného bytu.

AÚPN, f. I. správa ZNB, r. č. 70513.

Oblastný odbor I. správy FMV
Banská Bystrica

Dňa 17. 1. 1978
PRÍSNE TAJNÉ!

S ú h l a s í m
[*podpis*]
Náčelník OO-I. SFMV
mjr. Graus

N Á V R H
na uloženie zv. KB „KRUPA“ reg. č. 70513 do archívu I. SFMV

Konšpiračný byt „KRUPA“ reg. číslo zv. 70513 bol Oblastným odborom I. správy FMV v Banskej Bystrici využívaný od októbra 1972 do jesene 1977. Previerkou, ktorá bola prevádzaná od 25. 10. do 1. 11. 1977 boli však zistené poznatky o jeho čiastočnej dekonšpirácii. Jedná sa o skutočnosť, že v období 14 dní došlo dvakrát k havárii vodovodného potrubia prechádzajúceho cez KB. Nakoľko nájomník bytu KRUPINSKÝ sa do bytu nedostavil zvýšil sa záujem o menovaného medzi ďalšími obyvateľmi žijúcimi v bloku B. Pretože v tomto bloku býva niekoľko príslušníkov ZNB bol nájomník lustrovaný v okresnej evidencii obyvateľov pričom bolo zistené, že takéto meno sa v evidencii vôbec nenachádza. Uvedená skutočnosť sa stala známou aj medzi ďalšími obyvateľmi a vzhľadom k tomu, že k podobnej udalosti došlo aj v septembri 77 začalo sa medzi nimi hovoriť ako o podozrivom byte.

Výsledok previerky svedčí o tom, že KB „KRUPA“ je venovaná zvýšená pozornosť a hovorí sa o ňom ako o podozrivom. Z tohoto dôvodu je možné usudzovať, že došlo k čiastočnej dekonšpirácii KB a tento v budúcnosti nebude možné využívať pre schôdzkovú činnosť. Vzhľadom k týmto skutočnostiam navrhujem zväzok KB „KRUPA“ reg. číslo 70513 uložiť do archívu I. správy FMV na dobu 5 rokov „S“.[25] Materiálne vybavenie bytu bude po odsúhlasení odpredané.

V y p r a c o v a l
[*podpis*]
ppor. Varholík

25 Symbol „S“ znamenal možnosť zapožičať archivovaný zväzok aj bez súhlasu náčelníka odboru rozviedky, ktorý schválil jeho archiváciu a zväzok ukladal (symbol „N“ znamenal požičanie len so súhlasom daného náčelníka). Pozri: Instrukce pro vedení svazkové agendy, evidence a administrativy na I. správě MV a 1. odborech KS SNB. Rozkaz náčelníka I. správy MV č. 11 z roku 1966. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.ustrcr.cz/cs/hlavni-sprava-rozvedky-rozkazy-nacelniku>

V nasledujúcich tabuľkách uvádzame výber z prehľadu a základného popisu zväzkov konšpiračných a prepožičaných bytov rozviedky, ktoré sú uložené v archíve ÚPN.[26] Vybrané boli byty, ktoré sa nachádzali na území Slovenska a byty nachádzajúce sa mimo územia Československa.

Tab. č. 1 Konšpiračné a prepožičané byty rozviedky na území Slovenska

Registračné číso	Odbor	Krycí názov	Kategória	Dátum zaevidovania	Adresa PB/KB	Dátum archivovania
70189	PO	Starý	PB	22. 04. 1959	Sídlisko blok 80, Humenné	14. 11. 1966
70225	BA	Lidka	KB	14. 07. 1960	Kúpeľná 1/b, Bratislava	03. 07. 1970
70228	BA	Krajan	KB	05. 09. 1960	Flöglova 3, Bratislava	pokračoval na Záhradníckej 25
70228	BA	Krajan	KB	23. 03. 1961	Záhradnícka 25, Bratislava	06. 03. 1970
70236	BA	Kavka	KB	21. 03. 1961	Panenská 30, Bratislava	11. 05. 1972
70237	BA	Dunaj	KB	29. 03. 1961	Dunajská 2, Bratislava	pokračoval na Kraskovej 2
70237	BA	Dunaj	KB	11. 12. 1965	Kraskova 2, Bratislava	27. 08. 1973
70303	BA	Arnošt	KB	05. 06. 1964	Karadžičova 43, Bratislava	08. 02. 1973
70314	KE	Sonda	KB	10. 10. 1964	Pavlovičovo nám. 14, Prešov	04. 04. 1974
70314	KE	Sonda	KB	06. 09. 1974	Pavlovičovo nám. 14, Prešov	neuvedený
70323/030	KE	Mlyn	KB	01. 03. 1965	Dukelských hrdinov 39, Košice	29. 06. 1971
70337	KE	Lomničák	PB	17. 11. 1965	Zotavovňa Švermovo, Tatranská Lomnica	10. 11. 1980
70340	KE	Internát	KB	04. 01. 1964	F. Urbánka 2, Košice	03. 06. 1969
70371	KE	Kúpalisko	PB	10. 07. 1966	Stalingradská 21, Prešov	28. 01. 1969
70412	KE	Belanka	KB	27. 09. 1967	Vila Mária, Tatranská Kotlina	28. 12. 1977
70418	KE	Fönix	KB	22. 01. 1968	Mladých stavbárov 4, Košice	11. 10. 1974
70441	KE	Kodur	KB	24. 01. 1969	Komenského 36/50, Košice	po roku 1989
70444	BA	Študent	PB	28. 01. 1969	Vajnorská 4/c, Bratislava	12. 01. 1973
70468	F	Cyklista	KB	19. 05. 1970	Gorkého 1, Bratislava	08. 02. 1973
70478	F	Slimák	KB	03. 03. 1971	Čs. parašutistov 9, Bratislava	05. 12. 1971
70482/011	75.	Náhon	KB	25. 05. 1971	Dukelských hrdinov 39, Košice	17. 09. 1974
70496	75.	Kohal	KB	16. 12. 1971	Trieda SNP 54, Košice	po roku 1989
70500	70.	Krasno	KB	24. 03. 1972	Cyprichova 5, Bratislava	01. 02. 1978
70501	75.	Lola	PB	12. 04. 1972	Pribinova 2/a, Košice	25. 01. 1974
70504	70.	Prístav	KB	05. 05. 1972	Rázusovo nábr. 4, Bratislava	26. 01. 1981
70513	78.	Krupa	KB	09. 10. 1972	Rudlovská, bl. B, Banská Bystrica	17. 01. 1978
70520	70.	Námestie	KB	24. 11. 1972	Dunajská 2, Bratislava	29. 05. 1979
70521	70.	Ubytovňa	KB	24. 11. 1972	Rumančekova 40, Bratislava	17. 02. 1979
70522	70.	Brukev	KB	24. 11. 1972	Gurovova 1, Bratislava	15. 05. 1975
70526	70.	Valner	KB	25. 01. 1973	Vajnorská 22/b, Bratislava	15. 05. 1975
70534	75.	Merkuria	KB	02. 05. 1973	Boženy Nemcovej 23, Košice	11. 10. 1974
70537	70.	Centrál	KB	09. 07. 1973	Steinerova 86, Bratislava	po roku 1989
70586	70.	Orol	KB	01. 04. 1976	Szabova 24, Bratislava	po roku 1989
70588	75.	Ivona	KB	18. 05. 1976	Duklianskych hrdninov 27, Košice	23. 08. 1978
70615	70.	Kino	KB	02. 12. 1977	Červenej armády 23, Bratislava	14. 09. 1981
70626	70.	Riviera	KB	24. 10. 1978	Jegorovovo nám. 1, Bratislava	24. 04. 1985
70653	70.	Hron	KB	16. 04. 1980	Panenská 34, Bratislava	po roku 1989
70702	70.	Jantar	PB	14. 01. 1983	Bieloruská 24, Bratislava	27. 12. 1987
70709	95.	Záhorák	KB	21. 09. 1983	Ubytovňa PS, Gajary	po roku 1989
70710	78.	Holub	KB	22. 09. 1983	Internátna 28, Banská Bystrica	28. 08. 1986
70715	78.	Vlčina	KB	07. 11. 1983	Zvolenská 13/63, Žilina	po roku 1989
70728	70.	Ubytovňa	KB	07. 02. 1985	Rumančekova 40, Bratislava	20. 08. 1986
70738	78.	Hradec	KB	21. 12. 1985	Trieda Hradca Králové 34, Banská Bystrica	po roku 1989
70750	70.	Rubín	KB	22. 05. 1986	Miletičova 43, Bratislava	po roku 1989
70772	70.	Terasa	PB	21. 10. 1987	Obchodná 24, Bratislava	17. 05. 1988
70774	70.	Lamač	PB	02. 02. 1988	Heyrovského 14, Bratislava	po roku 1989
70786	70.	Braník	PB	15. 06. 1988	Lunačarského 6, Bratislava	po roku 1989
70802	70.	Topoľ	PB	14. 06. 1989	Tupolevova 6/A, Bratislava	po roku 1989

26 Hlavná správa rozviedky – I. správa. Zväzková agenda. [Citované 31. júla 2014]. Dostupné na URL <http://www.upn.gov.sk/utvary-stb-a-ps--na-slovensku/1-sprava/zvazkova-agenda.php>

Tab. č. 2 Konšpiračné a prepožičané byty rozviedky v zahraničí

Registračné číso	Odbor	Krycí názov	Kategória	Dátum zaevidovania	Adresa PB/KB	Dátum archivovania
70110	2.	Vlasta	KB	neuvedený	Kurzbauergasse 2/5, Viedeň	28. 04. 1983
70264	BE	Treptow	KB	11. 09. 1962	Bouchestrasse 85, Berlín	20. 01. 1970
70298	7.	Panorama	KB	13. 01. 1964	Chata Tjipanas, Djakarta, Indonézia	18. 07. 1968
70387	4.	Leona	KB	25. 05. 1967	Chata, pláž David, Maroko	02. 02. 1971
70443	2.	Strnad	KB	07. 02. 1969	Karl Liebknecht Strasse 61, Berlin	neuvedený
70443		Strnad I (Rosa)	KB	neuvedený	Roza Luxemburg Strasse 15, Berlín	neuvedený
70443		Strnad II (Lípa)	KB	02. 01. 1969	Unter den Linden 37, Berlín	v roku 1986
70443		Strnad II (Alex)	KB	neuvedený	Rochstrasse 9, Berlín	po roku 1989
70598	31.	Východ	KB	26. 10. 1976	Kyjev, ZSSR	29. 04. 1982
70696	47.	Narcis	KB	26. 04. 1982	Chata, Hannoville, Alexandria, Egypt	po roku 1989
70758	47.	Kalouš	PB	22. 11. 1986	Mohajirin, Damask	po roku 1989

Vysvetlivky

2. 2. odbor rozviedky – Odbor politickej rozviedky pre NSR, Rakúsko a Západný Berlín (1964 – 1969)
4. 4. odbor rozviedky – Odbor politickej rozviedky pre krajiny Afriky a Ázie (1964 – 1969)
7. 7. odbor rozviedky – Služba zvláštneho určenia (1964 – 1969)
31. 31. odbor rozviedky – Odbor emigrácie (1971 – 1988)
47. 47. odbor rozviedky – Odbor politickej rozviedky pre krajiny Afriky, Stredného a Ďalekého Východu (od r. 1982)
70. 70. odbor rozviedky – Oblastný odbor Bratislava (od r. 1971)
75. 75. odbor rozviedky – Oblastný odbor Košice (od r. 1971)
78. 78. odbor rozviedky – Oblastný odbor Banská Bystrica (od r. 1971)
95. Spravodajská správa pohraničnej stráže (zväzok uložený v archíve rozviedky)
BA 1. odbor KS MV Bratislava (1954 – 1966) / 1. odbor KS ZNB Bratislava (1966 – 1969)
BE Rezidentúra rozviedky v Berlíne
F Pobočka rozviedky v Bratislave (1969 – 1971)
KE 1. odbor KS MV Košice (1954 – 1966) / 1. odbor KS ZNB Košice (1966 – 1969)
PO 1. odbor KS MV Prešov (1955 – 1960)

Michal Miklovič • Selected Documents on Conspirational and Rented Flats used by the Intelligence Service
The Czechoslovak Intelligent Service used conspirational and rented flats first of all to organise undisturbed and clandestine meetings of intelligence officers with their secret collaborators. In minor part they were also used for trainings or as temporary accommodation for intelligence officers or other State Security units. Rented flats were provided by citizens either for a short period of time, mainly during working hours of the owner, or for a longer period of time, in case the owner worked abroad. Renting a flat was one of the forms of secret collaboration with the Intelligence. Conspirational flats were allocated to cover the identity of intelligence officers who were allowed to use them only for working purposes. A legend was elaborated for each conspirational or rented flat, with the aim to authentically explain the third persons (especially the neighbours) why visitors were coming to the given flat. After a theoretical introduction, the article provides a list of selected documents concerning the establishment, operation and cancelling the intelligence conspirational and rented flats. The article also provides references to revealed registration and archive protocols on intelligence conspirational and rented flats and a published summary and description of files located in the archive of the Nation's Memory Institute.

Mgr. Michal Miklovič (1979)
Absolvent politológie na Fakulte humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave. Je pracovníkom Sekcie dokumentácie Ústavu pamäti národa a doktorandom v Ústave európskych štúdií a medzinárodných vzťahov FSEV UK. Zameriava sa na výskum Štátnej bezpečnosti s dôrazom na Hlavnú správu rozviedky a jej útvary umiestnené na území Slovenska.

SPOMIENKY SLOVENSKÉHO REDAKTORA JOZEFA KANÁSA NA MAĎARSKÚ OKUPÁCIU 1938 – 1945

MARTIN LACKO, JÁN MITÁČ

Ak hovoríme o období neslobody po roku 1918, z hľadiska národného života Slovákov bolo nesporne najhorším obdobím šesť rokov maďarskej, hortyovskej okupácie v rokoch 1938 – 1945. Politický rámec pre nastolenie tejto neslobody bol vytvorený po Mníchovskom diktáte koncom septembra 1938. Vtedajšie západné demokracie, a súčasne koloniálne mocnosti, Veľká Británia a Francúzsko, spolu s fašistickým Talianskom, vydali ČSR do sféry vplyvu nacistického Nemecka. Signatári Mníchovskej dohody zakotvili súčasne povinnosť ČSR „vyrovnať sa" s územnými požiadavkami Maďarska a Poľska do troch mesiacov. Pre Slovensko a Slovákov značila práve maďarská politika najväčšie – a bezprostredné – ohrozenie. Maďarské vlády po roku 1918 sa totiž nikdy nezmierili so zánikom Uhorska. Ba čo viac, tento historicky mnohonárodný štát vytrvalo predstavovali ako „maďarský štát". Na základe tejto falošnej premisy stotožňovania odlišných štátnych útvarov, medzinárodnej verejnosti účinne podsúvali tvrdenia o „krivde" či „strate" 70 % „svojich" území. Týmto postojom maďarská politika implicitne popierala aj samourčovacie právo Slovákov ako národa.

Šanca na čiastočnú obnovu bývalých uhorských hraníc prišla práve s expanziou nacistického Nemecka do strednej Európy v roku 1938. Po neúspešných medzištátnych rokovaniach v Komárne v dňoch 9. – 13. októbra 1938 – kde Maďarsko požadovalo anexiu štvrtiny slovenského územia a na zvyšku Slovenska plebiscit o pripojení k Maďarsku – rokovania stroskotali. Maďarské požiadavky vyriešili jeho mocní spojenci – nacistické Nemecko a fašistické Taliansko, keď mu v tzv. Viedenskej arbitráži z 2. novembra 1938 pririekli vyše pätinu územia Slovenska, celkovo v rozlohe 10 500 km^2 s 850 tisíc obyvateľmi, z čoho takmer 300 tisíc boli Slováci a Česi. Osobitne bolestivou bola strata Košíc, na čom má osobitné zásluhy János Esterházy, československý poslanec maďarskej národnosti.

Pre Slovákov na juhu nastali po Dušičkách roku 1938 tragické chvíle. Po dvadsaťročnom národnom nadýchnutí sa a kultúrnom rozmachu v Československej republike sa dostali do totalitných pomerov; do systému, kde vládol nacionálny šovinizmus a boli pošliapavané ich najzákladnejšie práva. Maďarská politika v roku 1938 negovala dvadsaťročný vývoj Slovákov v ČSR a projektovala automatický návrat do pomerov Uhorska pred 30. októbrom 1918. Realitou pomerov na okupovanom území „Felvidéku" bolo prenasledovanie slovenskej inteligencie, masové prepúšťanie Slovákov zo štátnych služieb na úkor Maďarov, likvidácia slovenských škôl, kultúrnych spolkov, no najmä masové vyháňanie všetkých nepohodlných osôb. Najmä takých, kde maďarské kádre zacítili možnosť ľahkého získania majetku (kolonisti). Osobitnou kapitolou bola perzekúcia slovenskej minority v Maďarskej kráľovskej armáde. Vrcholom bezcitnosti a cynizmu maďarských štátnych orgánov bola streľba do veriacich, ktorí na Vianoce 1938 pred kostolom v Šuranoch dávali najavo svoje slovenské cítenie a postoje. Táto udalosť doslova otriasla vtedajším Slovenskom a našla svoj hlboký odraz nielen v politike a v médiách, ale napr. aj v poézii.

Počet Slovákov v Maďarsku, ich možnosti na prežitie ako národnostnej menšiny, sa celkovými pomermi i masovou emigráciou povážlivo znižovali. Len vďaka zásade reciprocity praktizovanej z česko-slovenskej a neskôr slovenskej strany od konca roku 1938 sa podarilo zamedziť najhoršiemu a pre Slovákov vybojovať aspoň základné práva. Bolo šťastím, že Maďarsko neobsadilo celé územie Slovenska a v jeho tesnej blízkosti existovala Česko-slovenská (neskôr Slovenská) republika, kam sa prenasledovaní občania mohli uchýliť ako na azylový ostrov.

Jozef Kanás po roku 1945 (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

Medzi najväčšie úspechy vtedajšej slovenskej vládnej garnitúry patrí vybojovanie povolenia na fungovanie niekoľkých slovenských škôl, ale najmä povolenie na existenciu politickej strany. Stala sa ňou Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ) na čele s Emanuelom Böhmom.

SSNJ vydávala od júna 1939 do septembra roku 1944 aj svoj časopis *Slovenská jednota*. Tento časopis nielen informoval o živote slovenskej menšiny v Maďarsku, spájal príslušníkov prenasledovanej menšiny, ale pre svoju „politickú nekorektnosť" a objektívne informovanie o medzinárodnej politike sa stal vyhľadávaným, priam podpultovým tovarom aj v Slovenskej republike.

Jedným z redaktorov tohto časopisu bol aj Jozef Kanás, ktorý sa pod článkami podpisoval ako Jožo K. Brestovan (z dôvodov autenticity tento jeho pseudonym ponechávame aj teraz). Tieto spomienky sme sa rozhodli priniesť prostredníctvom nášho časopisu aj dnešným generáciám, ktoré už nemajú vedomosť, a často ani najmenšiu predstavu o pomeroch, v akých slovenská menšina po roku 1938 musela žiť a existovať.

Spomienky sa skladajú z troch hlavných častí: samotných spomienok na roky 1938 – 1944, spomienok na redaktorskú činnosť v Slovenskej jednote a tretej časti, kde vylíčil svoje skúsenosti s najhorším obdobím okupácie, nílašovským terorom (1944 – 1945).

Pokiaľ ide o motiváciu ich napísania v rukopise uviedol: *„Dať na papier tieto moje spomienky som sa rozhodol v polovici roka 1993. Bolo to práve v čase, kedy sa vo vzťahoch slovensko-maďarských začali presadzovať zo strany Maďarska revanšistické tendencie podobné tým z roka 1938. Začala sa spochybňovať národnostná politika a nadštandardná úroveň práv a slobôd maďarskej menšiny na Slovensku. Maďarsko sa snažilo spochybniť demokratický vývoj na Slovensku a vetovať jeho vstup do Rady Európy, trvale udržiavalo politické napätie okolo sústavy vodných diel Gabčíkovo-Nagymaros a spochybňovalo aj nemennosť hraníc medzi Slovenskom a Maďarskom. Vodcovia maďarskej menšiny na Slovensku sa znova stávali minimálne piatou kolóniou Maďarska na Slovensku, ak neboli hlavnými iniciátormi a pôvodcami nového revanšu."*

Dnes často počúvame o tom, že ľudia majú krátku pamäť, že zabúdajú na nedemokratické a totalitné režimy. Hľadajú sa cesty, ako ich priblížiť a pripomínať aj mladším generáciám. Je to nanajvýš aktuálna otázka aj pre obdobie neslobody 1938 – 1945 na južnom Slovensku. Obzvlášť dnes, keď poslední pamätníci tohto obdobia vymierajú a keď ani médiá neposkytujú priestor pre tieto závažné témy. Nech sú tieto spomienky nielen osobným posolstvom, ale súčasne aj výstrahou, aby sa podobné výčiny a politické praktiky viac neopakovali.

Originál spomienok sa nachádza vo vlastníctve autora. Ich kópiu, ako aj súhlas na publikovanie, láskavo poskytol pracovníkovi ÚPN J. Mitáčovi.

Po celý život, ale najmä teraz, pomaly už na jeho konci, sa mi vynára a ma ťaží otázka, kedy sa v slovensko-maďarských vzťahoch začala prejavovať nenávisť, kedy sa do týchto vzťahov dostali nehumánne črty, a to nielen na úrovni medzištátnej, ale aj na úrovni medziľudskej, napríklad medzi obyvateľmi slovenskej a maďarskej národnosti Požitavia. Z mojich spomienok mi to vychádza tak, že neľudskosť do vzťahov slovensko-maďarských sa začala presadzovať v roku 1938 na Slovákmi obývaných územiach, vytrhnutých z tela materského štátu, zo Slovenska a pričlenených k „okyptenému Maďarsku" na základe Viedenskej arbitráže. Okupačná armáda nenarazila nikde na žiadny odpor. Preto, aby preukázala svoju potrebnosť a tiež nutnosť výnimočného stavu vyhláseného na obsadených územiach, prikročila hneď v prvých dňoch k vyháňaniu obyvateľov – Slovákov, vraj bez domovskej príslušnosti – z týchto území. Neľudskosť, ba zločinnosť pri tomto vyháňaní bola v ich hrubosti a neočakávanosti, vyháňaným sa bral všetok majetok, neposkytol sa im čas, aby sa na odchod mohli pripraviť a vziať si mohli so sebou len „pamätný" a neskôr potom už „tradičný" balík o 20 kg hmotnosti. (Prvé etnické čistky?)

Ani po skončení štatária a vlády vojakov [1] sa na obsadených územiach (Felvidék) za celých šesť rokov spôsob vlády veľmi nezmenil. Porušovanie ľudských práv a slobôd sa prejavovalo najmä

- v násilnej maďarizácii slovenskej menšiny;
- v likvidácii Slovákov ich neproporcionálnym povolávaním do armády a nasadzovaním do prvých frontových línií v Rusku;
- v úvahách a prípravách etnických čistiek na obsadených územiach s cieľom spochybniť akékoľvek úvahy a nádeje na revíziu Viedenskej arbitráže;
- v zriaďovaní „národnostných pracovných táborov", v ktorých sa životné podmienky nijako neodlišovali od podmienok v koncentračných táboroch totalitných režimov, chýbali v nich azda len tie kremačné pece (Šurany – Galanta – Tallós [2]).

Toľko myslím na úvod stačí a teraz nech už nasledujú spomienky. Najprv tie z obdobia pred rokom 1938.

OBDOBIE PO PRVEJ SVETOVEJ VOJNE

Prvú spomienku mám z rozprávania otca a matky. Mama nevedela do smrti zabudnúť svojmu učiteľovi násilné metódy, ktorými ju nútil v škole hovoriť len po maďarsky. Za „drótozovanie" [3] bola výplata trstenicou. Tento učiteľ učil potom ešte aj mňa a vychoval zo mňa uvedomelého Slováka. Otec si zasa často spomínal na vpád maďarskej červenej armády. Jej obrnený vlak sa dostal až na stanicu mojej rodnej dediny, Vajky nad Žitavou.[4] Tu sa odohrávali rozhodujúce boje, svedčí o tom aj pamätník (Čifáre) venovaný padlým v bojoch medzi československou armádou (legionári) a maďarskou červenou armádou. Vtedy čisto slovenské obyvateľstvo Vajky nad Žitavou ešte podporovalo maďarskú červenú armádu.[5] Vajkovskí mládenci – vojaci, ktorí sa vrátili z frontov prvej svetovej vojny, rozobrali napríklad v noci koľaje želez-

Rodičia a brat J. Kanása (v strede hore) (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

1 Prvé dva týždne po 4. 11. 1938, keď arbitrážne územia opustili čsl. orgány, tu vládla vojenská správa, fakticky štatariálny režim.
2 Dnes Tomášikovo.
3 Drótozovanie – hanlivé pomenovanie slovenčiny ako jazyka drotárov.
4 Dnes Lúčnica nad Žitavou.
5 Oficiálny názov ozbrojených síl maďarskej republiky rád – Červená armáda (Vörös Hadsereg).

ničnej trate, aby tak narušili postup československej armády za ustupujúcou maďarskou. Príčinou takéhoto správania a konania bola nedôvera k novému štátu, nízka národnostná uvedomelosť slovenského obyvateľstva, ale aj neúnosné sociálne pomery, ktorých riešenie ponúkala propaganda maďarskej červenej armády.

Ja som sa narodil v roku 1924. V novopostavenom dome, v typickom sedliackom dome, aké sa vtedy stavali na dedinách Požitavia: predná izba – kuchyňa – zadná izba a pred nimi krytá ale inak otvorená chodba (gánok) vyúsťujúca do predzáhradky. Ozdobné okno nad dverami do predzáhradky bolo zasklené farebnými sklami v tvare dvoch československých zástav. Môj otec, jeden z mládencov (vojakov prvej svetovej vojny), ktorí v roku 1919 ešte pomáhali maďarskej červenej armáde tým, že pred postupujúcimi československými vojakmi prerušili koľajnice železničnej trate, sa za päť rokov stal už presvedčeným príslušníkom nového štátu – ČSR, možno už aj uvedomelým Slovákom. Inak si totiž neviem vysvetliť spôsob zasklenia ozdobného okna na jeho novom dome československými zástavami.

O mojom ďalšom osude sa rozhodlo v roku 1935. Pán učiteľ (ten istý, ktorý trstenicou odúčal mamu od „drótozovania“) ma v osemtriednej dedinskej škole pripravil tak, že som úspešne urobil prijímaciu skúšku na gymnáziu. Bolo treba len presvedčiť rodičov, aby ma na gymnázium pustili. Z roľníckych chlapcov našej dediny som bol tuším piatym gymnazistom. Spomínam si, ako ostatní „gazdovci“ vytýkali otcovi, že ma pustil na ďalšie štúdiá. *„Sme zvedaví, kto ti bude robiť na roliach, či budeš mať dosť peňazí na jeho školy“* – hovorili. Pamätám si aj na jeho odpoveď: *„Bude ako Boh dá, pán učiteľ povedali (uznávaná autorita), že má dobrú hlavu, že si môže chlieb zarábať aj inak, ľahšie ako roľníčením“* a že *„školovaných ľudí potrebuje už aj náš slovenský národ.“* Odkiaľ to mal také formulácie? Od pána

J. Kanás ako mladý chlapec
(Zdroj: Zbierka J. Kanása)

učiteľa? Alebo sa slovenské národné uvedomenie stalo pre neho už podmienkou žitia (nechcem povedať, že podmienkou s*ine qua non!*).

VIEDENSKÝ DIKTÁT A JEHO DÔSLEDKY

Prišiel pamätný, pre Požitavčanov však veľmi nešťastný rok 1938 a šesťročné obdobie maďarskej okupácie väčšej časti Požitavia. Išlo o územie obývané Slovákmi. Pričlenenie k Maďarsku pociťovali slovenskí obyvatelia regiónu ako nespravodlivú a bolestnú vec. Boli pri rozlúčkach s odchádzajúcimi československými vojakmi, aj slzy, aj škrípanie zubami. Nik nechcel veriť v trvácnosť okupácie. Spomínam si na svoju rodnú dedinu, na tých voľakedajších mládencov – vojakov z prvej svetovej vojny, ktorí v roku 1938 boli už otcami dospievajúcich detí, ako tí prijímali vznikajúcu skutočnosť. Fakt, že ich rodná dedina po dvadsiatich rokoch slobodného života v ČSR sa pričleňuje späť k Maďarsku, k „cudzej“ zemi, k Slovákom neprajúcemu štátu, pociťovali priamo ako fyzickú bolesť. Dať im vtedy zbraň do rúk, boli ochotní za ČSR bojovať, krvácať i životy obetovať. A to nie je žiadna fráza, nálada bola vtedy bojová…

Pamätám sa jasne na vtiahnutie vojakov okupačnej maďarskej armády do našej dediny. Mal som už takmer 15 rokov. Prišli na vozoch ťahaných koňmi, s výzbrojou, ktorá pamätala prvú svetovú vojnu. Na obkukávanie okupačnej armády sa zbehla takmer celá dedina. Prišli aj naši vojaci, demobilizovaní z československej armády. Napriek tomu, že naša dedina bola a je takmer na 100 % slovenská, boli aj takí občania, ktorí vedeli po maďarsky. Došlo teda aj k dialógom medzi príslušníkmi okupačnej armády, či naši občania videli už takú výzbroj, a akou disponuje okupačná armáda. Jeden z demobilizovaných vojakov československej armády odpovedal, že áno, videl, ale v starom železe. O niekoľko dní ho za tento výrok vyšetrovali žandári. Ozaj – kto ho udal, kto sa stal prvým donášačom, kolaborantom s okupačnou armádou?

Prvé, čo začala okupačná armáda robiť na obsadenom území, bolo vyháňanie obyvateľov, ktorí vraj na toto územie nepatria. Nešlo len o Čechov – tak som o tomto vysídľovaní čítal v maďarských prameňoch, ale aj o Slovákov, ktorí sa vraj k svojim majetkom dostali „za zásluhy o ČSR“ a na obsadenom území nemohli zostať, lebo pred rokom 1918 na tomto území nemali domovskú príslušnosť. Pamätám si na vyháňaných z našej obce. Išlo o majetných občanov – Slovákov, ktorí museli zanechať prosperujúce majetky, domy, hnuteľnosti a s 20 kg balíkmi na osobu odísť do 24 hodín do ČSR. Plakali ženy i deti, chlapi v bezmocnosti škrípali zubami a to na oboch stranách, na strane vysídľovaných i na strane zostávajúcich, ktorí v bezmocnosti očakávali – a čo bude s nami? Dočkali sa šesťročného utrpenia, ponižovania a porušovania ľudských práv a slobôd. Neboli to prvé etnické čistky? Necíti sa za ne Maďarsko zodpovedným, necíti potrebu ospravedlniť sa za ne? A čo príslušníci našej maďarskej menšiny?

Spomeňme, že v rokoch 1918 – 1919 pri vzniku ČSR k vysídľovaniu obyvateľov – Maďarov nedochádzalo,

odchádzali dobrovoľne najmä príslušníci polície, dôstojníci z povolania, úradníci, školskí pracovníci (napríklad profesori Vysokej školy banskej a lesníckej z Banskej Štiavnice), ktorí nedôverovali novému štátu a báli sa biľagu zradcov, ktorým sa vyhrážala Budapešť. Čítal som, ale už neviem kde, že s odchádzajúcimi profesormi z Vysokej školy banskej a lesníckej z Banskej Štiavnice napríklad odišla aj škola. Slovensko v novom štáte zostalo bez technickej vysokej školy preto, že profesori – aj tí čo vedeli po slovensky – cítili sa viac Uhrami ako Slovákmi a presťahovali sa so školou do Šopronu.

Spomínam si, ako sme sa – my mladší aj s plačom – rozlúčili so spolužiakmi a profesormi na gymnáziu v Zlatých Moravciach. Potom som doma pomáhal pri jesenných poľnohospodárskych prácach a čakal, podobne ako ostatní slovenskí študenti stredných škôl na zázrak (Nové Zámky, Nitra, Levice). A ten sa stal, ale len vďaka uplatneniu princípu „reciprocity“. Do objektov meštianky v Šuranoch sa nasťahovali stroskotanci Slováci z gymnázií uvedených štyroch miest. Slovenské gymnázium v Šuranoch vzniklo ako recipročné za maďarské gymnázium v Bratislave.[6] Aj prvý profesorský zbor nového gymnázia sa skladal najmä z uvedomelých Slovákov, ktorí pochádzali z obsadených území (Hudec, Klučka, Buran, Hlavatý, Šafár, Božko, Valach, Dobrovodský, Markovič) a na príkaz zo Slovenska zostali učiť na slovenskom gymnáziu v Maďarsku. Po „krvavých Vianociach“ v Šuranoch však väčšina z nich, aby sa vyhla šikanovaniu, odišla na Slovensko, pretože sa obávali vtiahnutia slovenského gymnázia v Šuranoch (žiakov i profesorov) do udalostí „krvavých Vianoc“.[7] Na slovenských

Učiteľ Štefan Buran za katedrou na slovenskom menšinovom gymnáziu v Šuranoch v školskom roku 1940/1941 (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

veriacich, vychádzajúcich na Vianoce z kostola v Šuranoch sa strieľalo. Maďarskí žandári zastrelili mladé slovenské dievča. Streľba sa zdôvodňovala zo strany žandárov ako zásah proti demonštrantom, ktorí spievali (v kostole) slovenskú hymnu. Keďže začali zatýkačky účastníkov „krvavých Vianoc“, ohrození hromadne utekali na Slovensko, do ČSR.

AGRESIA MAĎARSKA V ROKOCH 1940 – 1941 A JEJ DÔSLEDKY PRE SLOVENSKÚ MENŠINU

Príprava na genocídu sa začala už v roku 1939 vypísaním dodatočných odvodov pre mladých mužov, ktorých zo zdravotných alebo sociálnych dôvodov neodviedli do československej armády. Dodatočne odvedení boli postupne povolávaní do skrátenej základnej vojenskej služby, v rámci ktorej absolvovali vojenskú prípravu najmä na bojové podmienky. O úrovni tejto prípravy možno vysloviť zdôvodnené pochybnosti (trvanie výcviku, vzťah k vojenskej službe zo strany starších odvedencov, väčšinou už otcov rodín, jazykové ťažkosti atď.). Na precvičenie boli povolávané aj mladšie ročníky vojakov v zálohe, ktorí odslúžili základnú vojenskú službu v československej armáde.

V roku 1940 Maďarsko na základe tzv. Druhej Viedenskej arbitráže získalo zhruba polovicu Sedmohradska, ale aj cca miliónovú rumunskú menšinu. Druhou Viedenskou arbitrážou (30. augusta 1940) sa podarilo zabrániť vypuknutiu vojny medzi Maďarskom a Rumunskom. Maďarsko sa na vojnu pripravovalo už od mája a do 2. maďarskej armády (veliteľ Gustáv Jány) povolali už aj viacerých záložných vojakov z mojej rodnej dediny. Vrátili sa až po polročnej službe, v októbri 1940 ako demobilizovaní účastníci víťaznej okupácie Sedmohradska. Rumunská armáda disciplinovane, bez boja a aj keď so škrípajúcimi zubami vyprázdnila

6 O šurianskom gymnáziu napr. HUDEC, J.: Krivda nás nezlomila. Spomienky na roky existencie menšinového slovenského gymnázia v Šuranoch v rokoch horthyovskej okupácie. Bratislava 1996; ŠTEFÁNIK, P.: Slovenské gymnázium v Šuranoch v rokoch maďarskej okupácie. Šurany 2007 a i.

7 Z posledných prác k tragédii napr.: MITÁČ, J.: Krvavý incident v Šuranoch na Vianoce 1938 v spomienkach obyvateľov mesta Šurany. In: MITÁČ, J. (ed.): Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945. Bratislava 2011, s. 136 – 148.

územia prisúdené Maďarsku. Keby naši „víťazní vojaci" boli vedeli, čo ich ako vojakov 2. armády čaká v krátkej budúcnosti!

Ďalší susedný štát „okypteného Maďarska", Juhoslávia, sa stal stredom záujmu Maďarska na jar 1941, keď sa ju Hitler v dôsledku protinemeckých postojov, rozhodol pacifikovať. Požiadal Maďarsko o povolenie prechodu nemeckých vojsk. Ministerský predseda Teleki sa dostal do ťažkej politickej dilemy, veď len pred niekoľkými mesiacmi podpísal s Juhosláviou zmluvu o „večnom bratstve Maďarsko – Juhoslovanskom". Videl, ako sa mu rúca celé životné dielo, zamerané na normalizáciu vzťahov Maďarska k susedným štátom. Východisko z dilemy našiel v samovražde zastrelením v noci 2. apríla 1941.

Na Juhosláviu od 6. apríla útočila nemecká armáda, ktorá potom už od 11. apríla 1941 našla v maďarskej armáde svojho spojenca. V bojoch stratila maďarská armáda 65 mŕtvych a 234 ranených.[8] Okupáciou časti Juhoslávie,[9] patriacej pred prvou svetovou vojnou k „Veľkému Maďarsku" sa rozrástlo „okyptené Maďarsko" takmer na dvojnásobok. V štáte o rozlohe 172 tis. km^2 v lete roku 1941 žilo 14,7 miliónov obyvateľov.

Z predchádzajúceho prehľadu udalostí je zrejmé, že Maďarsko malo byť za čo Nemecku vďačné a zaviazané. Maďarsko sa od roku 1938 zväčšovalo najmä pomocou Hitlera. Starší členovia dôstojníckeho zboru spomínali na spoluprácu s nemeckými dôstojníkmi v prvej svetovej vojne len v dobrom a vo svojom postavení (štáb, veliteľstvá a štáby armád, divízií) podporovali vstup Maďarska aj do vojny Nemecka proti Sovietskemu zväzu. Nemci nemuseli teda na Maďarsko vyvíjať nátlak, aby vstúpilo po ich boku do vojny, Maďarsko sa do vojny prihlásilo samo, a to proti boľševizmu a ázijskému (slovanskému) nebezpečiu. Nemci začali vojnu 22. júna, Maďarsko ju vypovedalo ZSSR 27. júna 1941 (kuriozitou je, že k urýchlenému vypovedaniu vojny Maďarsko pristúpilo aj preto, aby nebolo posledným, lebo už 25. júna vstúpilo do vojny po boku Nemecka aj Rumunsko, Slovensko [10] a dobrovoľníkov prisľúbilo aj Chorvátsko). Na začiatku sa zúčastnilo bojov letectvo a Karpatská skupina vojsk, pozostávajúca z piatich brigád (Ferenc Szombathely). Keďže sa Hitlerovi v Rusku nepodarila plánovaná blesková vojna, ktorá mala trvať maximálne dva až tri mesiace, po zime 1941/1942 pre jarné operácie požadoval od svojich spojencov už (nie na princípe dobrovoľnosti ale nátlaku) vojská, a to nie len na udržiavanie pokoja a poriadku na obsadených územiach, ale aj do frontových línií. Maďarsko posiela na východný front svoju 2. armádu, do ktorej povoláva jednoduchých vojakov, najmä z „Feldvidéku, Erdelyu" (či aj z Banátu a Bácsky, z dnešnej Vojvodiny v Juhoslávii sa mi nepodarilo zistiť). Elitná 1. maďarská armáda, ktorej príslušníci sa grupovali najmä z „materského Maďarska", zostávala doma, pripravovala sa už vtedy na obranu Maďarska, pre prípad, že vojna sa bude pre Nemecko a jeho spojencov nepriaznivo vyvíjať (mala chrániť získané územia proti Rumunom, Slovákom a Srbom). Vývoj situácie Maďarska v rokoch 1942 a 1943 ešte prebiehal podľa predstáv Horthyho [11] a vlády, ani strata, a to takmer úplná, 2. maďarskej armády pri Done v januári 1943 sa doma neprejavila v akejsi nespokojnosti a odpore obyvateľstva proti vojne. Po obsadení Maďarska nemeckými vojakmi 19. marca 1944 sa zo spojencov stávajú síce navzájom sa podozrievajúci partneri z núdze, ale Maďarsku, ako jedinému spojencovi Nemecka sa z vojny nepodarilo vyskočiť, a tak sa dožilo podobne ako Nemecko totálnej porážky. Horthy po obsadení Maďarska nemeckými vojakmi mal síce obmedzený priestor vládnutia, ale spoliehal sa a veril veleniu maďarskej armády, ktoré však jeho pokus o „vyskočenie Maďarska z vojny" väčšinou odsudzovalo a Horthyho vydalo Nemcom, podriadilo sa a odprisahalo vernosť aj národnému socialistovi Szálasimu, vodcovi strany Strany šípových krížov (nyilaskeresztes párt). Na celom dianí sme sa ako obyvatelia Maďarska museli podieľať aj my, Slováci z Požitavia.

DÔSLEDKY OKUPÁCIE A KAŽDODENNOSŤ ŽIVOTA V ROKOCH 1939 – 1943

V mojej rodnej dedine a na celom Požitaví sa začala postupne uplatňovať „zákonnosť maďarského štátu". Napríklad na Vajke, v čisto slovenskej dedine, sa otvorila na dvojtriednej štátnej ľudovej škole trieda s vyučovacím jazykom maďarským, hlavne pre 5 – 7 detí „kolonistov z Magyarországu". Na majetky vyprázdnené po vysídlených Slovákoch prišli totiž noví „zaslúžilí" majitelia z „okypteného Maďarska". Takýto postup sa nepozdával ani našim miestnym

8 Faktografické údaje podľa knihy: GOSZTONYI, P.: Légiveszély, Budapest! [Vzdušná hrozba, Budapešť!] Budapest 1989.

9 Represie zo strany maďarskej armády a ozbrojených teroristických oddielov okúsili aj príslušníci početnej slovenskej menšiny v juhoslovanskej Báčke. Niektorí predstavitelia Slovákov sa ocitli v táboroch pre politických väzňov. Až na zásah slovenského vyslanca v Budapešti Jána Spišiaka boli prepustení do domáceho väzenia, kde boli neustále sledovaní maďarskou tajnou políciou.

10 Rumunské jednotky sa do vojny zapojili už od prvého dňa, slovenské jednotky od 24. júna.

11 Miklós Horthy (1868 – 1957), absolvent námornej akadémie Rakúsko-Uhorska, posledný veliteľ (admirál) rakúsko-uhorskej flotily. Po porážke maďarskej boľševickej revolúcie sa v roku 1919 stal ako regent hlavou maďarského štátu s profašistickým režimom (1919 – 1944). Po neúspešnom prevrate v októbri 1944 bol odvlečený do Nemecka. Umrel v emigrácii v Portugalsku. V roku 1993 boli jeho pozostatky prevezené do Maďarska a oficiálne pochované v rodnom mestečku Kenderes.

Študenti šurianskeho gymnázia, prvý zľava stojaci J. Kanás (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

Maďarom, ktorí si na vyprázdnené majetky brúsili zuby. Vytriezveli ako prví, o čom svedčil slogan „minden drága, vissza Prága".[12] Slovenské deti, ktoré chodili do štátnej školy, sa museli z dvoch tried natlačiť do jednej triedy alebo prestúpiť do jednotriedky na cirkevnej škole. Od piateho ročníka sa maďarčina vyučovala aj v slovenských triedach a robil sa nátlak na slovenských rodičov, aby posielali deti do maďarskej triedy.

Pre chlapcov od 14 rokov až po nástup na základnú vojenskú službu bol povinným výcvik v organizácii Levente.[13] Bola to predvojenská organizácia, ktorej cieľom bola viac maďarizácia, ako vojenský výcvik. Na štvorhodinových cvičeniach spojených s vojenským drilom, bola účasť každý týždeň povinná, ako ospravedlnenie platilo len lekárske vyšetrenie. Neúčasť sa trestala. Mnohí mladí „leventisti – Slováci" utekali pred trestom na Slovensko.

Tupým vojenským drilom a maďarčením sa vyznačovala aj základná vojenská služba. Ťažko ju znášali najmä starší odvedenci, často už otcovia rodín, ktorých dodatočne odviedli a ihneď povolali na tzv. skrátenú vojenskú službu. Spomínam ich zvlášť, pretože z ich radov sa mnohí dostali s 2. maďarskou armádou na východný front a tam zahynuli aj preto, že ich vojenská príprava na bojové podmienky bola krátka a nedostatočná.

Môj vlastný život prebiehal medzi rodnou dedinou a gymnáziom v Šuranoch. Po slepej trati s konečnou stanicou vo Vrábľoch chodil denne len jeden vlak – ráno šiel z Vrábel do Nových Zámkov a večer sa vracal. Týmto vlakom som dochádzal do školy, do gymnázia v Šuranoch. Vyučovanie sa často prerušovalo (uholné prázdniny), ale napriek tomu sme my, väčšinou dedinčania, dosahovali uspokojivé výsledky, najmä zásluhou špeciálnej starostlivosti profesorov – Slovákov (Markovič, Buran).

12 „Všetko drahé naspäť k Prahe."

13 Predvojenskú výchovu mládeže mala na starosti najmä celoštátna maďarská organizácia Levente. Združovala mládež vo veku 12 – 21 rokov. Predvojenská výchova mládeže zahŕňala telesnú výchovu, vojenský výcvik vrátane streleckého, ideologické školenie v duchu hungarizmu, revizionizmu a oddanosti režimu a jeho armády, ako aj využívanie voľného času na nácvik protileteckej obrany a na sledovanie nepriateľov Maďarska. Spolky Levente mali podchytiť najmä dedinskú mládež. Levente sa v praxi väčšinou zvrhla na tvrdý kasárensky dril, pretože výcvik a výchovu mali zväčša na starosti suroví poddôstojníci, pologramotní sadisti a bitkári. VIETOR, M.: Dejiny okupácie južného Slovenska 1938 – 1945. Bratislava 1968, s. 175.

Starali sa nielen o naše vedomosti, ale aj o našu výchovu (Mariánska kongregácia, Samovzdelávací krúžok Antona Bernoláka).

Absolventi slovenského gymnázia v Šuranoch, inteligencia slovenskej menšiny, stáli pred problémom čo a ako po maturite? Najpotrebnejší by boli medzi svojimi (školy, notariáty), tam sa však dostávali väčšinou „spoľahliví pracovníci" z „Magyarországu". Preto absolventi, ktorí sa nedostali na vysokoškolské štúdia do Budapešti, utekali na Slovensko. Slovensko ich ochotne prijalo, inteligenciu potrebovalo, ale slovenská menšina v Maďarsku strácala svojich najlepších, strácala nositeľov a upevňovateľov slovenského národného povedomia, strácala odolnosť proti asimilačným maďarizačným opatreniam a tlakom.

1942 – 1944 – V ZNAMENÍ VOJNOVÝCH OBETÍ

Prvé oznámenie o padlom vo vojne v polovici roku 1942 zapôsobilo v mojej rodnej dedine ako výbuch bomby. Dotiaľ totiž niektorí rodáci, ktorí sa zúčastnili vojny v Rusku a po polroku služby sa vrátili, rozprávali väčšinou o svojich hrdinských činoch a víťazstvách. Zaujímavé boli však ich reakcie, ak si vypili. A vo víne býva vždy pravda: „Mať ísť ešte raz na front do Ruska, to radšej smrť" – hovorili dôverne. Dnes, dodatočne, si myslím, že vynaložili všetko úsilie a azda aj podplácali, aby sa vyhli vojenskej službe. Pritom povolávacie rozkazy ŠAŠ-e [14], prichádzali do slovenských dedín stále častejšie. Z mojej rodnej dediny, Vajky nad Žitavou, ale aj z mnohých ďalších slovenských dedín (Michal, Valkáz, Bánov, atď.) nastupovali povolávaní bez odporu, ako keby boli zhypnotizovaní, ako keby si neuvedomovali nebezpečenstvo, do ktorého idú. Výsledkom je vysoký počet padlých v druhej svetovej vojne. Boli však aj slovenské dediny, v ktorých povolávaní do vojenskej služby, namiesto toho, aby narukovali, väčšinou utekali na Slovensko. V týchto dedinách je počet padlých nízky. Keď som chodil po slovenských dedinách a hovoril som s pozostalými po padlých, ktorí boli príslušníkmi 2. maďarskej armády, udivili ma informácie, ktoré mali

Maturitné tablo J. Kanása (v druhom rade prvý sprava) (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

14 SAS – behívó – („Sürgős, azonnal siess" – „Naliehavé, ihneď sa ponáhľaj"), povolávací rozkaz do maďarskej armády pre vojakov v zálohe.

o svojich padlých synoch a manželoch. K informáciám sa dostali nie cez oficiálne zdroje, ale ich získali od tých, ktorí prežili a z Ruska sa vrátili. Zaujímavé bolo, že informátori – spolubojovníci, boli všetci z Felvidéku a väčšinou Slováci.

Tu trochu odbočím. Keď som sa začiatkom roka 1993 začal na základe vysokého počtu padlých v druhej svetovej vojne v mojej rodnej dedine, Vajke nad Žitavou, (22 čo bolo takmer 10 % mužov, 20 – 25 % vojakov v zálohe) zaoberať históriou mojej rodnej dediny v rokoch 2. svetovej vojny, v maďarskej televízií opakovali seriál „Kronika 2. maďarskej armády". Mnoho informácií, ktoré získali pozostalí po padlých, z mojej rodnej dediny o osude svojich najbližších, sa nápadne podobali príbehom, ktoré rozprávali v tomto televíznom seriáli vojaci a dôstojníci, účastníci jej ťaženia do Ruska. Z otrasných skutočností uvádzam aspoň niektoré.

Bola nedostatočná výzbroj a výstroj vojska. Pri výmene si vojaci odovzdávali zbraň, odchádzajúci do zálohy išli bez zbrane. Letné oblečenie im nik pri príchode zimy v roku 1942 nevymenil za zimné. Po pretrhnutí frontu na Done – 12. januára 1943 – nastáva zmätený ústup v treskúcej zime, pri -40 °C. O istom padlom, z mojej rodnej dediny, dostali príbuzní od jeho kamarátov takú informáciu, že pri ústupe nevydržal s nervami, vystúpil z radu a pokľakol k stĺpu telefonického vedenia, volal ešte chvíľu na matku, potom zmĺkol a zamrzol. Sklamali velitelia všetkých stupňov. Ak veliteľ zostal s mužstvom, prežili. Najviac obetí mali jednotky, ktorých velitelia vydali rozkaz o rozpustení jednotky a nech sa každý zachraňuje ako vie. S vychudnutými slabo oblečenými (pritom videli ako sa podpaľujú sklady plné slaniny a zimného oblečenia, aby sa nedostali do rúk nepriateľa) a mrznúcimi vojakmi zachádzali velitelia hrubo, neľudsky. Vzťahy k Nemcom sa stali nenávistnými, vzájomne si prekážali pri ústupe a 2. nemecká armáda sa zachraňovala obetovaním 2. maďarskej armády – Donskej.

Veliteľ 2. maďarskej armády (Gustáv Jány [15], po vojne odsúdený na smrť a popravený) po zistení, že stratil a zničil celú armádu, aby si uľahčil na duši, našiel pre seba ospravedlnenie, vydal rozkaz, ktorý napísal vlastnou rukou bez toho, aby sa poradil so svojím štábom. V tomto rozkaze označil všetkých príslušníkov 2. maďarskej armády za zbabelcov, vojakov i dôstojníkov. Pritom zdôraznil, že najmä medzi jednoduchými vojakmi bolo mnoho Slovákov a Rumunov. Navrhoval príslušníkov národností, ktorí prežili, vyradiť z vojska a zaradiť ich do pracovných táborov. Podľa Jányho rozkazu armáda stratila česť, stala sa hanbou národa, aj tých, ktorí prežili, bolo by treba postrieľať ako zradcov, odpad národa. Jány – hlavný vinník porážky 2. maďarskej armády dostal za tento rozkaz, ponižujúci armádu, od Hitlera Železný kríž.[16]

O mesiac Jány ponižujúci rozkaz ľutoval. Zo zbabelcov a zradcov sa stali hrdinovia a výkvet národa. Rozbitej armáde bolo totiž treba dať novú nádej, znova ju zdisciplinovať. Začalo sa spracovávanie príslušníkov, ktorí prežili, aby doma nerozprávali o situácii podľa toho, ako ju videli, ale podľa toho, ako im ju líčili dôstojníci dodatočne. Nemali znepokojiť najmä prichádzajúcich nových vojakov, ktorých niektoré doplňovacie veliteľstvá najmä v Donskej armáde, len ťažko získavali. Skončilo to nakoniec tak, že zvyšky 2. maďarskej armády boli na Veľkú noc v roku 1943 presunuté domov. Dostali sa do karantény – v Jászberény-i – kde boli ako v koncentráku. A tu sa skončil (alebo aspoň odtiaľ dostali pozostalí oznámenie) život mnohých Slovákov – vojakov 2. maďarskej (Donskej) armády.

V REDAKCII SLOVENSKEJ JEDNOTY

Kontakty so *Slovenskou jednotou* som nadviazal už ako žiak Slovenského gymnázia v Šuranoch. Písal som o dianí v rodnej dedine, v gymnáziu a tiež prvé novely a kurzívky.

Po maturite som odišiel do Budapešti na vysokoškolské štúdium. Po príchode do Budapešti sa moja spolupráca so *Slovenskou jednotou* prehĺbila. Ako externista, najmä v kurzívkach, som sa snažil reagovať na každodenné problémy ľudí s cieľom povzbudiť ich, vzbudiť v nich optimistický pohľad do budúcnosti. A tak sa stalo, že po predčasnom ukončení školského roka 1943/44, dňa 13. apríla 1944 som stál pred problémom, čo ďalej robiť.

Po Veľkej noci som pricestoval (Veľká nedeľa bola 9. apríla) asi v stredu z Vajky nad Žitavou do Budapešti pokračovať v štúdiách a pamätám si, že utrmácaný som zaspal sám v slovenskom internáte na „Rákoczičke" a prespal prvé vážne bombardovanie. Zobudil som sa asi na posledné výbuchy, lebo keď som zbehol do krytu, sirény ohlasovali koniec náletu. Na technike som sa o niekoľko dní dozvedel o predčasnom ukončení školského roka, o mesačnom termíne na vykonanie skúšok (podmienka odkladu vojenskej služby) a o povinnej pracovnej povinnosti vysokoškolákov do začatia nového školského roka (október 1944). Okrem povinnej pracovnej povinnosti organizovanej vysokými školami bolo túto možné absolvovať aj v podniku dôležitom z hľadiska vojenského (tzv. hadi üzem). Redakcia *Slovenskej jednoty* bola takýmto podnikom, dôležitým z vojenského hľadiska. Aj preto som sa mohol stať

15 Gusztáv Jány (1883 – 1947), generál, hlavný veliteľ II. maďarskej armády. Počas jeho velenia bola v roku 1943 rozprášená maďarská armáda v bitke pri Stalingrade. Po vojne bol odsúdený na smrť zastrelením. V roku 1993 ho posmrtne rehabilitovali.

16 Železný kríž 1. a 2. triedy mu bol udelený už v roku 1939 a 31. 3. 1943 bol dekorovaný Rytierskym krížom rádu Železného kríža.

Sekretariát Slovenskej jednoty v Nových Zámkoch v roku 1942 (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

jej redaktorom. Prijal ma môj bývalý triedny profesor, profesor slovenčiny a latinčiny na slovenskom gymnáziu v Šuranoch, vtedajší šéfredaktor *Slovenskej jednoty*, Štefan Buran [17]. Začal som ako spolupracovník redaktora pre vnútornú a zahraničnú problematiku (Alexander Berta [18]) a rýchlo som sa zapracoval, lebo som sa rýchlo zapracovať musel. V redakcii totiž chýbali redaktori, ktorí odišli začiatkom roka (PhDr. Andrej Sirácky [19], Dr. Michal Topoľský [20], Ján Čajak ml.[21] a JUDr. Michal Potemra [22]) a denník o 8 až 12 stranách robili len 4 až 6 výkonní redaktori. Pritom väčšinu správ bolo treba prekladať z maďarčiny. Myslím, že už po mesiaci som za zahraničnú problematiku prevzal sám zodpovednosť. Nezabudol som však ani na svoju dovtedajšiu lásku, na kurzívky.

Po nástupe do redakcie, po oficiálnom zoznámení sa s kolektívom, ktorého členov som väčšinou poznal, začal sa normálny redakčný život. Komplikovalo ho zostrenie vnútropolitickej situácie po obsadení Maďarska nemeckou armádou (19. marca 1944) zamerané najmä na urýchlenie riešenia židovskej otázky, zostrenie stanného práva, opakované bombardovanie najmä hlavného mesta, obmedzovanie slobody zhromažďovania, rušenie politických strán, organizácií, novín, časopisov a tiež všeobecného zhoršovania hospodárstva. Riešenie ťažkostí videla nová vládna garnitúra v oživení extrémneho maďarského nacionalizmu. Spomínam si napríklad na vystúpenie ministra Imrédyho [23] o poslaní Maďarov na územiach, na ktorých žijú, ktoré vlastnia a ovládajú. Kým sa im to bude dariť, dovtedy budú existovať, budú faktorom európskych dejín. Ak sa im vlastnenie a ovládanie vlasti vymkne z rúk, nasledovať bude vegetovanie a pomalé vymieranie v obkľúčení politicky a ľudsky nenáročných Slovanov, ktorí sa silne množia. Zo zhodnotenia zemepisného položenia Imrédy vyvodil, že Maďari svoje poslanie nemôžu splniť bez podpory Germánov, ktorí majú v mnohom totožné záujmy. Preto privítal obsadenie Maďarska nemeckou armádou a svoje závery označil za nadčasové – večné. (Podobnosť so závermi niektorých súčasných politikov v Maďarsku, ale aj maďarských politikov na Slovensku je iste len náhodná.) Pri tejto príležitosti som sa naučil vo svojej redakčnej práci spoliehať sa na inteligenciu čitateľov. Nemohli sme totiž na vystúpenie ministra Imrédyho v Slovenskej Jednote

17 Štefan Buran (1913, Veľké Lovce – 1993, Bojnice), profesor slovenského gymnázia v Šuranoch, kultúrny pracovník a publicista, šéfredaktor Slovenskej jednoty v Budapešti.

18 Alexander Berta (1918, Prešov – ?), slovenský básnik, redaktor Slovenskej jednoty v Budapešti až do konca jej vydávania 1. októbra 1944.

19 Andrej Sirácky (1900, Petrovec – 1988, Bratislava), profesor slovenského gymnázia v Petrovci, redaktor Slovenskej jednoty v Budapešti v rokoch 1941 – 1943.

20 Michal Topoľský (1906, Petrovec – 1991, Bratislava), profesor slovenského gymnázia v Petrovci, redaktor Slovenskej jednoty v Budapešti v rokoch 1941 – 1943.

21 Ján Čajak ml. (1897, Selenča – 1982, Bratislava), slovenský spisovateľ, redaktor Slovenskej jednoty v Budapešti v rokoch 1941 – 1943.

22 Michal Potemra (1922, Košice-Barca – 2002, Košice), absolvent slovenského gymnázia v Košiciach, počas vojny poslucháč práv a funkcionár SSNJ, redaktor Slovenskej jednoty v Budapešti v rokoch 1942 – 1943.

23 Béla Imrédy (1891 – 1946), maďarský politik, finančník, v r. 1938 – 1939 predseda vlády. V roku 1940 založil extrémne pravicovú stranu (Magyár Megújulás Párt). V roku 1946 ho ako vojnového zločinca popravili.

priamo reagovať (boli by sme z cenzúry dostali príspevok s pečiatkou „nem engedélyezem“ [24]), preto sme uverejnili preklad jeho vystúpenia so zdôraznením protislovanských tendencií (Alexander Be.). Podobne sme spoliehali na inteligenciu našich čitateľov aj pri oslavných článkoch, ktoré sme museli uverejniť aj v *Slovenskej jednote*, z príležitosti narodenín regenta Horthyho a jeho manželky. Ich tituly sa nedali do normálnej slovenčiny preložiť a náš kostrbatý preklad inteligentnému Slovákovi naznačoval náš vzťah k oslávencom.

Nesmelo sa tiež písať – okrem úradnej správy – ani o následkoch bombardovania hlavného mesta. Aby sme aspoň o počte bombardovaní podávali správy, uverejňovali sme opakovane po každom bombardovaní Budapešti oznámenie, že všetci pracovníci redakcie a vysokoškoláci sú napr. v pondelok popoludní živí a zdraví.

V máji sme uverejnili správu, že „Maďarská národná rada“, ktorá sídlila v Londýne (na čele s červeným grófom Michalom Károlyim [25], utvorená v polovici apríla), vyhlásila za neplatné v posledných rokoch urobené úpravy Trianonu. Správa vzbudila veľkú pozornosť a spôsobila prekvapenie nielen v Maďarsku, medzi čitateľmi Slovenskej Jednoty, ale aj v cudzine (Slovensko, Rumunsko, Juhoslávia, Švajčiarsko). Reakciou zo strany maďarskej vlády bola reč ministerského predsedu (Sztójayho) k americkým Maďarom, v ktorej ich vyzýval pomáhať vlasti v spoločnom boji (s nemeckou ríšou, ktorá zbavila Maďarsko hanebných pút Trianonu) proti boľševizmu.

Dňa 31. mája predpoludním pochovali v Petrovci baťka Jána Čajaka [26], ktorý zomrel v Petrovci 29. mája 1944.

Začiatkom júna sa na prvé stránky novín všeobecne a aj v *Slovenskej jednote* dostali zahraničné správy. Z 5. na 6. júna sa začala invázia Spojencov. Našim prvým správam (myslím, že autorom bol PhDr. Ladislav Sau.) sme dali veľkými písmenami nadpis „Prvý deň inváznych bojov“, potom sme v číslovaní pokračovali aj napriek úradným oznámeniam o neúspechu invázie. Museli sme s tým prestať, lebo pri vyšších číselných údajoch o trvaní invázie, titulky provokovali.

S ťažkým srdcom som ako správu zo zahraničia zredigoval správu o „teroristickom útoku proti Bratislave“ (16. júna 1944), kde pri nálete – podľa úradnej správy – bolo 181 mŕtvych, 115 ťažko ranených a 580 ľahko ranených. Pri pohrebe obetí sa konštatovalo, že príčinou takéhoto veľkého počtu mŕtvych a ranených bolo aj nedodržanie predpisov CPO (civilnej protileteckej obrany).

V júli (a síce 20. júla popoludní o 17 hod. 55 min.) vydali v Berlíne správu o neúspešnom atentáte na Hitlera.

V auguste popri trvale sa meniacej situácii na frontoch, ustupovaní Nemcov, sme v prvom rade sledovali situáciu vo Fínsku, Rumunsku a Bulharsku. Ku koncu mesiaca augusta a začiatkom septembra všetky tieto štáty podpísali so Sovietskym zväzom podmienky kapitulácie. Keď potom 29. augusta vypuklo aj na Slovensku povstanie proti Nemcom a Juhoslávia, včítane Chorvátska, sa pokladali skôr za okupované ako suverénne štátne útvary, koncom augusta na strane Nemcov zostalo len Maďarsko. Horthy a jeho okolie si začali uvedomovať katastrofu, do ktorej sa Maďarsko rúti. Vidiecke židovské obyvateľstvo (cca 770 – 780 tisíc) bolo ku koncu augusta takmer všetko vyvezené (zahynulo z nich okolo 700 tisíc). Budapeštianski Židia v počte cca 165 tisíc boli koncom augusta sústredení v getách a pripravení na deportácie. So súhlasom Horthyho sa aj začalo od 20. augusta ich vyvážanie a denne sa malo deportovať 9 – 10 tisíc osôb. Deportácie sa prerušili, keď koncom augusta vládu Sztójayho [27] (jednoznačne nemecky orientovanú) vymenila vláda generála Lakatosa [28]. To však som už ja, voľakedajší redaktor zahraničiar, akosi zabŕdol do vnútornej politiky a problematiky, iste však zaujímavej a mnohým neznámej a nepríjemnej.

Dňa 29. augusta 1944 vypuklo Slovenské národné povstanie. Prvé informácie o udalostiach na Slovensku priniesla *Slovenská jednota* až v sobotu (štvrtý deň povstania) a to vo forme komentára z Willhelmstrasse: *„... nemecké vojenské útvary poslané na žiadosť prezidenta Slovenského štátu Dr. J. Tisu zlomiť komunistické povstanie v niektorých slovenských mestách pravdepodobne do týždňa zlikvidujú výčiny komunistov.“* Nevedeli sme ako písať o udalostiach na Slovensku.

24 Nepovoľujem.

25 Mihály Károly (1875 – 1955), po vzniku maďarského štátu v roku 1918 vedúca osobnosť občianskej demokratickej revolúcie; predseda maďarskej vlády v rokoch 1918 – 1919, od leta 1919 v emigrácii.

26 Ján Čajak st. (1863 – 1944), slovenský spisovateľ a prekladateľ žijúci na Dolnej zemi v Báčke. Zaslúžil sa o založenie slovenského gymnázia v Petrovci, ktoré Maďari po obsadení Juhoslávie v roku 1941 zavreli. Pôsobil ako predseda literárneho a národopisného odboru Matice slovenskej v Juhoslávii a aj v pokročilej starobe sledoval politický a kultúrny vývoj na Slovensku.

27 Döme Sztójay (1883 – 1946), štábny dôstojník, generál, v rokoch 1935 – 1941 vyslanec v Berlíne. Po obsadení Maďarska nemeckou armádou bol ako prívrženec Nemecka od marca do augusta 1944 ministerským predsedom a ministrom zahraničia. Po vojne bol odsúdený na smrť ako vojnový zločinec a popravený.

28 Géza Lakatos (1886 – 1944), plukovník generálneho štábu, neskôr generál. V roku 1943 náčelník maďarského generálneho štábu a veliteľ jednotiek na východnom fronte. Necelé dva mesiace (august – október 1944) pôsobil vo funkcii predsedu vlády.

Redakcia Slovenskej jednoty v roku 1942 (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

Pokyny nedával ani šéfredaktor, ani vydavateľ, ani vyslanec Slovenska JUDr. Ján Spišiak [29]. Úradné správy Maďarskej tlačovej kancelárie (MTI) boli tiež chudobné. Pamätám si na slová tajomníka Tlačovej komory (Sajtókamara), ktorý mi povedal: *„… nerozumiem, ako môžu Slováci povstať proti vlastnému štátu. Proti vláde, to sa stáva, ale proti vlastnému štátu, za obnovu ČSR?“* Nerozumel som zase ja jemu, lebo my Slováci na okupovanom území sme boli odtrhnutí od ČSR a chceli sme sa vrátiť do ČSR. Samostatné Slovensko bol pre nás len pojem, bez náplne, bez vzťahu k nemu. Vedúce osobnosti slovenskej menšiny mali vyjsť s farbou von. Slováci z Báčky boli najviac ohrození (štatárium). Napr. bývalý redaktor *Slovenskej jednoty* (PhDr. Andrej Sirácky) sa mal zachrániť prechodom cez Komjatice na Slovensko, do povstaleckej Banskej Bystrice. Aj ostatné vedúce osobnosti sa akoby stratili, utiahli do súkromia. *Slovenskú jednotu* cez háklivé obdobie septembra prakticky redigovala „nezodpovedná skupina 2 – 4 redaktorov“ (vydavateľ, šéfredaktor boli väčšinou doma pri rodinách v Komjaticiach a v Šuranoch). A háklivou témou neboli len udalosti na Slovensku, ale aj v Maďarsku. O udalostiach na Slovensku sme bez komentovania informovali na základe úradných správ MTI a citovaním článkov zo slovenských denníkov (*Slov. Pravda*, *Slovák*). Z povstaleckého územia sme nedostávali ani žiadne časopisy, ani správy od informátorov – dopisovateľov.

Maďarsko sa stávalo postupne frontovým územím. Začiatkom septembra sa síce bojovalo ešte len v rumunskom Sedmohradsku, ale už 3. septembra sa z juhu začal vpád sovietskych a rumunských vojsk aj do Maďarska. Umožnila to rýchla kapitulácia Bulharska, ktoré po vypovedaní vojny zo strany Sovietskeho zväzu ihneď požiadalo o prímerie a samé, podobne ako Rumunsko, vypovedalo vojnu Nemecku. Rumunsko sa od 8. septembra pokladalo vo vojnovom stave aj s Maďarskom a v prvom rade prehlásilo za neexistujúcu (neplatnú) 2. Viedenskú arbitráž o rozdelení Sedmohradska medzi Rumunsko a Maďarsko.

29 Ján Spišiak (1890, České Brezovo – 1981, Bratislava), právnik, pedagóg, veľvyslanec SR v Maďarsku 1939 – 1945. V roku 1945 odvlečený do Moskvy, po návrate v januári 1947 postavený pred Národný súd. Bližšie: SPIŠIAK, J.: Spomienky z Budapešti 1939 – 1944. (Zost. M. Michela). Bratislava 2010.

Z komentárov k udalostiam na Slovensku sme uverejnili v Slovenskej Jednote stanovisko bývalého slovenského ministra zahraničia „Ďurčanského“, zamerané proti obnoveniu ČSR. Z časopisu *„Slovák“* zase informáciu, že do povstania sa verbovalo po slovenských dedinách tak, že sa rozširovali správy o zabití prezidenta Dr. Tisa Nemcami a o útoku Nemcov a Maďarov proti Slovensku. Teda neverbovalo sa do boja za obnovenie ČSR.

V polovici septembra sa začali obdobne ako v Nemecku, uplatňovať aj v Maďarsku opatrenia totálneho nasadenia. Mobilizačná vyhláška sa týkala všetkých mužov od 18 do 48 rokov, aj vysokoškolákov a stredoškolákov bez výnimky. Súpis sa mal vykonať do 15. októbra pod trestom 6 mesačného žalára za neuposlúchnutie výzvy. Na maďarskú pospolitosť sa regent Horthy a minister národnej obrany Csatay [30] obrátil aj zvláštnou výzvou, aby každý pracovník politického a duchovného života hrdinským sebaobetovaním premenil slová na skutky a dobrovoľne sa hlásil do armády, a tým dal dobrý príklad všetkým príslušníkom maďarského národa.

Vydavateľstvo *Slovenskej jednoty* (Jozef Kelemen [31]) s poukazom na rastúce ťažkosti so získavaním rotačného papiera (chodil zo Slavošoviec zo Slovenska), na nebezpečie spojené s redakčnou prácou aj počas náletov a na personálne problémy sa rozhodlo dočasne prerušiť vydávanie *Slovenskej jednoty*, a to od 1. októbra 1944. Čitateľom vydavateľstvo oznamovalo, že verí v dočasnosť prerušenia a v priaznivých podmienkach v pokračovanie prerušenej práce. Exempláre *Slovenskej jednoty* v poslednom septembrovom týždni redakčne pripravovali už len 2 – 3 výkonní redaktori. Posledné číslo sme zredigovali ako nedeľné (nedeľa 1. októbra) a ja som sa s čitateľmi rozlúčil svojím obľúbeným literárnym žánrom – kurzívkou, so zimnými inotajmi a s nádejou na dožitie sa jarných dní a možnosti písať potom veselé kurzívky…

MOJE SVEDECTVO O „NILAŠSKEJ“ HRÔZOVLÁDE

Od 1. októbra 1944 som chcel pokračovať v štúdiách na Vysokej škole technickej v Budapešti. Zápis som ešte absolvoval, prednášky sa však už nezačali. Už pri zápise som mal problémy, pretože na maturitnom vysvedčení som mal priezvisko napísané „Kanás“ a na rodnom liste „Kanász“. Musel som sa vrátiť na gymnázium v Šuranoch a dať si priezvisko opraviť. Opravu mi urobil profesor Fieles pripísaním písmena „z“, ale asi iným atramentom, takže písmeno „z“ vybledlo. Mám teda dokument o tom, aké tolerantné bolo Maďarsko k písaniu mien.

Pobyt v Budapešti sa stával stále nebezpečnejším. Nielen preto, že mesto bolo znova a znova bombardované, ale komunita slovenských vysokoškolákov sa ako podozrivá z nepriateľských činností dostávala do pozornosti bezpečnostných orgánov. Skončila sa mi aj práca v redakcii *Slovenskej jednoty*, ktorá koncom septembra „dočasne“ prerušila vydávanie svojho denníka *Slovenská jednota*. Odísť domov ma po 15. októbri (neúspešný pokus Horthyho o kapituláciu) priamo nútil strýko, otcov starší brat Ján Kanás [32], ktorému ako keby som bol zavadzal v Budapešti, hoci sme si zatiaľ veľmi dobre rozumeli. Zobral som si len najpotrebnejšie veci, nechal v internáte posteľné prádlo, duchnu, rysovaciu dosku a potreby a odcestoval domov, do rodnej dediny Vajky nad Žitavou. Ešte som počítal vrátiť sa do Budapešti pre veci i zaniesť, ako obvykle, potraviny strýkovej rodine. Udalosti sa však vyvíjali inak. Domov som pricestoval už len s peším obídením rozbombardovanej stanice v Nových Zámkoch a vrátiť sa späť bolo spojené so životu nebezpečným rizikom. A tak som sa až niekoľko rokov po vojne dozvedel o strýkovej smrti v koncentračnom tábore v Mauthausene. Objasnili sa mi mnohé jeho podujatia a kontakty na tábor politických väzňov v Kistarcsi (tam strýko býval) a aj jeho naliehanie na môj odchod z Budapešti po 15. októbri 1944, kedy sa dostali k moci maďarskí nacisti, nilaši. Dodatočne som pochopil jeho presvedčenie, že v Maďarsku nemôže dôjsť k úspešnému protifašistickému povstaniu, aké sa uskutočnilo v Rumunsku, Bulharsku, na Slovensku, pretože progresívne demokratické sily sú tu slabé a duch totalizmu (diktatúra Horthyho) a maďarskej panskej nadradenosti ovláda armádu, políciu i všetky vládne i administratívne orgány štátu. Preto ma hnal z Budapešti preč, poznal totiž dobre svojich maďarských nacisticky orientovaných spoluobčanov, vedel, čo môže od nich čakať on, presvedčený lavicovo orientovaný demokrat a k tomu Slovák. Nechcel asi vystaviť riziku zatknutia popri sebe aj mňa.

SITUÁCIA NA POŽITAVÍ PRED KONCOM VOJNY

Doma v mojej rodnej dedine sa vzhľadom na vojnu nežilo zle. Dedina si prakticky dopestovala všetko, čo potrebovala. Múku si mleli roľníci z vlastného obilia, chlieb sa

30 Lajos Csatay (1886 – 1944), člen generálneho štábu, generál, a minister národnej obrany v Horthyho vládach v rokoch 1943 – 1944. Po neúspešnom pokuse o prímerie so ZSSR dňa 15. 10. 1944 spolu s manželkou spáchal samovraždu.

31 Jozef Kelemen (1897, Komjatice – 1967, Komjatice), učiteľ, správca školy v Komjaticiach, vydavateľ a zodpovedný redaktor Slovenskej jednoty, generálny tajomník Strany slovenskej národnej jednoty.

32 Ján Kanás, narodený v Lúčnici nad Žitavou. Po prvej svetovej vojne zostal v Maďarsku, pracoval vo farmaceutickom priemysle a v robotníckom hnutí, najmä v rokoch 2. svetovej vojny. Zomrel v marci 1945 v koncentračnom tábore Mauthausen.

Sekretariát SSNJ (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

piekol doma, mäso bolo z domácich zabíjačiek a z hydiny. Ešte aj cukor získavali roľníci za zmluvne dohodnuté dodávky cukrovej repy do cukrovaru v Šuranoch. Pestovali sa aj konope na výrobu konopného oleja, ale aj konopného plátna, nechýbali ani ovocné stromy a vinohrady, teda aj ovocie a víno boli vlastné. Varilo a kúrilo sa v sporákoch a kachliach na drevo z vlastných zdrojov (agáty). Len soľ bolo treba kúpiť, tak isto ako petrolej. Svietilo sa totiž petrolejovými lampami. Kupovať sa musela aj obuv a šatstvo. Obuv mala často drevené podrážky. Šatstvo, aj bielizeň sa vyrábali z plátna vyrábaného z umelých vláken drevených (mürostos!) Povrchný pozorovateľ by povedal: úplná idyla, pokoj a mier. Vojna však už našu dedinu poznačila. Dedina mala už 15 – 20 mŕtvych a nezvestných, obetí viac ako tri roky trvajúcej vojny. Odvedenci i vojaci v zálohe s obavami očakávali povolávacie rozkazy, známe ŠAŠ-e. Ako vysokoškolák mal som ešte odklad základnej vojenskej služby, ale som si uvedomoval, že tento mi nebude doma nič platný. Preto som sa v dedine veľmi neukazoval, odchádzal som na dlhšie do okolitých dedín k rodine a za spolužiakmi a do rodnej dediny sa potom vracal na kratší čas, ako by som prichádzal z Budapešti. Po obkľúčení Budapešti začiatkom decembra musela však prestať aj táto hra na schovávačku. Prispel k tomu aj vývoj vojenskej situácie na fronte medzi Levicami a Vrábľami, asi okolo 10. decembra 1944, kedy sa predsunutá tanková jednotka sovietskej armády dostala až k mestu Vráble, spôsobila tu paniku, útek vedúcich okresných potentátov a vznik bezvládia (samovládia). A tak som vystúpil z „poloilegality“ aj ja a stal sa normálnym občanom, Vajkovčanom. Ale normalizovala sa aj frontová situácia. Sovietska armáda sa do konca roka 1944 stiahla späť za Hron, a tým sa skončilo aj naše takmer mesačné samovládie a do Požitavia a Vrábel sa začali vracať najprv vojská nemecké, potom aj maďarské (najmä žandári, ktorí utekali pred miestnymi občanmi z dovtedajších pôsobísk), a tiež vedúci administratívnych orgánov okresu Vráble. Stali sme sa frontovou zónou zostatku Maďarska, ovládaného fašistami, nilašmi. Už v januári sme museli chodiť kopať zákopy na výšky okolo mojej rodnej dediny Vajky nad Žitavou. Koncom januára sa potom objavili mobilizačné vyhlášky v maďarčine, podľa ktorých mali do vojenskej služby nastúpiť všetci muži od 18 do 50 rokov. Mali, ale nenastúpili. Ba vedelo sa, že aj mnohí vojaci, ktorí sa dostali na Vianoce domov na dovolenku, sa už k svojim útvarom nevracali, schovávali sa doma, alebo utekali na Slovensko. Ale samovládie (bezvládie) prestalo aj na hraniciach so Slovenskom a úteky sa stali riskantnými. Tak zostal doma ako zbeh aj poručík maďarskej armády, v civile učiteľ na slovenskej ľudovej škole

v susednej dedine, vo Sv. Michale nad Žitavou, môj ujec, najmladší matkin brat Vavrinec Kostoláni [33]. Schovávali sme sa potom spolu raz na Vajke a inokedy vo Sv. Michale. Netrpezlivo sme čakali na obnovenie pohybu frontu, ktorý sa tak nádejne priblížil v decembri a potom sa v 20 km vzdialenosti stabilizoval a nehýbal. V jeho nehybnosti bolo naše bezpečie. Žandári so sovietskou armádou obsadených území Maďarska, dočasne ubytovávaní po dedinách Požitavia, si museli nájsť zamestnanie, museli pokračovať vo svojej násilníckej činnosti, museli brániť aspoň zvyšky svojej fašistickej vlasti. Keď už nie na fronte, tak aspoň terorizovaním „nenávideného najmä slovenského obyvateľstva". Inak si totiž neviem vysvetliť aj historicky ojedinelé poľovačky na pokojných obyvateľov (podobné boli len na čiernych otrokov v Afrike pre amerických otrokárov), ktoré v jarných mesiacoch 1945 roka uskutočnila na Požitaví nilašská zastrašovacia mašinéria.[34]

Redakcia Slovenskej jednoty v Budapešti v lete 1944 (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

ZLAPANIE, SÚD A ZARADENIE DO NÁRODNOSTNÉHO PRACOVNÉHO TÁBORA

Na onen deň do smrti nezabudnem. Spal som doma, na Vajke nad Žitavou, v rodnom dome. Bolo to 8. marca 1945, deň pred mojimi 21. narodeninami. Tak sa mi dobre spalo v komore, kde inak spávali moji rodičia. Zrazu však vbehol do komory otec s tým, že je dedina obkľúčená a žandári prečesávajú dom po dome. Rýchlo som sa obliekol a spanikáril. Prebehol som do susedného domu a schoval sa do pajty (objektu na uskladnenie krmiva pre hospodárske zvieratá), zahrabal sa do kopy sena. O chvíľu som už počul hliadku: *„itt is van egy"* (aj tu je jeden) a jej výzvu: *„jöj ki, vagy lövünk"* (poď von, lebo strieľame). Vyšiel som a uvedomil som si, že ma našli po stopách, ktoré som zanechal v snehovom prášku. Ale už som aj dostal na príučku úder kolbou a videl otca ako bráni starému otcovi v jeho zámere ísť mi na pomoc so sekerou (pántokom) v ruke. Žandárska hliadka však zbadala, že so starým otcom by zrážka mohla obojstranne zle skončiť a vliekli ma preč so slovami *„nyugalom, örög apa"* (pokojne starý otec). Z nášho domu odvliekli aj otca (do 50 rokov mu ešte chýbali dva roky) a brata, ktorý mal vtedy ešte len 14 rokov. Vtedy som si uvedomil, že im ide o tých, ktorí neuposlúchli mobilizačnú vyhlášku a o prípadných zbehov z armády. Brata prepustili po zistení, že má ešte len 14 rokov a otcovi uznali vyradenie z činnosti vojenskej služby (zlomená ruka). Všetkých pochytaných, bolo nás z Vajky okolo 50, večer vlakom odviezlo žandárske komando do Šurian.

V Šuranoch nás nahnali do zasadačky na mestskom úrade, v ktorej už bolo toľko zadržaných, že nebolo pre nich ani toľko miesta, aby si mohli sadnúť, nieto ešte ľahnúť. O hygiene ani chýru ani slychu. Pre všetkých kotol asi 100-litrový na odpadky a jedenkrát za 24 hodín nás vyhnali ako stádo von do okolitých záhrad na vykonanie potrieb behom 10 – 15 minút. Postupne nás začali triediť do skupín podľa veku a podľa vojenskej odbornosti. Dostal som sa medzi zatiaľ neodvedených za vojaka, ale aj tak nás vojenský súd súdil za neuposlúchnutie mobilizačnej vyhlášky. Nepomohli ani výhovorky, že mobilizačnej vyhláške nerozumeli (bola vydaná len v maďarčine). Hrklo vo mne ako v starých hodinách, tak si na to spomínam, keď som vstúpil do miestnosti, v ktorej vojenský štatariálny súd zasadal a zistil som, že tlmočníkom pri súde je môj profesor zo šurianskeho slovenského gymnázia Henrik Fieles [35]. Podržal ma

33 Vavrinec Kostoláni (1915, Svätý Michal nad Žitavou – 1960, Nové Mesto nad Váhom), absolvoval gymnázium v Zlatých Moravciach a nadstavbové učiteľské štúdium. Od roku 1937 učil v cirkevnej ľudovej škole v rodnej dedine, a to aj počas maďarskej okupácie ako uvedomelý Slovák.

34 Teror nilašovcov si len vo februári a marci 1945 v obciach Černík a Vinodol (okres Nové Zámky) vyžiadal 10 obetí z radov Slovákov, ktorí nechceli nastúpiť, resp. vrátiť sa do maďarskej armády. Štátny archív Nitra, pobočka Nové Zámky, fond. MNV Černík, č. 2894/1945, zoznam popravených počas maďarskej okupácie v rokoch 1938 – 1945 z 20. 9. 1946.

35 Henrik Fieles – profesor na slovenskom gymnáziu v Šuranoch (kreslenie a dejiny umenia). Bol presvedčený Maďar, ale cítením človek spravodlivý a humánny. Takíto ľudia sú zárukou zmierenia a budúceho spolužitia Slovákov a Maďarov.

a moju pripravenú výhovorku o vyhláške vydanej len v maďarčine prekladal súdu bez mihnutia oka, a tým prispel len k podmienečnému môjmu zaradeniu do *„nemzetiségi munka tábora“* (národnostného pracovného tábora). Po odsúdení v Šuranoch nás po skupinách odosielali do táborov umiestnených v maďarských dedinách „Felvidéku“ (územia odtrhnutého na základe Viedenskej arbitráže v novembri 1938 od ČSR).

Moje zastávky boli: Tósnyárzsd (dnešná Topoľnica) v sýpkach naproti železničnej stanici. Denne sme chodili kopať zákopy, ale aj vykopávať zamrznutú nahnitú cukrovú repu, ktorú neviem prečo, domáce maďarské obyvateľstvo v jeseni nevykopalo. Potom Galanta, v maštaliach na konci mesta. Tu sme my nevojaci museli ísť k odvodu a ja som dostal kolbou už druhú príučku s vyhrážkou: *„Ha nem akarsz fegyvervel, kapával fogsz harcoli“* (ak nechceš zbraňou, budeš bojovať motykou). Od ďalších prichádzajúcich zo Šurian sme sa dozvedeli o vykonaní ortieľu smrti zastrelením na strelnici „Levente“ v záhrade meštianskej školy (nášho slovenského gymnázia). K výkonu trestu smrti vyhnali ako divákov, aby ich zastrašili, všetkých zadržaných, ktorí boli ešte v Šuranoch. Na smrť boli odsúdení traja zbehovia od vojska. Dvaja dostali milosť, ale popravčia čata strieľala na všetkých troch, takže aj omilostení prežili vlastne svoju smrť. Jeden z nich (Srb z Vojvodiny), tak sa rozprávalo, do rána ošedivel. Čo to boli za ľudia (sudcovia, žandárske strážne komando?), ktorí vynášali nielen zločinné rozsudky, ale aj priamo diabolsky ich uskutočňovali. A boli to vôbec príslušníci maďarského národa!?

Ďalšou zastávkou bol Tallós. Boli sme v objektoch pre služobníctvo, ohradených plotom z ostnatého drôtu a takto oddelených od záhrady a kaštieľa. Kým na predchádzajúcich dvoch zastávkach sme sa dostávali do styku aj s miestnym obyvateľstvom (dalo sa občas aj niečo kúpiť, napr. chlieb, vajcia, a tak si prilepšiť chudobné stravovanie), v Tallósi sme sa stali prísne stráženými väzňami. Ani na zákopy nás každý deň nehnali. Zostala mi na toto obdobie života aj pekná spomienka, keď sa jedného dňa objavila v Tallósi skupina žien z Vajky nad Žitavou a medzi nimi aj moja mama. Doniesli nám nielen potraviny, ale najmä povzbudenie a pocit spolupatričnosti. Vtedy som si uvedomil, čo je to materinská láska. Čo bolo treba námahy a vytrvalosti, aby ženy, Vajkovčanky, a medzi nimi aj moja chorľavá mama, zistili, kde sme. Cestovali vlakom do Šurian, Topoľnice a Galanty. Pešo išli od dediny k dedine, až došli do Tallósa. Predsa nás našli. Stretnutie bolo aj boľavé, aj radostné a trvalo len jednu hodinu a museli sme sa rozlúčiť. A naše dobré mamy, sestry, manželky sme videli ako sa plačúce vracali domov. My sme zostali zatvorení v národnostnom pracovnom tábore, v koncentráku „na maďarskú podobu“.

UJCOVA ZÁCHRANA PRED ZASTRELENÍM

Mama mi len vedela povedať, že pri obkľúčení susednej dediny Sv. Michala nad Žitavou hľadali najmä jej brata, môjho ujca V. Kostolániho, ale ho nenašli, v noci potom ušiel na Slovensko. Ujec, učiteľ na slovenskej ľudovej škole vo Sv. Michale nad Žitavou, ako poručík povolaný ŠAŠ-om do maďarskej armády v decembri 1944 opustil svoju jednotku v Komárne a prišiel domov, stal sa dezertérom. Skrýval sa v rodnej dedine a u príbuzných a priateľov v okolitých dedinách. O poľovačke naňho viem z rozprávania miestneho farára Antona Kelemena [36] a ženy, ktorá ho zachránila. Dedinu Sv. Michal nad Žitavou obkľúčili a prečesávali asi po týždni ako mňa chytili. Veliteľ komanda prišiel najprv na faru, túto dal ako prvú prečesať, pričom farárovi prehlásil, že má rozkaz zastreliť priamo na mieste vojenského zbeha a zradcu poručíka maďarskej armády, učiteľa na slovenskej ľudovej škole, V. Kostolániho.

Žandárske komando muselo mať v dedine informátora, pretože neprečesávalo dedinu z domu do domu, ale domové prehliadky robilo najmä v domoch príbuzných a známych V. Kostolániho. Svoju pozornosť sústredili na dom istej statočnej ženy, u ktorej sa učiteľ, Slovák, v ten deň skutočne aj schovával. Ešte žije a na ten hrozný deň takto spomína: *„Pán Boh mi vnukol, čo a ako urobiť. Z rodiny pána učiteľa dobehli a stačili mi len toľko povedať, hľadajú učiteľa a ak ho nájdu, majú ho na mieste zastreliť. Zobudila som pána učiteľa a on len tak v pyžame vyštveral sa do priestoru nad pecou na pečenie chleba, v ktorej som ja začala kúriť. Aby sa pán učiteľ v dyme nezadusil, podávala som mu mokré handry, ktorými si chránil ústa a nos. Domová prehliadka trvala veľmi dlho, od pece som aj odbiehala aj sa zase vracala a podávala pánovi učiteľovi mokré handry. A žandári nie a nie skončiť prehliadku, ešte aj hnoj rozhádzali a tam hľadali. Odišli až na poludnie, keď zvonili na Anjel Pána. Pán učiteľ zišiel celý premrznutý a pridusený, ale len na chvíľu, lebo asi o pol hodinu sa žandári vracali. Ďalej som kúrila v peci, ďalej podávala mokré handry pánovi učiteľovi do priestoru nad pecou. Keď si teraz spomínam na ten hrozný deň, pýtam sa sama seba, ako sa mohlo stať, že tým žandárom nenapadlo opýtať sa ma, kde mám cesto na chleby, ako to, že kúrim tú pec tak dlho, bez toho, aby som do nej sádzala chleby?“* Táto bohuznáma jednoduchá žena zo Svätého

36 Anton Kelemen (1905, Komjatice – 1974, Bratislava), rím.-kat. kňaz, farár vo Svätom Michale nad Žitavou. Jeho brat Jozef bol zodpovedným redaktorom a vydavateľom denníka Slovenská jednota. Zomrel ako dekan – farár Modrého kostolíka v Bratislave 15. 7. 1974. Pochovaný je v Komjaticiach.

Michala nad Žitavou, ktorá stratila manžela (príslušník 2. maďarskej armády na Done) a zachránila život svojmu spolurodákovi V. Kostolánimu. Čo mohla viac v živote pretrpieť, čo viac vykonať?

Večer odišli žandári z dediny a pán učiteľ v noci ušiel cez hranice na Slovensko. Tak ako sa streľbou začala okupácia (Šurianske Vianoce), streľbou sa aj skončila, a to nielen v Šuranoch zastrelením odsúdeného vojenského zbeha, ale aj pri poľovačke na ľudí v niektorých slovenských dedinách (spomína sa napr. zastrelenie dvoch ľudí v Černíku). A na ľudí, Slovákov, strieľali Maďari, žandári a ich nilašskí pomáhači. Aby sa za týmito zločinmi mohla dať bodka, bolo by ich treba minimálne objasniť, odsúdiť a keď už nie potrestať (páchatelia sú už asi mŕtvi), tak sa za ne aspoň ospravedlniť.

ŽIVOT V KONCENTRÁKU A OSLOBODENIE

Táborový život sa dá charakterizovať prejavmi sadizmu, šikanovania a naháňania na nezmyselné práce. Prežitie v takýchto podmienkach si priamo vyžadovalo spoločné postupy, kolektívne bránenie sa proti zločinným živlom medzi dozorcami. Preto sme my mladí Vajkovčania vytvorili skupinu, ktorá si vzájomne pomáhala a začala pripravovať aj útek z tábora. Stal som sa akýmsi prirodzeným vedúcim skupiny. Spomínam si ako sme pre skupinu pripravovali falošný cestovný príkaz na práce do Šale, za Váh, smerom domov. Nevyplnené tlačivo cestovného príkazu s pečiatkou a podpisom – neviem, či si na to pamätá – dal k dispozícii jeden člen našej skupiny, Július Jakabovič [37], získal ho od brata, dôstojníka maďarskej armády.

Spomínam si tiež, ako som urobil vo svojom živote prvú, ale aj poslednú „nečistú“ obchodnú operáciu. Jedného večera sa do parku – záhrady pri kaštieli, nasťahovala nemecká tanková jednotka. Jednotlivé tanky starostlivo zamaskovali pod stromami. Nadviazali sme cez plot s nemeckými vojakmi kontakty, jeden z nich mi ponúkol za hodinky, ktoré som mal na ruke, za také obyčajné, ktoré som dostal ako darček od birmovného otca, hodinky značky Schafhausen. Ulakomil som sa na známu značku a výmenný obchod uskutočnil. Nemecký vojak sa asi potreboval zbaviť hodiniek známej značky (ukradol ich, či stiahol z ruky mŕtvemu?) a prízvukoval tiež, že potrebuje hodinky s remienkom. Získané Schafhausenky som si vložil do malého vrecka na hodinky, ktoré som mal vpredu na nohaviciach. Túto svoju prvú obchodnú operáciu preto tak podrobne opisujem, lebo o niekoľko dní sa ukázalo, že tento zdanlivo veľmi výhodný obchod sa mi mohol stať takmer osudný.

Poslednou spomienkou z tábora je spomienka na jeho rozbombardovanie. Prebudil ma hrmot tankov. Ešte sa len brieždilo a nemecká tanková jednotka odchádzala. Vyšiel som z pivnice, kde naša skupina spávala. Pred kuchyňou na drevenom stole bola ešte v celku, ale už stiahnutá z kože, veľmi chudá krava. Pre toľkých chlapov bude z nej veľmi riedky guláš, prebehlo mi hlavou. Ale súčasne som si uvedomil, že je Veľký Piatok, mali by sme sa postiť a zdržovať sa mäsitého pokrmu. Vrátil som sa do pivnice, ale už som nezaspal, zmocnil sa ma akýsi nepokoj. Čakal som na budíček. Služba pri vyhlásení budíčku nám súčasne nariaďovala všetko si zbaliť a urýchlene sa zhromaždiť na „apelplaci“. Nastúpili sme v 24-stupe chrbtom k východu. Naši dozorcovia stáli s puškami v rukách proti nám. Za chrbtom mali svoje ubytovne. Slnko im svietilo do očí. Zrazu sme videli ako naši dozorcovia utekajú do svojej ubytovne a kričia: *„repülögépek“* (lietadlá) a už sme počuli aj streľbu z guľometov. Pamätám sa len na veľký plač a potom pád na zem. Celá tá masa chlapov zoradená v 24-stupe vyvalila plot, ktorý nás oddeľoval od parku a záhrady. Zachraňoval sa každý ako vedel. Boli ranení i mŕtvi. Naša vajkovská skupina zostala zdravá a živá. Vybehli sme z parku a záhrady do polí. Lietadlá – išlo o sovietske lietadlá – sa viackrát otočili a útočili na kaštieľ a park. Cieľom asi nebol náš tábor, ale nemecká tanková jednotka, ktorá nad ránom z parku a kaštieľa odišla. Utekali sme smerom na východ, domov. Pritom stále sme sa museli schovávať pred lietadlami, ale aj pred dozorcami, ktorí za nami vykrikovali, aby sme sa vrátili, lebo inak nás postrieľajú. Do večera sme sa utrmácaní, umazaní, dostali do dediny Dolné Saliby, preskočili plot do jedného gazdovského dvora, otvorili maštaľ a v nej zaspali. Ráno nás v maštali objavil majiteľ, vedel o národnostnom tábore v Tallósi i o jeho rozbití. Poprosil nás o pomoc pri zabíjačke. Po 24-hodinovom pôste (veď bol Veľký Piatok) sme dostali výdatné raňajky. Okolo desiatej náš gazda zapriahol kone do voza, na ktorý naložil potraviny a celú rodinu a odišiel. Vo veľkom gazdovskom dome zostali len jeho starí rodičia a my, piati utečenci. Na poludnie zadunela rana z kanónu a granát trafil kostolnú vežu. Cez ten istý plot, ako my v noci, preskakovali už sovietski vojaci, ktorí obsadzovali dedinu. Prezreli dom, dvor i nás, ale nechali nás na pokoji. Uvedomovali sme si, že front cez nás šťastlivo prehrmel, ale sme sa i strachovali, že sa môže vrátiť. Ako „vodca skupiny“ som sa vybral na prieskum. Ulice boli prázdne, sem-tam bolo vidieť civila či vojaka. Dostal som sa až na obecný dom a svojou naučenou ruštinou (slovensky s ruským „udarením“) som sa od veliteľa dozvedel, že vedia o nás civiloch – utečencoch z „vengerského lágru“ [38] a odporúčal nám zatiaľ ča-

37 Július Jakabovič (1925, Bajč – ?), študoval na gymnáziách so slovenským i maďarským vyučovacím jazykom. Absolvent Vysokej školy obchodnej v Bratislave, inžinier ekonóm, pedagóg. Býval v Žiline.

38 Maďarského tábora.

kať. Natešený som sa vracal k svojim. A vtedy sa to stalo. Zastavil ma taký šikmooký vojačik a skríkol na mňa: *„Dávaj časy!“* Krútil som hlavou, že nemám, ale on už mal svoje skúsenosti, siahol mi do vrecka na nohaviciach a vytiahol Schafhausenky. Namieril na mňa automat, čosi na mňa kričal, ale potom automat chytil za hlaveň a riadne ma ním udrel a ja som tak dostal už nie od maďarských žandárov ale od ruského vojaka – osloboditeľa tretiu príučku. Zronený som oznámil svojej skupine Vajkovčanov, že ja som si už svoje oslobodenie zaplatil, Schafhausenkami, ale súčasne som si zaumienil, že nikdy v živote sa už neulakomím na pochybné i keď zdanlivo výhodné kšefty.

Dlho sme nevydržali čakať. Zbalili sme sa a už celá skupina sme sa vybrali na obecný dom. Tam sme sa dozvedeli, že mosty cez Váh sú rozbité, ale v obci Neded sa cez Váh prevážajú sovietski vojaci a spätne berú a prevážajú aj civilov. Neskoro večer sa podaril prevoz aj nám. Do polnoci sme sa dostali do Slovenského Medera (Palárikovo), tam nás chytila hliadka a odviedla na veliteľstvo. S veliteľom sme po chvíli nielen pili na družbu, ale gazdinej rozkázal dať nás nocovať do prednej izby (a my sme boli zavšivení) a museli sme ho dlho prehovárať, aby sme mohli prespať v maštali. Na druhý deň nás veliteľ dal naložiť na nákladné auto, ktoré išlo do Vrábel pre múku. Z auta nás vojaci vyložili za Fedýmešom nad Žitavou (Úľany nad Žitavou), odkiaľ sme pešo, ale ako prví dopochodovali domov. Predbehli sme aj tých, ktorí prešli cez Slovenský Meder bez zadržovania vojenskou hliadkou, nespali a celú noc sa náhlili domov, pretože ich medzi Šuranmi a Fedýmešom nad Žitavou vojaci zadržali pri stavbe provizórneho mosta. My sme sa cez tento most previezli na vojenskom aute. Doma ma čakali dve prekvapenia. Vajka nad Žitavou bola veliteľským stanoviskom nejakého vyššieho veliteľa sovietskej armády. Pochybujem, že to bol maršal Malinovský, veliteľ II. ukrajinského frontu, ako sa tu uvádza v publikácii *Lúčnica nad Žitavou, 1113 – 1993* na str. 32. Ja si spomínam, že išlo o veliteľa pechoty II. ukrajinského frontu. Aj v našom dome, v prednej izbe, boli ubytovaní štábni vojaci – spojári. Do izby mala prístup len mama, mne bol prístup – neviem prečo – zakázaný. Obsadenie obce však netrvalo dlho, azda týždeň, dva. Druhé prekvapenie bolo veľmi bolestivé. Prechod frontu cez moju rodnú dedinu nebol jednoduchý, spojený bol s viacnásobným bombardovaním. Pri jednom bombardovaní zahynula aj rodina najstaršej otcovej sestry, mojej tety s manželom a troma deťmi. Zahynuli v kryte, ktorý dostal plný zásah (rod. Hlaváčová).

J. Kanás v lete 1944 počas štúdií na technike Budapešti, kde zároveň pôsobil ako redaktor Slovenskej jednoty (Zdroj: Zbierka J. Kanása)

Po týždni pobytu doma v maminej starostlivosti som sa dal do poriadku a po odchode sovietskej armády z našej obce začal sa zaujímať aj o dianie v okolí. V okresnom meste Vráble sme sa Slováci z Požitavia zišli, založili revolučný okresný národný výbor a chopili sa vlády. S vládou boli spojené aj povinnosti, najmä povinnosť udržiavať poriadok v okrese a plniť podľa pokynov okresnej vojenskej komandatúry zásobovacie povinnosti pre sovietsku armádu. Pomáhali nám pri tom revolučné národné výbory a notariáty, ktorých vznik sme v slovenských obciach iniciovali najmä preverovaním maturantov, ale aj študentov slovenského gymnázia v Šuranoch vykonávaním funkcií v ľudospráve. Do maďarských dedín sme vymenovali slovenských komisárov. Po mesiaci bolo možno novú slovenskú revolučnú správu okresu

pokladať za konsolidovanú. V okrese fungovala ľudospráva, zásobovanie, vyučovalo sa v školách a stabilizovaná bola aj bezpečnostná situácia. Pomaly som ako tajomník okresného revolučného národného výboru nemal ani čo robiť. Spomínam si len na okresné oslavy konca vojny. Na verejnej manifestácii som bol slávnostným rečníkom a na žiadosť prítomných som sa krátko zmienil aj o nilašskej hrôzovláde, o pomeroch v národnostnom tábore. Časť prítomných – najmä maďarskí spoluobčania – reagovali neveriaco. Poľovačka na ľudí sa totiž v maďarských dedinách nerobila. V slovenskej časti zasa začala vznikať protimaďarská pogromistická nálada, takže som mal čo robiť, aby som manifestáciu doviedol k pokojnému koncu. Vtedy na manifestácii nie, ale teraz pri písaní tohto môjho svedectva si uvedomujem historickú podmienenosť a komplikovanosť slovensko-maďarských vzťahov a ich riešenie vidím jedine v uvedomení si a vzájomnom ospravedlnení sa za chyby a prípadné zlé činy (nie zločiny, tie treba súdne stíhať!). Bez ľútosti totiž niet odpustenia a bez odpustenia niet dôvery a bez dôvery niet spolužitia ani v rodine, nieto ešte medzi národmi.

Preto som asi rozumne urobil, že som koncom mája 1945 opustil svoju verejnú funkciu tajomníka revolučného okresného národného výboru a šiel si ukončiť vysokoškolské štúdium. Udivuje ma však, že ani po 50 rokoch sa nám nepodarilo v slovensko-maďarských vzťahoch nastoliť dôveru, a tak vytvoriť podmienky spolužitia medzi našimi národmi. Pritom najmä v maďarskom národe z historických príčin je mnoho slovenskej krvi. Či je to preto, že poturčenec je horší Turka?

HISTORICKÝ ODKAZ A PODNETY HISTORIKOM

Keď som svoje spomienky na roky okupácie časti Slovenska a môjho rodného Požitavia dopísal, zmocnili sa ma pochybnosti, či sa treba vracať k udalostiam tých nešťastných rokov. Pamätníci udalostí, uvedených v spomienkach sa pomaly míňajú a tí žijúci majú na tie čierne roky spomienky možno ešte otrasnejšie a zaujímavejšie. A mladí, naše deti a vnuci, nech sa radšej zaujímajú o súčasnosť a budúcnosť. Preto som začal porovnávať súčasný vývoj slovensko-maďarských vzťahov s udalosťami z roka 1938 a nasledujúcej 6-ročnej okupácie. Mnohé podobnosti sú varujúce. Z Maďarska sa začína šíriť iredentistické volanie po obnove Veľkého Maďarska (v roku 1938 skončilo Viedenskou arbitrážou). Naši maďarskí spoluobčania si za pomoci materského štátu žiadajú zrušenie Benešových dekrétov, ktorými po 2. svetovej vojne boli postihnutí fašisti, kolaboranti, Nemci a Maďari (tí poslední aj ako rozbíjači republiky). Žiadajú ospravedlnenie. Z mojich spomienok je zrejmé, že neľudskosť sa v slovensko-maďarských vzťahoch začala prejavovať už v roku 1938 a počas celej okupácie. Neviem, že by sa niekto z našich maďarských spoluobčanov za „neľudskosti voči Slovákom“ v rokoch okupácie ospravedlnil (a oni sa ich dopúšťali!). Neospravedlnilo sa ani Maďarsko. Iredentistická, rozkladná maďarská politika sa zameriava proti Slovensku ako prvému (najmenšiemu, najmladšiemu) susednému štátu – tak to bolo aj v roku 1938. Nasledovať bude Rumunsko a potom Juhoslávia? Maďarsko totiž iredentistickú, deštruktívnu politiku uplatňuje proti všetkým štátom, kde žijú Maďari, aj proti Ukrajine. Slovensko, ale aj Európa by si mali uvedomiť, že Maďarsko sa stáva ohniskom napätia a potenciálnym nebezpečím pre susedné štáty, a tým aj Európu. Vodcovia maďarskej menšiny na Slovensku vyvíjajú činnosť proti Slovensku. Podávajú skreslené informácie o právach maďarskej národnostnej menšiny (ktoré sú nadštandardné a s právami slovenskej menšiny v Maďarsku neporovnateľné), stále stupňujú požiadavky. Písanie mien spôsobom aký neexistuje nikde na svete, názvy obcí a miest nielen v maďarskom jazyku, ale aj v pôvodnom znení napríklad Štúrovo – Parkány, Gabčíkovo – Bös. Môžeme dokumentovať maturitnými vysvedčeniami, ako sa písali mená a názvy miest. Napríklad slovenské gymnázium malo v slovenčine oficiálny názov Kráľovské uhorské štátne gymnázium so slovenskou vyučovacou rečou – Nagysurány, žiadne Šurany. Vodcovia maďarskej menšiny nepokladajú Slovensko za svoju vlasť, za svoj štát. Je to zrejmé z ich stanovísk k prijatiu Slovenska do Rady Európy, z postojov k problémom, ktoré vznikli v minulosti (napríklad vodné dielo Gabčíkovo – Nagymaros) a vznikajú aj v súčasnosti. Namiesto toho, aby prispievali k ich pokojnému, spravodlivému riešeniu, situáciu okolo nich komplikujú.

Ďalej už nepokračujem v analýze podobností vývoja slovensko-maďarských vzťahov v období pred rokom 1938 a v súčasnosti od novembra 1989, ale najmä po vzniku samostatného Slovenska. Neverím totiž, že pokračovanie môže byť v nejakej novej Viedenskej arbitráži, v okupovaní časti Slovenska, v nepriateľstve vyúsťujúcom do ozbrojených riešení, do vojny.

Úplne na záver by som sa chcel obrátiť na historikov, bádateľov, najmä tých regionálnych.

Čaká na nich zhodnotenie šesťročnej okupácie Požitavia. Treba objasniť príčiny, spôsoby, ale aj dôsledky vysídľovania Slovákov z obsadených území. Nevylučujeme, že zaobchádzanie s maďarským obyvateľstvom po roku 1945 v obnovenej ČSR má súvis a bolo inšpirované týmto vysídľovaním z roka 1938 (Benešove dekréty)!

Ani vznik a prežívanie slovenského gymnázia v Šuranoch nie je dostatočne spracované. Bol to len „princíp reciprocity“ alebo aj niektoré osobnosti majú zásluhu na vzniku gymnázia? S akými prekážkami sa borilo gymnázium (obmedzené počty prijímaných, vylúčenie dievčat zo štúdia – problém koedukácie). Možnosti uplatnenia jeho absolventov a príčiny odchodu mnohých na

Slovensko. Nebol v tom zámer zbaviť Požitavie uvedomelej slovenskej inteligencie a uľahčiť tak pomaďarčovanie? Zaujímavou by bola aj monografia o živote a práci tých absolventov gymnázia v Šuranoch, ktorí dosiahli významné výsledky v odboroch svojho uplatnenia.

Podobne krvavé Vianoce 1938 v Šuranoch a ich následky. O udalosti sa mnoho popísalo, aj básnicky (Žarnov), ale lokálna história zatiaľ prípad, okolnosti, ale najmä následky, nespracovala. Aký bol počet pozatýkaných, súdených, ušlých na Slovensko? Súvisel odchod viacerých profesorov, uvedomelých Slovákov (Boško, Valach, Hlavatý Šafár), členov prvého profesorského zboru šurianskeho gymnázia s krvavými Vianocami? Ako sa ich odchod a náhrada profesormi hovoriacimi síce slovensky, ale s presvedčením maďarským (najmä Barna, Bugyi, Bukovinszki, Báno, súrodenci Porubszki) prejavil v živote gymnázia? Význam profesorov – Slovákov a ich vplyv na charakter gymnázia a jeho absolventov (Markovič, Buran, Klučka, Hudec). Roky okupácie Požitavia boli rokmi genocídy časti slovenského národa, ktorý býval na tomto území.

Ďalšia nespracovaná téma – *Slovenská jednota* – časopis slovenskej menšiny v Maďarsku. Jej vznik, prežívanie, vplyv na kultúrny a národný život, jej význam z hľadiska zjednocovania Slovákov od Košíc, Šurian, Békešskej Čaby a Petrovca najmä v rokoch 2. svetovej vojny, bude treba znova prehodnotiť a z výsledkov vyvodiť závery a poučenie pre súčasnosť i budúcnosť.

Súhrnne povedané, rok 1938 a šesťročná okupácia jednotlivých, Slovákmi obývaných území Maďarmi (napríklad Požitavie) obsahuje mnoho nezodpovedaných otázok, historicky nezdokumentovaných udalostí, ktoré by mohli po ich objektívnom a pravdivom spracovaní slúžiť aj pri riešení súčasných problémov slovensko-maďarských vzťahov, slúžiť na poučenie, ale aj na výstrahu: *„Nepripustite, aby sa čierna história opakovala!“*

Martin Lacko, Ján Mitáč • Slovak Journalist Jozef Kanás Remembers Hungarian Occupation from 1938 to 1945

The testimony of Jozef Kanás about the occupation of southern Slovakia by Horthy's Hungary shows the character of the regime in relation to the minorities living in Hungary. One could see it immediately in November 1938, when the settlers, large part of intelligentsia and all who somehow were not in line with what was expected from them by the Hungarian governmental authorities, had to leave that territory. Hungarian politics went back to the time before 1918, when the policy of the then Hungarian Kingdom strived to assimilate non-Hungarian nationalities. Jozef Kanás, as a direct witness of those events, evaluates the real face of the minority policy after many decades. His life story is also interesting as he worked with the newspaper Slovenská jednota (Slovak Unity), issued by the Slovak National Unity Party. As a journalist he could meet representatives of the Slovaks living in Hungary and to assess dispassionately their work done for the Slovak minority. The end of the war was his worst period, as he was imprisoned in a labour camp being accused of avoiding his military service. He was sentenced by the Niylash court (Niylash was the name used for the extremist Arrow Cross Party) to forced labour under inhuman conditions. He survived the war sufferings and now he presents his testimony about that tragic period, which caused number of victims especially among young men fighting in the Hungarian Army against the Soviet Union.

PhDr. Martin Lacko, PhD. (1976)
Je absolventom Filozofickej fakulty UK v Bratislave (odbor história – filozofia). Pôsobí ako pracovník Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa v Bratislave. Zaoberá sa najmä výskumom obdobia 1. Slovenskej republiky, pričom doteraz publikoval asi 30 vedeckých štúdií, doma i v zahraničí. Je zostavovateľom edícií dokumentov *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, *Denníky vojakov z východného frontu 1941 – 1944*, *Proti Poľsku*, spoluzostavovateľom ročeniek *Historické rozhľady (I. – IV.)*, spoluautorom dvoch monografií – *1. východomoslimský pluk SS na Slovensku*, *Modrová 1157 – 2007* a autorom ďalších troch monografií – *Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942 – 1943*, *Slovenské národné povstanie 1944* a *Slovenská republika 1939 – 1945*.

Mgr. Ján Mitáč (1983)
Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave (odbor história – náuka o spoločnosti). Je pracovníkom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa a zostavovateľom zborníka *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945* (2011). Zaoberá sa najmä regionálnymi dejinami s dôrazom na územie zabraté Maďarskom po Viedenskej arbitráži. K uvedenej problematike publikoval viacero odborných článkov a vedeckých štúdií.

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA V PRAŠICIACH V SPOMIENKACH MAJORITY

BARBORA BARTOVÁ

Život židovskej komunity v Prašiciach, ktorý je témou tohto príspevku, možno chápať aj ako náhľad do fungovania a pôsobenia židovskej menšiny v rurálnom prostredí, keďže väčšinou sa Židia spomínajú v súvislosti s mestom. Treba pripomenúť, že táto komunita Židov [1] pôsobila popri židovskej náboženskej obci v Topoľčanoch, bola teda jej filiálkou, čo znamená, že stanovy židovskej náboženskej obce v Topoľčanoch platili aj pre prašickú náboženskú obec.[2] Členovia židovskej komunity v Prašiciach udržiavali čulé kontakty s topoľčianskymi Židmi nielen z náboženských, hospodárskych a kooperačných dôvodov, ale aj z priateľských a najmä z dôvodu spolupatričnosti, čo je pre Židov ako diaspóru charakteristické. Keďže prašickú židovskú komunitu zastrešovala topoľčianska náboženská obec považujem za prínosné opísať aj pôsobenie židovskej náboženskej obce v Topoľčanoch a zachytiť jej najvýznamnejšie udalosti po jednotlivých storočiach.[3]

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA V TOPOĽČANOCH

Prvá písomná zmienka o židovských obyvateľoch Topoľčian pochádza z prvej polovice 14. storočia. Ich pobyt v meste bol pravdepodobne iba prechodný. Živili sa obchodovaním a kupčením na trhoch a jarmokoch.[4] Nové obdobie v živote Židov v oblasti Topoľčian nastalo po tureckých vojnách koncom 17. storočia, kedy na územie Slovenska prišlo veľké množstvo moravských Židov. Do Topoľčian prišli Židia v roku 1649 z východnej Moravy. Možno predpokladať, že počiatkom 18. storočia už existovala v Topoľčanoch židovská náboženská obec, tá sa riadila podľa spôsobu moravských náboženských obcí. Pobyt Židov v Uhorsku, a teda aj na Slovensku bol v tomto období podmienený rôznymi obmedzeniami najmä za panovania cisára Karola VI. z Topoľčian ich preto na základe kráľovského dekrétu z roku 1727 vyhnali, čo pre nich malo ďalekosiahle hospodárske a spoločenské dôsledky. Situácia sa pre

1 Slovo Žid píšem s veľkým písmenom, značí príslušníka židovského národa, teda Žida v etnickom slova zmysle.

2 Pri predkladaní faktov o prašických Židoch vychádzam z konkrétnej skúsenosti, z kvalitatívneho etnologického výskumu v teréne, ktorý som uskutočnila v rokoch 2010 a 2011 v obci Prašice. Výskum som organizovala aj v okolitých obciach – Velušovce, Závada, Podhradie a Tvrdomestice, ale v tomto príspevku sa budem venovať predovšetkým prašickým Židom. Mojou motiváciou k preskúmaniu tejto problematiky bolo najmä to, že som chcela spracovať tému z rodiska, a práve téma židovského obyvateľstva bola pre mňa najzaujímavejšou a v Prašiciach dosiaľ málo prebádanou, keďže židovskej komunite a jej problematike sa doposiaľ nevenoval nik. Cieľom výskumu bolo zmapovať pôsobenie tejto komunity v Prašiciach a okolitých obciach, zachytiť ich život, hospodárske postavenie, ich postoj k náboženstvu, vzťah k nežidovským spoluobčanom a spolunažívanie s nimi. Ďalej to, čím sa odlišovali alebo neodlišovali od ostatného obyvateľstva, ich stravovanie a dodržiavanie židovských tradícií. Až napokon, ich postupné vymiznutie spojené s udalosťami 2. svetovej vojny. Po terénnom výskume som uskutočnila i archívny výskum v Štátnom archíve Topoľčanoch.

3 Pri spracúvaní svojej témy som si ako teoretické východiská zvolila metódu a princípy oral history. Oral history alebo orálna história je teória aj metóda výskumu sústreďujúca sa v rade humanitných a spoločenských odborov na zachytenie, uloženie, analýzu a interpretáciu zážitku a skúseností jednotlivca, pričom jej jadrom je vedenie a spracovanie rozhovoru s osobnosťami, ktoré naše poznanie minulosti môžu svojím vyrozprávaním obohatiť. Jednoducho povedané, táto metóda výskumu viac reflektuje tzv. malé dejiny čiže mikrohistóriu, individuálne prežitky, dejiny „písané zdola“, podáva rozmer každodennosti. VAŇEK, M.: Orální historie ve výzkumu soudobých dějin. Praha 2004. V obsahu termínu orálnej histórie sa skrýva skutočnosť, že ide o zaznamenané rozhovory, ktoré sú neskôr prepísané a vďaka ktorým sa v rámci zbierok pre výskumné účely uchovávajú z historického pohľadu významné spomienky, z toho dôvodu bola metóda oral history prínosom pre výskum obrazov, ktoré sa odohrávali v minulosti v obci Prašice v súvislosti s komunitou prašických Židov, a ktoré si ľudia medzi sebou odovzdávali prostredníctvom hovoreného slova. VANĚK, M. – MÜCKE, P. – PELIKÁNOVÁ, H.: Naslouchat hlasům paměti: teoretické a praktické aspekty orální historie. Praha 2007.

4 Encyklopédia židovských náboženských obcí. II. zväzok. Bratislava 2010.

Centrum obce Prašice na dobovej fotografii (Zdroj: Zbierka F. Boháčika)

Kostol v Prašiciach
(Zdroj: Zbierka F. Boháčika)

topoľčianskych Židov zlepšila počas panovania Jozefa II., kedy bola časť protižidovských nariadení a obmedzení zrušená. Nastala konsolidácia pomerov, čo prispelo k vzrastu židovského obyvateľstva v Topoľčanoch.[5]

Rok 1810 bol dôležitým medzníkom v dejinách židovskej komunity v Topoľčanoch, kedy zriadili známu topoľčiansku ješivu. Prvým hlavným rabínom bol pravdepodobne topoľčiansky rodák a významný učenec Anšel Ašer Roth a jeho nástupcom významný duchovný Abrahám Ullmann, ktorý udržiaval blízke kontakty s bratislavským hlavným rabínom Chatamom Soferom. Prísne ortodoxná topoľčianska komunita bola jednou z najväčších a najsilnejších v Nitrianskej župe. V čase, keď sa židovstvo v krajine rozpadlo na tri smery, židovská náboženská obec v Topoľčanoch bola jednou z mála, ktorá zostala jednotná a netrpela rozkolom. V 80. rokoch 19. storočia sa židovská náboženská obec v Topoľčanoch rozrástla natoľko (mala okolo 1200 členov), že v roku 1896 sa začala v centre mesta výstavba reprezentatívnej, tzv. veľkej synagógy v maurskom slohu.[6]

Začiatkom 20. storočia došlo k zintenzívneniu ekonomických aktivít najmä vďaka židovským podnikateľom, ktorí postavili liehovar, tehelne, octáreň, tlačiareň, výrobne liehových nápojov, boli založené i menšie podniky na spracovanie poľnohospodárskych plodín, niekoľko úverových ústavov a Židovská banka. Po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie prepukli aj v Topoľčanoch nepokoje, ktoré boli namierené proti Židom. Začiatkom 20. rokov 20. storočia bývalo v Topoľčanoch približne 2000 Židov, asi 28 % z celkového počtu obyvateľstva. Do kompetencie rabinátu v Topoľčanoch patrili Židia zo 17 okolitých dedín vrátane Prašíc, Tvrdomestíc, Závady, Velušoviec a Podhradia. Topoľčianska náboženská obec bola piata najbohatšia na Slovensku a vlastnila v tomto období 3 synagógy, 2 cintoríny, niekoľko modlitební a učební, jatky, veľké mikve a viacero vzdelávacích zariadení.[7]

Osud topoľčianskych Židov počas druhej svetovej vojny úzko súvisel s tragédiou, ktorá postihla celé slovenské židovstvo. Prvá deportačná akcia v Topoľčanoch prišla niekoľko dní pred Veľkou sobotou a židovskú komunitu zasiahla ako blesk z jasného neba. Transporty prebiehali v Topoľčanoch od 12. októbra 1941 do 8. septembra 1944, kedy odišiel transport s poslednými topoľčianskymi Židmi. Topoľčianski Židia boli zväčša odtransportovaní do zberných táborov v Seredi, Novákoch, odkiaľ ich potom prevážali do tábora Osvienčim, Ľublin a Sobibor. Podľa údajov ÚŽ odvliekli len v priebehu roku 1942 do vyhladzovacích táborov z okresu Topoľčany 79 % Židov, približne 2500 osôb. Niekoľko stoviek Židov sa však podarilo i zachrániť. Zverstvá nemeckého Pohotovostného oddielu 14 a príslušníkov Hlinkovej gardy z Topoľčian dovŕšila 10. septembra 1944 beštiálna vražda päťdesiatich troch topoľčianskych Židov pri obci Nemčice. Devätnásť mužov, dvadsaťštyri žien a desať detí vo veku od 10 mesiacov do 14 rokov, ktorých

5 BÜCHLER, R. Y.: Židovská náboženská obec v Topoľčanoch. Bratislava 1996.
6 Encyklopédia židovských náboženských obcí. II. zväzok. Bratislava 2010.
7 BÜCHLER, R. Y.: Židovská náboženská obec v Topoľčanoch. Bratislava 1996.

Nemci a gardisti odhalili v ich úkrytoch a dopravili v ten deň na miesto popravy na nemčický breh.[8]

STRUČNÝ PRIEREZ VÝVOJOM ŽIDOVSKEJ KOMUNITY V PRAŠICIACH PRED ROKOM 1939

Pred samotnou charakteristikou židovských rodín v Prašiciach približne načrtnem vývoj židovskej komunity pred rokom 1939. Obec Prašice leží 13 km severozápadne od okresného mesta Topoľčany. Táto dedinka sa po prvý raz vynára z anonymity v roku 1245 prostredníctvom prvej písomnej zmienky o obci. V tomto roku ich šľachtic Štefan z rodu Gut-Keled, významný krajinský hodnostár a nitriansky župan dostal do dedičnej držby.[9]

To, odkedy sa Židia usídlili v obci nevie povedať s istotou nikto, preto sa môžeme len domnievať, kedy sa tak stalo. Na druhej strane, ak sa budeme orientovať podľa neďalekého mesta Topoľčany, v ktorom sa židovská komunita začala intenzívne a vo väčších počtoch zdržiavať približne od roku 1649 (Židia z východnej Moravy) môžeme povedať, že ich menšia komunita sa vyskytovala v 17. storočí aj v Prašiciach. Prašickí Židia sa spomínajú aj v kronike obce v priebehu 19. storočia, konkrétne v roku 1866, kedy došlo v obci k veľkej cholerovej epidémii. Tu sa píše, že chlapi sa aj napriek zúriacej cholere naďalej stretali v krčme u Žida Fröhlicha.[10] Okrem katolíckeho kostola tu bola už v tejto dobe aj židovská modlitebňa a 27 obyvateľov sa hlásilo k židovskému náboženstvu – štatistika z roku 1892. Najbohatšími ľuďmi v dedine boli židovskí obchodníci a kramári, ktorí sa postupne stali aj prenajímateľmi poľnohospodárskej pôdy. Nezriedka sa stávalo, že niektorí ľahkomyseľní prašickí gazdovia prepili v krčme väčšinu svojich majetkov, a tie prešli do rúk tunajších židovských krčmárov.[11] Títo židovskí krčmári pôvodne mali hostinec len v dlhodobom prenájme a skutočnými vlastníkmi boli zemepáni. V Prašiciach mali židovskí nájomcovia Kohnovci v árende od panstva nielen krčmu a obchod, ale aj majer a role. Hostinský Šalamún Khon (nar. 1821) si dokonca mohol dovoliť vydržiavať i privátneho židovského učiteľa pre svoje deti, rabína Viliama Hernfelda z Bratislavy.[12] V obciach panstva mali židovskí nájomcovia krčiem aj kotlíky

Stará budova školy v Prašiciach prerobená zo židovských maštalí (Zdroj: Zbierka F. Boháčika)

Interiér starej školy (Zdroj: Zbierka F. Boháčika)

8 JAMRICHOVÁ, A.: Zo života židovského spoločenstva v 19. a 20. storočí. In: WIEDERMANN, E. (zost.): Topoľčany vo vrstvách vekov. Bratislava 2010, s. 332 – 344.

9 LUKAČKA, J.: Prašice v stredoveku. In: Obec Prašice. Bratislava 1995, s. 27.

10 Kronika obce Prašice.

11 LUKAČKA, J.: Proces národného uvedomenia v priebehu 19. storočia. In: Obec Prašice. Bratislava 1995, s. 56.

12 LEMEŠ, V.: Hostinec a krčma. In: Nemečky. Komárno 2003, s. 107.

na pálenie pálenky. Panské pivovary existovali v 17. a 18. storočí aj v Prašiciach.[13]

K významným židovským rodinám v Prašiciach patrili koncom 19. storočia Biermannovci, Kohnovci – Šalamún Kohn, Fröhlichovci a Gottsteinovci, ktorí sa ako vlastníci pozemkov spomínajú už roku 1857. Neskôr k nim pribudla ešte rodina Haasovcov – Ignác Haas. Začiatkom 20. storočia, konkrétne po prvej svetovej vojne bolo z 1365 obyvateľov Prašíc 16 židovskej, 9 maďarskej, 4 českej a 1 ruskej národnosti. Prevládalo rímskokatolícke náboženstvo pričom 25 obyvateľov bolo židovského vierovyznania. V dvadsiatych rokoch 20. storočia, kedy bola v obci zvýšená nezamestnanosť a zlé sociálne pomery, a rovnako aj počas hospodárskej krízy v tridsiatych rokoch sa židovská komunita istým spôsobom zaslúžila o hospodárske pozdvihnutie obce, práve aj vďaka statku Jakuba Fröhlicha, ktorý poskytoval pracovné príležitosti pre miestnych obyvateľov – sezónne zamestnával asi 15, inak 5 stálych robotníkov.[14]

Kichnerka – Fröhlichova roľa v popredí (Foto: B. Bartová)

ŽIDOVSKÉ RODINY V PRAŠICIACH A ICH CHARAKTERISTIKA

Hoci sa prašickí Židia už viac ako šesťdesiat rokov v obci nevyskytujú, pred druhou svetovou vojnou, a aj počas nej boli pevnou súčasťou obce Prašice. Dnes naďalej žijú v spomienkach jej najstaršej generácie. Informácie o tejto komunite som preto čerpala od respondentov vo veku nad 75 rokov, z čoho vyplýva, že vojnové obdobie si pamätali ako deti alebo dospievajúci. Čo sa týka časového zaradenia spomienok, tie sa viažu prevažne na obdobie pred a počas druhej svetovej vojny. V nasledujúcich riadkoch sa stručne vyjadrím k jednotlivým rodinám, ktoré tvorili jadro tejto komunity.

S istotou môžem konštatovať – na základe toho, na čom sa zhodla väčšina respondentov, že v Prašiciach boli tri väčšie viacgeneračné židovské rodiny, a to – rodina Fröhlichovcov, rodina Schwarzovcov a rodina Biermannovcov. Niektorí respondenti sa však zmienili aj o rodine Kuhnovcov, Weissovcov, o rodine Pollákovcov, ktorí mali majer na Novom Svete (časť Prašíc), o zubárovi Obštenderovi so ženou, rabínovi Rosenbergovi a jeho dcére Fride, ďalej sa spomína meno Žida Grína, Dojča a Ragašiho. Mnohí z týchto málo známych Židov sa v Prašiciach usadili na kratšiu dobu, takže si na nich respondenti spomínajú menej. Keďže o prvých troch menovaných rodinách. mi respondenti poskytli najviac informácií, budem im venovať väčšiu pozornosť. Stav počtu Židov k roku 1940 bol 29 židovských príslušníkov z 1717 obyvateľov obce, čo môžeme považovať za najvyšší možný stav židovského obyvateľstva v Prašiciach.[15] Podľa školskej kroniky sa v tomto období začiatkom vojny z 310 žiakov prašickej školy hlásili traja k židovskej národnosti.

Najrozvetvenejšou a najvplyvnejšou židovskou rodinou v Prašiciach boli Fröhlichovci. Starý Fröhlich sa volal zrejme Jakub a jeden z respondentov sa o ňom vyjadril takto: *„… takí malí, bou ňiski, to si pamatám, vestičku noseu, paličku takú čjernu a perzijenovú baraňičku…“* (respondent /ďalej len resp./ č. 2). Fröhlich mal troch synov – Paľa, Lajoša (Ľudovíta) a Miša, iní spomínajú aj Ďula (Júliusa) a Šándora (Alexandra) a sestru Sidóniu. Fröhlich bol najväčší gazda – Žid v Prašiciach. Mal veľké hospodárstvo (majer) na mieste, kde teraz stojí nová budova základnej školy. Miesto medzi Fröhlichovým dvorom a budovou starej školy dedinčania zvykli označovať *Židova ulica*. Choval hovädzí dobytok, ošípané, tri-štyri páry koní, vlastnil rozsiahle pozemky v okolí Prašíc, napr. *Kichnerku* (pole medzi Prašicami a Tvrdomesticami), mali bíreša, najímal si ľudí z dediny na práce na poliach, počas žatvy, na okopávanie repy, pri zbere kukurice atď. Dokazuje to aj toto tvrdenie: *„On ten Frélich ňebou takí ňejakí, šak mau aj žencov čo mu žali, tri pári koní mal alebo kolko, štiri? Ňeviem. Aj mladé žrebci šecko mal aj dobitka mal dosť, hromadu, a tomu šetko naši ľuďia robili.“* (resp. č. 1).

13 Nemčice v 18. storočí. [Citované dňa 21.októbra 2014]. Dostupné na URL <http://www.nemcice.sk/historia-obce.phtml?id3=36904>

14 LUKAČKA, J.: Prašice v 19. storočí. In: Obec Prašice. Bratislava 1995, s. 51.

15 Súpis Židov. [Citované 21. októbra 2014]. Dostupné na URL <http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/zoznam-obci.php?okres=250>

Na tomto mieste bývala rodina Schwarzovcov (Foto: B. Bartová)

Na mieste tohto domu stál dom Biermannovcov (Foto: B. Bartová)

Lajošovi Fröhlichovi patrila pálenica, ktorá sa nachádzala na dolnom konci dediny. Pálilo sa z ovocia – slivovica, hruškovica, čerešňovica, atď. Ovocie už vykvasené v sudoch ľudia z dediny prinášali do pálenice, kde Fröhlichovci zostavovali poradovník ľudí, ktorí si chceli vypáliť a každý dostal termín. V pálenici bol aj prístroj, ktorým presne zmerali koľko litrov pálenky sa vypálilo, a akú mala silu. Väčšina dedinčanov si na Lajoša spomína a opísala ho ako *„škúľavého a fyzicky menej zdatného muža."* Bol ženatý, neskôr mu žena zomrela a vzal si vdovu so synom Oskarom. Práve táto druhá Lajošova žena bola šikovná a viedla účtovníctvo celej rodine.

Mišo Fröhlich bol najmladší z bratov, u ľudí v dedine bol dosť obľúbený najmä preto, že ak sa vyskytol nejaký problém ohľadom dobytka, bol ochotný nezištne pomôcť. Dedinčania ho volali aj *tírarc* (z nem. Tierarzt), v preklade zverolekár, ale nebol zverolekárom v pravom zmysle slova. Možno sa v tomto remesle vyznal preto, že bol na to vyškolený: *„Ten jeden* [Fröhlich] *mau nejaku polnohospodársku školu, no a on dosť pomahau aj pri dobitku, keď mau ňiekto ňezdraví dobitok tak on dosť tak vedeu pomocť, Michal sa volal."* (resp. č. 1). Mišo bol jediný z bratov slobodný.

Paľo Fröhlich bol ženatý, jeho žena sa volala Martuška a deti Paľko a Vierka. Tieto dve Paľove deti opatrovala slúžka – žena z dediny, ktorá sa starala aj o domácnosť.

Rodinu Schwarzovcov často prezývali aj *Švorci*. Takto ich dedinčania hanlivo označovali, vychádzajúc pritom z ich priezviska, aj z ich majetkového postavenia. Na rozdiel od Fröhlichovcov, ktorí boli hospodári a mali dobré majetkové zázemie, patrila táto rodina k dedinskej chudobe. Jej členovia, teda, menovite dve sestry – Lota, Žana (Žaneta) a ich brat Vilo, bývali v dome – konkrétne v jeho prednej časti, pri kostole. Tento dom sa zachoval v takom stave, ako kedysi. O ich rodičoch sa mi od respondentov podarilo zistiť len málo, pravdepodobne však mali menší obchodík s potravinami, ktorý skrachoval alebo ho jednoducho zrušili, možno aj z nasledujúceho dôvodu, ktorý spomína jedna respondentka: *„Hovorim, mali obchod, potom ich roďičja zomreli, som ich tag trochu poznala, no a oni uš traja potom, takí, voljakí ňeboli schopní, ňije ako žiďja, leš takí, jag kebi boli tag trochu choromyselní, takí jako, ňemali tag šecko pohromaďe."* (resp. č. 9). Vilo ako najstarší zo súrodencov zaobstarával pre seba a pre sestry obživu. Vzal si *hatižák* (dnes by sme povedali ruksak) a vybral sa po žobraní k majetnejším. Židom do Topoľčian, no najmä k samotným Fröhlichovcom, ktorí im dávali väčšinou základné potraviny ako chlieb a mlieko. Židia sa tak navzájom podporovali. Hlad a bieda však prinútili sestry, aby si z času na čas zadovážili stravu aj samy: *„Tá Lota choďila po ďeďine, zase tuto, do jej krajec chleba dal lebo najesť lebo tag. No a Žana ta taka, cela taka Žana, take oči pomotane mala, a len z dverí kukala, ta len čakala kedi keri čo doňesú."* (resp. č. 9).

O Biermannovcoch mi ľudia vedeli povedať menej ako o dvoch predchádzajúcich rodinách. Vie sa, že to boli dvaja bratia Žigmund a Izidor, ktorí bývali v dome pod kostolom. Do dnešných čias sa tento dom nezachoval. Bratia Biermannovci sa teda delili o tento dom postavený do *vinkla* (do tvaru L). Izidor býval *na vinkli* a druhý z bratov chodil do domu z cesty. Každý mal jednu miestnosť, v ktorej mal svoj obchod, jeden potraviny a druhý obchod s textilom. No objavila sa i výpoveď, ktorá túto skutočnosť vyvracia – Izidor zasklieval okná a Žigo bol obchodníkom – mal teda obchod alebo krčmu. Čo sa týka ich postavenia medzi židovskými rodinami, neboli až takí majetní ako Fröhlichovci, zato boli na tom omnoho lepšie ako Schwarzovci. Jedného z Biermannovcov aj so ženou opisovali respondenti ako ľudí menšieho vzrastu. Respondenti sa väčšinou zhodli na tom, že boli bezdetní. Takto sa o obchodíku. s potravinami jedného z nich vyjadril respondent: *„Pot kostolom taká chalúpka bola,*

a on tam mau ten opchot á išli luďja vela, tag volal luďí abi si išli kúpit. On predávau potravné článki, cukor, múku a také drobnosťi do domácnosťi, on toho moc ňepredau, tam ľuďja ňeišli ku ňemu…" (resp. č. 8).

NÁBOŽENSKÝ ŽIVOT PRAŠICKÝCH ŽIDOV A ICH SPOLUNAŽÍVANIE S MAJORITOU

Prašickí Židia dodržiavali svoje tradície. V sobotu – *Šabat*, svätili, nepracovali, zatvárali obchody, chodila k nim žena z dediny zakúriť alebo navariť. V dedine bol aj židovský mäsiar – *šachter*, ktorý špeciálnym spôsobom zabíjal zvieratá, aby bolo mäso rituálne čisté – zbavené krvi. Zo svojej stravy vylučovali bravčové mäso, no prísne sa toho nedržali, napríklad ako v prípade Miša Fröhlicha: *„Mišo normálňe keť aj prišou, práuda, keť si mu dala braučovini, zedou hu ňe? Čože bi nezedou, ten ňemau ňišt proti onemu…"* (resp. č. 6). Badať však u nich aj prvky asimilácie s obyvateľstvom – napríklad sa to prejavilo na ich odeve. Muži chodili oblečení ako ostatní dedinčania, teda sedliacky, v ich výzore nebolo nič špecifické, to sa však netýka rabína Rosenberga, ktorého výzor tejto funkcii aj zodpovedal. Prašickí Židia mali aj svoju modlitebňu. Prašičania ju spomínajú ako židovský kostol alebo synagógu. Bola to menšia murovaná stavba, vnútri jednoducho zariadená lavicami. Stála na mieste dnešnej školy, hneď vedľa Fröhlichovho hospodárstva: *„A vella ďe končí škola, dolné krílo školi tam bou židouskí kostol. Tam sa choďili Žiďja moliť. A Žiďja choďili večinou vždicki bez žjen. Choďili muži sami, bez žjen choďili do kostola."* (resp. č. 2). Na bohoslužby sem pravidelne chodili aj Židia z priľahlých dedín. Židovský cintorín bol situovaný za modlitebňou, dnes je tam vybudované futbalové ihrisko. Cintorín aj modlitebňu po vojne zdevastovali a dodnes sa nezachovali.

Dôležitá otázka môjho výskumu bola, ako vlastne vnímali Židov obyvatelia Prašíc. U všetkých respondentov som sa stretla s pozitívnymi reakciami. Nevyskytovali sa žiadne konflikty, Židia neboli nijakým spôsobom vytesňovaní alebo odsudzovaní za svoju inakosť. Dá sa povedať, že ich spolunažívanie bolo harmonické a záviseli jeden od druhého. Židia rešpektovali nežidov a naopak. Medzi židovskými a nežidovskými deťmi panovali priateľské vzťahy, no občas sa navzájom aj doberali: *„S ňima sme sa takto bavili, sme si nadávali jeden druhému. Sme im nadávali do Židou a oňi zase nám do katolíkou, jak decká zviknú, ale žebi sme sa bili to ňie. Ale ináč so všeckjima luďma vichadzali dobre žiadne aňi pomsti ňič také sa ňerobilo. Boli sme ňežiďia, ale nažívaňie bolo normálne."* (resp. č. 1). Alebo iný respondent spomína takto: *„Ano, ano, oni boli velmi takí obetaví, keť volagdo potrebual koňe tag tento Žid – zober si šag mi to odrobíš, práuda on mau hospodárstvo á títo, čo potrebuali na koňoch volačo robit ces žatvu tag on požičau, on požičau koňe aj na dva, na tri ňi, noá on potom ale za tím, že zas jemu pomožu, keť buďe žatva, oni si tag navzájom vipomáhali jeden s druhím…"* (resp. č. 7). Nemôžem však vylúčiť, že v obci boli všetci na strane Židov. V spomienkach jednej respondentky takto zarezonovala jedna tragická udalosť, ktorá sa stala zubárovi Obständerovi a jeho žene už počas vojny. Účastníkom tejto akcie bol neznámy gardista: *„Tí dvaja chúďatká, vjem, že ten muž on bol takí plechaví ale takí bou pekní, a ten jeden gardista jak dobeu tú jeho ženu, ona bola taká pékná, tá zubárka, blondínka, strašňe pekná bola. Dobeu hu ale prečo? Ježišmárja tak hu dobil, také oko mala čjérne. To bolo strašné volačo."* (resp. č. 3).

TRAGICKÝ OSUD PRAŠICKÝCH ŽIDOV

Pred viac ako 75 rokmi, 14. marca 1939 vznikol Slovenský štát pod patronátom Tretej ríše. S nástupom novej vlády vstúpili do platnosti aj nové pravidlá pre vtedajšiu spoločnosť, z ktorej mala byť židovská menšina postupne vylúčená. Čoskoro sa tak začali uplatňovať protižidovské zákony. Po mnohých obmedzeniach týkajúcich sa najmä spoločenského, hospodárskeho a politického života bola nakoniec drvivá väčšina Židov zo Slovenska vysťahovaná.

To, ako sa s touto situáciou vysporiadali jednotlivé židovské rodiny v Prašiciach, bolo u každej z nich individuálne, a záviselo od ich možností, ochoty a spolupatričnosti majority či šikovnosti jednotlivých členov rodín. Všetky tragické udalosti v Prašiciach týkajúce sa nielen židovského obyvateľstva, ale aj samotných dedinčanov, vyvrcholili koncom druhej svetovej vojny a viažu sa prevažne k roku 1944, kedy prebiehali boje medzi partizánmi a nemeckými jednotkami. Tieto boje sa odohrávali v okolitých horách Považského Inovca.

Z rodiny Fröhlichovcov prežil vojnu len Lajoš. Takto si na to spomína jeden respondent: *„A Lajoš bou krátkozrakí, ňeviďeu a najňeschopňejší sa s ňich zachráňeu. A tí vispelí, šikovní, čo mali aj roďini, tí pali."* (resp. č. 10). Skrýval sa niekde v dedine buď na povale alebo v pajte, kde mal vykopanú jamu. Po skončení vojny sa ešte vrátil k hospodáreniu v Prašiciach. Ľudia spomínali, že sa staral o dobytok sám, dojil kravy, sem-tam mu niekto pomohol, potom zrejme odišiel do Topoľčian.

Jeho ďalší dvaja bratia mali menej šťastia. Paľo, ktorý mal aj rodinu, ušiel, chytili ho a pravdepodobne zastrelili na nemčickom brehu aj s ostatnými Židmi z okolia. Jeho žene a dvom deťom poskytol úkryt v dedine istý pán Kuchár. Paľova žena však nevydržala dlho bez toho, aby nevychádzala von a myslela si, že je v relatívnom bezpečí. Pán Kuchár sa obával prezradenia a zo strachu o svoj vlastný život odmietol, aby sa u neho ďalej zdržiavali. Funkcie hlavy rodiny sa ujal slobodný Mišo, ktorý si pokladal za povinnosť postarať sa o bratovu ženu a deti. Odišiel teda s nimi do priľahlých hôr. Na to, ako to dopadlo, sa rozpomenul jeden z Prašičanov: *„A keť prišlo to postaňjé tag oni uťekali do huor á ten Mišo, Ňemci išli po ňich, ten Mišo ňjesol to malé na rukách a uťekali po hore a tam ich Ňemci stretli a postrjelali hňeť aj ďecko, aj jeho, aj tú ženu – to bola ako šuagrová, hotovo, aňi ňedošli k svojmu cjelu, oni tam išli na to, abi sa u robotňíkou mohli*

skrit volaďe, voljakej búďe, abi tam pretrvali pokeda to prejďe…“ (resp. č. 2). Takto tragicky neskončil len život Miša a jeho švagrinej s dvoma deťmi ale ako to opisuje prašická kronika, vyhasli aj životy ďalších Židov, ktorí našli útočisko v blízkych horách: *„Vtedy objavili Nemci povyše Duchonky 25 ukrytých židovských mužov, žien a detí a všetkých postrieľali v robotníckych barákoch. Z týchto boli 4 z Prašíc.“* [16] Iný zdroj.uvádza konkrétnejšie fakty: *„Za Podhradím na konci Železnice boli dva drevené domy pre lesných robotníkov a stajne pre kone. Vtedy tam pracoval u baróna Stummera stály zamestnanec Vincent Ekhart, ktorého nemecký vojaci vzali zo sebou ako rukojemníka. Musel ísť pred nimi až na miesto, kde sa už tri mesiace ukrývali Židia Frelichovci z Prašíc so svojimi deťmi. Ďalší boli Lubišovci zo Závady a iní z blízkeho okolia. Nemci ich prinútili vykopať v mokrom teréne jamu a tam ich všetkých aj s deťmi postrieľali. Jednu zo žien dali na jamu nahú. Tak tam ležala až do konca vojny.“* (resp. č. X).[17] Osobné zápisky J. Eliáša taktiež opisujú aké zverstvá páchali na Židoch, ktorých našli v barakoch: *„… dievčatá znásilnili a postrieľali všetkých. Miša Fröhlicha a jeho švagrinu zastrelili na ceste zo Stokov do Lehoty.“* [18] Skutočnosť, že sa táto tragická a brutálna udalosť stala, potvrdzuje i dokument Správa o účasti občanov z obce Prašice v SNP zo dňa 24. júla 1945: *„Židov ukrytých v horách zabili v počte 22, medzi tými aj malé deti, orabovali ich a čiastočne zahrabali. Tento masový hrob, z ktorého trčali napoly holé údy a jedno dieťa, asi o dva týždne na to nemecká Sicherheitspolizei odfotografovala.“* [19]

Prašická škola – kedysi tu stál Fröhlichov majer (Foto: B. Bartová)

Na pomníku obetí 1. a 2. svetovej vojny v Prašiciach sú uvedené aj mená prašických Židov (Foto: B. Bartová)

Rodinu Schwarzovcov – Vila, Lotu a Žanu prišli zobrať Nemci, naložili ich na nákladné auto a odviezli nevedno kam. Vilo ešte zakýval na rozlúčku susedom s nádejou, že sa vrátia. Pravdepodobne ich zastrelili v Nemčiciach, v obci 3 km od Topoľčian, kde sa v septembri odohrala beštiálna vražda mnohých Židov z okolia Topoľčian.

16 Kronika obce Prašice.

17 Jozef Štefkovič, nar. 1925, teraz žijúci v Jacovciach – výpoveď tohto respondenta som našla na internete [Citované 21. októbra 2014]. Dostupné na URL <http://www.obecpodhradie.sk/index.php/historia-obce/podhradie-poas-ii-svetovej-vojny-a-snp>

18 Osobné zápisky J. Eliáša.

19 Štátny archív v Nitre, pobočka Topoľčany, fond Obvodný notársky úrad Prašice 1944 – 1945, s. 13. Správa o účasti občanov z obce Prašice na SNP.

O tom, ako skončili bratia a obchodníci Biermannovci sa nevedel vyjadriť žiaden z respondentov. Tragický osud však postihol aj ich, možno ich naložili spolu so Schwarzovými, alebo si podobne ako Fröhlichovci hľadali úkryt v horách.

V rámci môjho terénneho a archívneho výskumu k diplomovej práci [20] som sa však stretla aj s menom Žida Weissa a Obständerovcov. V osobných zápiskoch Jána Eliáša zo dňa, kedy Prašice obsadili Nemci (3. novembra 1944) sa píše: *„Do obce Prašice prišlo vojsko asi o 9. hod. ráno a gestapo potom. Našli Obständerových a Weisových a odviezli ich na druhý deň do Nitry. Postrieľali ich pri ústupe u Bratislavy.“* [21] Konkrétnejšie sa J. Eliáš vyjadril o schovávaní sa a zaistení Židov Nemcami následne: *„Cestou zo školy domou som stretol Weissa, ktorý šiel do obchodu. Povedal som mu, že sú v dedine nemecké vojská. Obrátil sa a odišiel domov. Teprv teraz povedal o veci doma. On sa schoval do slamy v Šimonovej stodole, ona* [Weissova žena] *vyliezla na pôjd a Obständerovci chceli ujsť do lesa, ale keď zbadali nemeckých vojakov, vrátili sa a chytili ich vo farárovej filagórii* [dnešný altánok – pozn. autora]. *Teda príčinou smrti Obständerových bol Weiss. Sám sa spoliehal na fotografiu od syna a Obständerovcov neupozornil, lebo od nich mal peniaze.“* [22] Prečo sa Weiss spoliehal na fotografiu od syna vysvetľuje ďalšia Eliášová poznámka: *„Židia z celého okolia ušli do hôr, v Prašiciach zostali jedine Weiss so ženou. Býval u Viktora Šimona. Weiss sa spoliehal na listy a fotografie, ktoré mal od svojho nevlastného syna. Bol to chlapec nemeckej národnosti, Weiss ho vychoval, mladík nastúpil k nemeckej SS armáde a Weissovi ako nevlastnému otcovi napísal listy, v ktorých mu ďakuje za výchovu a pod. Fotografie som sám videl. Na nich bol nevlastný Weissov syn dekorovaný veliteľstvom nemeckej armády. Ale nakoniec toto Weissa nezachránilo.“* [23] Takto prerozprával zaistenie Obständerovcov jeden Prašičan: *„Boli tu ešťe jenni Wajsovci, tí boli chudáci, a bou tu aj jeden doktor – zubár Obštender sa volal, a ten bívau u tích Šimunou so ženou* […] *ráno ja som pásou kravi u tích oních, ja som bou sluhom tam, on ráno zobrau ruchsak a aj so ženou išli do obori tam, abi ňeboli doma, nó ale keť tí Ňemci prišli sa schovali do tej farskej záhradi, tam bola filagória, a tak ich potom zobrali* […] *mali na tom aj Prašičaňi lebo ten zubár každému tomu, čo ich mau zachráňit dau takíto kus zubárskeho zlata 24-karátového, že to reku zachráňja, ale ňezachráňeu ňič len zlato zobrau…“* (resp. č. 7).

Tragédia prašických Židov hlboko zasiahla do ďalšieho neľahkého osudu obyvateľov obce nielen preto, že boli v Prašiciach významným hospodárskym článkom obce, ale najmä jej ľudským a obohacujúcim prvkom. Prispeli ku kultúrnemu a spoločenskému oživeniu i hospodársky pozdvihli obec. Z ich životnej filozofie by som vyzdvihla ich súdržnosť a spolupatričnosť židovskej hierarchie, ale aj schopnosť vychádzať a udržiavať dobré vzťahy s miestnymi: *„A ináč u ňich sa mi to lúbi, práuda, oňi drža jeden s druhím, oňi tag zdvihnú nat vodu, pomáhajú si, ňje?“* (resp. č. 6)

Barbora Bartová • Jewish Community in Prašice in the Remembrances of the Majority
The article deals with the Jewish community in the village Prašice before and after the WW2, that has been living only in memories of the oldest generation of the villagers. Based on the remembrances, the author presents individual Jewish families, their lives and activities in the given village. She provides information about their economic and social position, religious attitudes, their relations to non-Jewish citizens, the coexistence with the majority, the specific features within the rural community, diet and observing Jewish traditions. We find also brief information about the Jewish community history in the city of Topoľčany. In the final part, the author depicts the tragic destiny of the local Jewish community at the end of the war. The main idea was first of all to preserve the memories about Prašice Jews, to keep it alive and to present the almost forgotten chapter of Prašice history both to younger generation and the general public, too.

Mgr. Barbora Bartová (1989)
Študovala etnológiu na Filozofickej fakulte Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, kde v roku 2014 ukončila magisterské štúdium. V súčasnosti pokračuje v doktorandskom štúdiu etnológie na rovnomennej univerzite. Vo svojej doterajšej vedeckej tvorbe sa venovala problematike druhej svetovej vojny a židovskej minorite. Jej pripravovaná dizertačná práca bude mapovať súčasnú situáciu jazyka jidiš na Slovensku.

20 BARTOVÁ, B.: Druhá svetová vojna v spomienkach obyvateľov vybraných podhorských obcí Považského Inovca. Diplomová práca. Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2014. 83 s.

21 Osobné zápisky Jána Eliáša.

22 Tamže.

23 Tamže.

DÔSTOJNÍKOM NA ŠTYROCH FRONTOCH

ROZHOVOR S KAROLOM KRISTENOM

MARTIN LACKO

Blížiace sa okrúhle výročie konca druhej svetovej vojny je príležitosťou na pripomienku dramatických osudov jej účastníkov. Od tých najnižších, obyčajných civilistov či radových vojakov, až po politické a armádne špičky. Účasť Slovákov v druhej sv. vojne mala svoje špecifikum v tom, že od jej počiatku až do konca ich nachádzame na oboch stranách vojnovej barikády. Stáli v radoch slovenskej armády na strane hitlerovského Nemecka, ako aj v radoch československých jednotiek po boku stalinského ZSSR. Karol Kristen, špecialista na vojenské stavby, nepatril k bojovým, ale k technickým jednotkám. Len málokto zo slovenských dôstojníkov prešiel toľko bojísk a videl taký kus sveta ako on. Najprv vojna proti Poľsku, potom východný front, Charkov či Kursk, anabáza na Apeninskom polostrove, potom prípravy Povstania, väzenie, účasť v Čs. armádnom zbore, povojnová rekonštrukcia vojnou zničeného Slovenska, ba aj exkurzia na Maginotovu líniu do Francúzska. A napokon, krátko po Februári 1948 vylúčenie z armády. To všetko sa dá vtesnať do osudu jedného vojaka a štátneho zamestnanca na Slovensku medzi rokmi 1939 – 1948.

Pritom údaje ku Karolovi Kristenovi nenájdeme v Slovenskom biografickom slovníku, ani v biografických lexikónoch. Z hľadiska sociálneho zaradenia by sme ho mohli označiť za príslušníka generácie medzivojnovej (technickej) inteligencie. Patril medzi stredné kádre slovenskej armády; jeho najvyššou hodnosťou bola hodnosť stotníka. Funkčne však dosiahol vyššie – v lete 1944 sa stal veliteľom posádky v Novom Meste nad Váhom.

Narodil sa 27. októbra 1912 v Žiline. Mal štyroch súrodencov – tri sestry a jedného brata. Po stránke sociálnej pochádzal z rodiny úradníka-obchodníka, po nacionálnej stránke z nemecko-českej rodiny. Ako sám povedal, *„v našej rodine sa hovorilo po nemecky – mama bola Nemka, otec Čech. S mamou som hovoril nemecky, s otcom spieval česky.“* Na Slovensku sa však narodil, žil, a možno povedať, že sa už cítil Slovákom. Slovenskú národnosť mu uvádzajú aj vojenské záznamy.

Karol Kristen ako nadporučík pionierskeho (ženijného) vojska slovenskej armády
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

V Žiline vychodil štyri triedy ľudovej školy (1919 – 1923) a štyri triedy meštianskej školy s vyučovacím jazykom slovenským. Potom absolvoval Vyššiu školu priemyselnú s maturitou (dnes Stredná priemyselná škola strojnícka) na Fajnorovom nábreží v Bratislave. Následne si vykonal 14-mesačnú strojnícku prax v strojárni Dirmoser Žilina.

Od roku 1934 až do roku 1949 svoj život zasvätil armáde. Dňa 1. októbra 1934 nastúpil na vykonanie vojenskej prezenčnej služby do posádky v Litoměřiciach. Tu bol zaradený do školy pre záložných dôstojníkov ženijného vojska, ktorú ukončil 1. júna 1935. Následne 15 mesiacov slúžil v mostnom prápore; absolvoval výcvik v stavbe špeciálnych mostov a zložil aj kormidelnícke skúšky na vojenské motorové člny.

Po krátkom návrate do civilného života bol 10. apríla 1937, v hodnosti podporučíka, povolaný na mimoriadne vojenské cvičenie. Počas tohto cvičenia sa nechal aktivovať do armády a k 1. októbru 1937 bol povýšený na poručíka ženijného vojska. Počas čiastočnej mobilizácie čsl. armády

v máji 1938 konal službu v Bratislave, v septembri 1938 v ženijných skladoch v Čachticiach.

Vznik Slovenského štátu ho zastihol v mostnom prápore ženijného pluku 4. Po odchode českých dôstojníkov sa napriek nižšej dôstojníckej hodnosti dostal do veliteľských funkcií. Od 4. apríla do 10. mája 1939 zastával funkciu veliteľa ženijného vojska VII. zboru v Banskej Bystrici a bol poverený jeho reorganizáciou. Tu sa zúčastnil aj na obranných opatreniach v súvislosti s Malou vojnou. Od 10. mája 1939 (podľa kmeňového listu od 15. mája) bol veliteľom mostnej roty a v čase mobilizácie do vojny proti Poľsku bol menovaný za veliteľa Železničnej stavebnej roty 1. Dňa 1. augusta 1940 bol povýšený na nadporučíka.

Gros jeho vojenského pôsobenia sa vzťahuje na východný front, kde pôsobil s prestávkami od júna 1941 až do októbra 1943, predovšetkým ako veliteľ Železničnej stavebnej roty 13. O tejto kapitole jeho činnosti je však zachovaných v spisoch slovenskej armády veľmi málo informácií, keďže – vzhľadom na svoju špecializáciu – pôsobil prevažne pod nemeckým velením. Všeobecne mali slovenskí stavební ženisti na východnom fronte vynikajúcu povesť, boli špecialistami vo svojom odbore, niekedy pokladaní dokonca za zdatnejších ako nemeckí ženisti.

Následne, až do júla 1944, pôsobil na talianskom fronte ako technický dôstojník pridelený k Technickej brigáde. V Taliansku bol pri americkom bombardovaní ranený. Potom sa natrvalo vrátil na Slovensko. Jeho prevelenie domov podľa všetkého súviselo s prípravami Povstania. Dňa 12. júla 1944 sa stal veliteľom posádky v Novom Meste nad Váhom. Súčasne ho konšpiračné Vojenské ústredie v Banskej Bystrici poverilo aj úlohami povstaleckého veliteľa posádky.

Pokus zapojiť novomestskú posádku ako celok do Povstania sa však Kristenovi nepodaril. Podobne ako väčšina ostatných posádok, najmä na západnom Slovensku, sa prakticky rozsypala, vojaci sa rozišli. Kristen sa vrátil do rodnej Žiliny. Tu bol príslušníkmi Hlinkovej gardy zadržaný a protipovstalecky naladeným veliteľom žilinskej posádky pplk. Kallom väznený. Neskôr bol prevezený do vojenskej väznice v Bratislave, odkiaľ sa ho podarilo vyslobodiť až 12. decembra 1944. V nasledujúcich týždňoch sa skrýval v Rajeckých Tepliciach a okolí a po príchode frontu do jeho rodiska vstúpil do 1. Čs. armádneho zboru (ČSAZ), s ktorým pokračoval do Prahy.

Po vojne plynule pokračoval v službe v čsl. vojsku. Bol zaradený k železničnej brigáde, kde pôsobil vo funkcii veliteľa práporu. Vyznamenal sa najmä pri rekonštrukčných prácach na infraštruktúre (obnova železničnej trate Žilina – Vrútky, budovanie vodovodu pre Liptovský Svätý Mikuláš a i.). K 1. októbru 1946 bol povýšený na majora.

Jeho koniec v štátnych službách sa podobal osudu mnohých iných funkcionárov ozbrojených zložiek: najprv ocenenia a povýšenia a v krátkom slede nato prepustenie. Kristen ešte v roku 1948 dostal od Predsedníctva SNR Rad „Za hrdinstvo v práci“ I. triedy za jeho zásluhy na rekonštrukcii Slovenska a k 1. novembru (podľa iného údaju už k 1. januáru) 1949 bol z armády – v hodnosti majora – prepustený. Nezachránila ho ani prihláška do KSČ po Februári 1948. Do strany prakticky ani nebol prijatý – presnejšie, ešte v kandidátskej lehote bol vylúčený.

Do armády sa viac nevrátil. Najprv pracoval v Komunálnych službách v Žiline (do roku 1958), potom ako vodič v ČSAD a najdlhšie, až do penzie, v podniku Benzina (Benzinol). Rehabilitovaný bol až v roku 1992 v hodnosti plukovníka vo výslužbe.

Vyznamenania: Za obranu južného Slovenska (1940), Medaila Za hrdinstvo 3. st. (1940), Rad nemeckého orla III. st. (1942), Za zásluhy I. st. (1943), Vojenný víťazný kríž (bez mečov) V. triedy (1944).

Možno povedať, že Kristen si ako špecialista získal rešpekt v každom režime od prvej ČSR cez Slovenskú republiku, tretiu ČSR, Nemcov, Talianov i povstaleckých konšpirátorov. Ba jeho „gény“ či vypestované návyky z armádnych čias sa u neho prejavovali aj v nasledujúcich desaťročiach v civilných odvetviach. Tak napr. v kádrovom posudku jeho zamestnávateľa, Dopravného komunálneho podniku Žilina, kde pracoval ako plánovač a technický referent, z decembra 1952, čítame: *„Ako pracovník si svoju prácu zastáva načas, svedomite a poctivo. Nemá rád, keď práca zaostáva a každý neporiadok pranieruje a má rád dôslednosť v práci.“*

V 50. rokoch aj nad ním, podobne ako nad tisíckami iných Slovákov, viselo obvinenie z „buržoázneho nacionalizmu“, ako to uvádza kádrový materiál o jeho osobe zo 16. júla 1951. Pravdepodobne súvisí s jeho slovenským presvedčením a sebavedomím.

Možno pridať aj niekoľko informácií z rodinného života. Karol Kristen uzavrel v auguste 1941, teda počas Slovenského štátu, manželstvo s Vlastou Maříkovou (1908), občiankou Protektorátu, českej národnosti. Ba čo viac, pochádzala z rodiny, ktorú, podľa všetkého zasiahli, rasové perzekúcie nacistického režimu. Jej otec Rudolf, pôvodne četnícky dôstojník, zahynul totiž v tábore smrti v Osvienčime asi v roku 1942. Pani Vlasta Kristenová sa stala v Žiline a okolí známou najprv ako učiteľka, potom ako riaditeľka Považského múzea a autorka odborných publikácií. Ich manželstvo však bolo bezdetné. K. Kristen zomrel v roku 2004.

Jediným známym historikom, ktorý sa pred rokom 1989 pokúsil získať jeho spomienky – pochopiteľne len k odbojovej a povstaleckej činnosti – bol Jozef Jablonický. Ako však sám uvádza v knihe *Povstanie bez legiend*, neúspešne, Kristen mu odmietol poskytnúť akékoľvek vyjadrenie. Viac šťastia mal autor týchto riadkov, ktorému poskytol niekoľko rozhovorov v priebehu rokov 2001 – 2002. Výsledkom je tento rozhovor, ktorý Kristen aj autorizoval. Pre časopisecké účely bol čiastočne skrátený a redakčne upravený. Nech je svedectvom nesmierne dramatických slovenských dejín vojnových rokov a nech pomôže vypĺňať mozaiku tzv. malých dejín.

RODINNÝ PÔVOD A VOJENČINA

Rodina mojej matky pochádzala z Bílska, ale potom sa presťahovali do Brna. Môj strýko, Richard Dirmoser, mamin brat, bol konštruktérom a zároveň nadporučíkom delostrelectva vo Viedni, ešte pred prvou svetovou vojnou. Narodil sa v Brne, žil v Plzni. On vymyslel to slávne delo „Barbara" s dostrelom 40 kilometrov. Jeho brat Osvald Dirmoser bol zase riaditeľom Škodových závodov v Plzni. Tak ja som možno tie vojenské gény aj zdedil, lebo aj môj otec bol vojensky angažovaný, hoci nebol vo vojne. To bol človek, ktorý vedel anglicky, nemecky, rusky. Vyrastal v Prahe, ale bol sirotou. Otca a mamu mu totiž zastrelili pytliaci v noci na hájovni. On spal vtedy hore na sene, takže jeho si nevšimli, ale on tú vraždu videl… Takže vyrastal ako sirota so sestrou. Tá sestra mala vtedy štyri roky a tiež tú vraždu rodičov videla. Odvtedy stratila reč a bola vychovávaná v ústave. Otec to ale dotiahol dosť vysoko – pracoval v súkennej továrni v Žiline a keďže vedel reči, chodil ich výrobky ponúkať po svete. Cár Mikuláš si od neho objednal plášťové látky na ruské uniformy. Ale prišiel tam raz akurát vtedy, keď sa začínala vojna. Hranice sa uzavreli a on ostal v Rusku. Tak teraz cár mu dal glejt, že mu nemajú cestou domov robiť ťažkosti. Ale na hraniciach tento glejt nerešpektovali, ako podozrivého ho zavreli a týždeň držali. Tam ho furt vyšetrovali, fotografovali ho, aj do zadku mu pozerali, ale nakoniec ho predsa pustili. A doma sme z toho potom mali strašnú srandu…

Na vojenčinu som nastúpil v roku 1931 a vyšiel som ako podporučík, hoci som nemal vysokú školu, iba priemyslovku. Vtedy každý útvar mal svojich aspirantov a kto sa osvedčil, toho povýšili na podporučíka. Ja som bol strojár, a strojárov vtedy nemali dosť, tak mi ponúkli miesto. Okrem toho som si spravil kapitánske skúšky na lodnej doprave na Dunaji, Ohře a Labe. Takže aj tým som bol pre nich užitočný. V 1936 som bol povolaný na cvičenie, hoci pred troma rokmi ma prepustili z armády. Vtedy akurát zomrel kapitán Slávik, ktorý riadil motorové monitory [1], no a ja som bol jeho odchovancom, tak ma zavolali, aby som ho zastúpil. Vtedy sa postavil most z podhradia do Petržalky, most z dunajských lodí. Tento most sa postavil kvôli stavbe dunajských pevností v Petržalke – bolo to veľké manévrové cvičenie.

Dobový pohľad na centrum Žiliny v 20. rokoch (Zdroj: Slovensko na historických pohľadniciach)

Vyššími dôstojníkmi boli vtedy len Česi.[2] Tak keď vznikala v roku 1939 slovenská armáda, bola armádou poručíkov: Baránik, Kucman, Iskra, Proschinger, Ložek, Šlegel, Lipka, Osuský, Fiam, Matúšek, Sedlický, Mareček, Jurga, Vašek, Pohranc, Orthofer, Malinovský, Chladný, Barčák – to bol celý ženijný káder slovenskej armády [3]. A potom boli v slovenskej armáde len starí „dedkovia" ako Pulanich či Turanec, ešte rakúsko-uhorskí dôstojníci. Fiam bol ďalejslúžiaci, ale svojou usilovnosťou sa vypracoval na dôstojníka. Orthofer zahynul pri Kyjeve, keď robili prechod cez Dneper. Keď veslovali na pontóne, nadleteli zo vzduchu raty, akurát uprostred vody boli, to je 700 m široká rieka, rozstrieľali ich a potopili.[4]

My všetci sme boli vychovaní v ČSR, a tam sa kládol dôraz na čestnosť, dochvíľnosť, bezpartajnosť, to bola naša hlavná zásada. A potom samozrejme odborné vedomosti.

1 Vojenské motorové člny.

2 Armáda prvej ČSR bola z hľadiska zloženia veliteľského zboru prevažne českou armádou. Slováci, ako súčasť „štátotvorného národa" mali ešte aj v 20. roku existencie ČSR medzi generalitou a vyššími dôstojníkmi úplne mizivé zastúpenie. V roku 1938 mali zo 139 generálov jedného, plukovníka žiadneho, z 1041 podplukovníkov troch, z 1429 majorov jedenástich, z 2857 štábnych kapitánov 61 Slovákov. ČULEN, K.: Česi a Slováci v štátnych službách ČSR. Bratislava 1942, s. 149 – 150.

3 V roku 1940 bolo ženijné vojsko premenované na pionierske.

4 Július Orthofer (1911, Kunerád), v hodnosti stotníka pionierskeho vojska zahynul 16. 9. 1941 pri obci Baliky.

Pred vypuknutím vojny som bol veliteľom ženijnej roty v Novom Meste nad Váhom.[5] K ženistom sa vyberali vždy remeselníci – tesári, murári, zámočníci – to už ten civilný úrad ich podľa toho grupoval. A keď už prišli k nám na vojenčinu, my sme ich učili už len tie špeciálne práce ako čapovanie a pod. Potom sa podľa mobilizačných plánov vytvorila Pionierska rota, ktorá sa materiálovo doplnila na Železničnú rotu, lebo železničná rota potrebuje špeciálnu výstroj a výzbroj. My sme boli Železničná rota, mal som tu celkovo asi 500 ľudí. Inde by to bol už prápor, ale u mňa to bola rota.

Ešte jednu takú smutnú zaujímavosť z Nového Mesta spomeniem. Mal som kobylu, Tamara sa volala. Mňa milovala, ale pucáka čo som mal, – prednými labami mu rozbila hlavu, aj zomrel, aj je tam pochovaný.

POĽSKO 1939

V septembri 1939 sme sa zúčastnili vojny proti Poľsku. Aj tam sme mali špeciálne postavenie. Na fronte sme si nikdy nestavali stráž z našich vojakov, to všetko zabezpečovali Nemci. Robil som napr. most v Novom Targu. Keď bolo všetko hotové, nahlásil som Nemcom, že môžu prísť na kontrolu. Kontrola aj prišla, ale o druhej hodine v noci… Jeden hauptmann, jeden kapitán a dvaja vojaci s nimi ako zaistenie. A pýtajú sa ma, či som ochotný ísť s nimi na ten most. Pár metrov od Suchej Hory to bolo, Podčervené [6] sa to volalo. Tak som tam s nimi išiel. Ten veliteľ išiel opatrne a čakal, že ho stráž osloví, ale nikto nezakričal, nebolo nikoho. Proste chlap spal. Pušku držal pred sebou a spal. On sa potom prebral veľmi rýchlo, ale to mu už nepomohlo. Ten kapitán ho na mieste zastrelil… Na mieste, okamžite nechal vymeniť celú stráž, aj s veliteľom a prišla nová. To bol pre mňa šok… Rozumiete… U nás by chlapa čičíkali: *„No tak zaspal si, dobre…“* Ale Nemci to robili tak, ako to zákon káže: Zaspatie v stráži – zastrelenie. Bez debaty, bez zľutovania… Bolelo ťa brucho? Nos? Zuby? On sa nezaujímal… Boli dve hodiny v noci, ten chlap netušil, že prídeme. Bol na stráži – mal byť hore… Tak toto bol taký môj prvý vojnový zážitok.

Ja som mal za úlohu dať do prevádzky železnicu Suchá Hora – Krakov[7] a to som aj urobil. To bolo už mesiac po vojne, keď sme sa dostali do Krakova, všetky naše jednotky už vtedy boli doma, my sme tu ale stále robili. No ale dostali sme sa až do Krakova a tam sme mali ďalšiu príhodu. Mali sme zelené uniformy –

Cvičenie príslušníkov pionierskeho práporu v Novom Meste nad Váhom
(Zdroj: Pozostalosť J. Meliša)

Momentka z poľského frontu v septembri 1939
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

5 Dňa 15. 5. 1939 bol, podľa jeho vojenských údajov, prevelený k ženijnému pluku a stal sa veliteľom 5. ženijnej roty v Novom Meste nad Váhom.

6 Podczerwone, obec na poľskej strane v blízkosti hraničného priechodu Suchá Hora.

7 V tom čase tade viedla železničná trať do Krakova, zanikla po roku 1945.

V Čiernom Dunajci, neďaleko slovenských hraníc (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

S manželkou Vlastou, ktorá bola českého pôvodu (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

podobné poľským – a našich chlapov zavreli. Celú čatu, na čele s por. Bílešom mi chytili a zavreli. Moji chlapi mi to prišli hlásiť, tak som okamžite šiel na posádkové veliteľstvo v Krakove a vyprosil som si to, ako zaobchodia so spojencami. Tak pán posádkový veliteľ bol nejaký major, strašne sa ospravedlňoval, moji ľudia boli okamžite prepustení a bolo hneď aj v rozhlase pre Nemcov počuť, že, *„pozor, do Krakova prišla slovenská jednotka,“* aby si ich nemýlili. Tak sme mali potom už pokoj, ale aj tak sme ostali v takom šoku a vlastnou lokomotívou sme sa zobrali domov, do Suchej Hory. Keď sme boli v Novom Targu, šli sme odtiaľ drezinou do Zakopaného. Keď sme si to tam obzreli a sme šli späť, bola už tma. Bolo to dole kopcom, tak sme museli brzdiť. A vtedy nám Poliaci dali na trať akési železo a nás to vyhodilo – mali sme totiž dosť veľkú rýchlosť. No ale pozbierali sme sa a dvakrát vystrelili – a bolo ticho. Jedine poručík inžinier Rys spadol tak nešťastne, že si zlomil kosť a odviezli ho do nemocnice. Od jesene 1939 až do leta 1941 bol potom fakticky kľud. Medzitým, v 1941 som sa oženil.

Vaša žena bola Češka. Nerobili vám problémy so sobášom?
Viem, že viacerí mali také problémy aj u nás. Na povolenie sobáša bola podmienka dovŕšiť 27 rokov a mať 60 000 korún na konte snúbenice. Nemala síce tých 60 000 ale cez banku sme ich previedli. Najprv to teda nepovolili ani mne, ale som im povedal, že odídem z armády. Veď to bola blbosť – prosím vás – nepovoliť to. Sedem rokov sa ťahám s jednou ženou a potom príde nejaký slovenský štát a ja mám prerušiť styky? Aj som to povedal Lendvayovi [8] na MNO [9] a dal mi okamžite papier, bez výhrad.

8 Elemír Lendvay (1900 – ?), dôstojník čsl. a slovenskej armády, absolvent vojenskej delostreleckej akadémie. V hodnosti majora v januári 1940 ustanovený do funkcie prednostu osobného oddelenia MNO. Od februára 1943, v hodnosti plukovníka, veliteľ Vojenskej akadémie v Bratislave. V septembri 1943 menovaný za veliteľa 1. pešej divízie, ktorú však v najkritickejšej chvíli, 27. 10. 1943, pod zámienkou „choroby“ opustil a odcestoval na Slovensko.

9 Ministerstvo národnej obrany.

On bol delostrelec, ale tam u Čatloša [10] sedel na štábe a takéto osobné veci vybavoval.

VÝCHODNÝ FRONT

Keď vypukla v júni 1941 vojna, znova vás povolali na front…
Naša rota stavala a opravovala železničné mosty, upravovala úzky rozchod železníc z Európy do Ruska na široký a naopak. Celá jednotka sme boli na vagónoch. Ja som mal všetok materiál vo vlaku a vo vlaku – v dobytčákoch – boli moji ľudia aj ubytovaní. Volalo sa to „zetko", teda zatvorený voz. Najviac si ale na to nemohol zvyknúť kôň – furt som v noci počul, ako búcha kopytom do steny. Ono, pridelili mi aerovku [11], ktorá mala 1,5 m dlhý predok a pod kapotou jeden valec! Ako na motorke! A s týmto ma poslali do vojny… Somár, ktorý to spravil, ten nemal šajnu o tom, čo je to Rusko. Nemci mali „chrobákov" [12] – s tými prešli všade. Tak ja som hneď v Sane ostal s týmto trčať a aj som ho tam nechal, načo sa s takýmto krámom babrať!

Prvá vec, ktorú som na Ukrajine robil, bola studňa pre celú divíziu. Lebo v Chyrowe chytila slovenských vojakov strašná úplavica. Každý, kto sa tam napil, ochorel. Ukrajincom ale nič nebolo. To bola hnačka ako bič a vojak aj tri dni presedel na záchode, aj veru umreli z toho niektorí. Preto velitelia špekulovali vybudovať studňu. Ja som mal postaviť pumpu. To som aj urobil, postavil pumpu v šesť metrovej hĺbke, ale i tak to nepomohlo. Tak bolo potom nariadené všetku vodu variť a neskôr i červené víno piť. A toto zachránilo vojakov – kto pil víno s vodou zriedené, ten dyzentériu nedostal. Od Chyrowa sa šlo ďalej, to sme potom zužovali koľajnice, 4 km denne, až sme sa dostali do prvej sovietskej stanice, kde boli výhybky a tú stanicu sme dali do poriadku.

Adaptácia sovietskych tratí na európsky rozchod (Zdroj: Pozostalosť V. Pekaroviča)

Vy ste však mali zvláštne postavenie, nespadali ste priamo pod slovenskú armádu…
Samozrejme, že slovenská armáda nemohla dirigovať opravy železničných tratí či mostov. Na to bol ustanovený nemecký štáb v Ľvove, Eisenbahn Baustab sa to nazývalo, gen. Will [13] mu šéfoval. On plánoval a určoval opravy mostov pre celý južný úsek frontu. Vždy tie, ktoré boli práve dôležité pre pohyb frontu. On mal na štábe stovky dôstojníkov a každému z nich pridelil určitý úsek alebo most, ktorý dotyčný kontroloval a ktorý bol v styku s ľuďmi, čo tam stavali. Mne takto pridelil istého hauptmanna Mayera. Bol to priemyslovák. Takže takto som ja bol chtiac-nechtiac vyčlenený zo slovenskej armády a poslaný na úseky – napr. do Charkova – ktoré boli aj 600 km ďaleko od našej armády. Tak ako som sa ja mal stravovať, zásobovať materiálom? Ten mali iba Nemci vo svojich veľkoskladoch. Naša výstroj boli dláta, kladivá, pílky, kliešte, lopaty, krompáče atď. Potom jeden zdvihák na železničný most napr. váži 400 – 600 kg, a na jeho manipuláciu treba mnoho vojakov. Šiesti ho ledva-ledva premiestnili. A ten dvíhal iba kúsok – 180 mm. Keď ten plunger

10 Ferdinand Čatloš (1895 – 1972), účastník 1. sv. vojny, čsl. legionár, avšak s „biľagom" autonomizmu. 14. marca 1939 menovaný (ako pplk.) premiérom Tisom za ministra národnej obrany. V máji povýšený na gen. II. triedy. Jediný evanjelik vo vláde SR. V roku 1944 ako jediný člen vlády prišiel s plánom štátneho prevratu a prechodu na stranu Spojencov. Po vypuknutí Povstania internovaný partizánmi, odvlečený do ZSSR, vrátený roku 1947. Národným súdom odsúdený na 5 rokov žalára.

11 Osobné auto čsl. výroby – Aero 30.

12 Volkswagen Kübelwagen.

13 Otto Will (1891 – 1963), účastník 1. sv. vojny, dôstojník pionierskeho vojska. Od roku 1935 člen nem. gen. štábu (v hodnosti majora, onedlho pplk). Od 6. 10. 1936 veliteľ pionierskeho výcvikového práporu 2. V apríli 1938 povýšený na plukovníka. 1. 7. 1938 prevelený k OKH. K 10. 11. 1938 menovaný do funkcie šéfa štábu pre inšpekciu železničných pionierov. 15. 8. 1939 ustanovený za veliteľa železničných jednotiek a 1. 12. 1939 povýšený na generálmajora. Po 22. 6. 1941 bol viackrát na východnom fronte, kde sa informoval o aktuálnej situácii vo výstavbe a rekonštrukcii železničných sietí železničnými pioniermi. Od decembra 1940 generálmajor, od decembra 1942 generálporučík.

Hauptmann Mayer, styčný dôstojník v Kristenovej rote
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

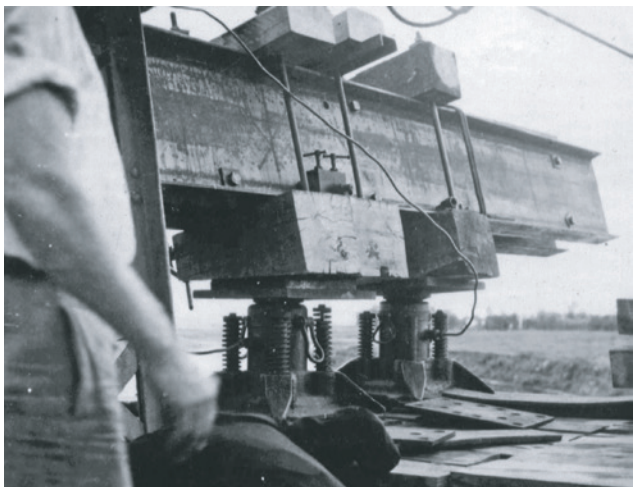

Zdvíhanie mosta – detail
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

vysunul most o 18 cm, tak sa tam vsunul len pražec, na to sa položil most, potom sa zas posunul zdvihák a most sa zdvihol inde. Tak sa ten most dostával do výšky – vždy o tých 18 cm sa posunul vyššie. Tak niekedy to trvalo aj tri dni, lež sa most dostal o 2 – 3 metre vyššie.

Spočiatku som teda podliehal slovenskej armáde, ale beh udalostí a spôsob prác, stále väčšie oddelenie od miest, v ktorých ona operovala spôsobili, že som sa dostal pod Nemcov. Lebo napr. darmo som ja žiadal od slovenskej armády valcované nosníky, 100 cm vysoké, keď ich nemali. To museli dodať len Nemci a oni to aj dodali. Každý deň tam bol styčný dôstojník, on sa opýtal, čo potrebujem a na druhý deň zariadil, že tú vec Nemci aj doviezli. Cez deň, cez noc – to je jedno, ale na druhý deň ráno to tam bolo. No keď sme postavili most, tak Nemci videli, že tu majú jednu perfektnú stavebnú organizáciu. Nemci potom poslali hádam pol vagóna francúzskeho koňaku, takí boli grófi… Boli radi, že to majú kvalitne spravené a vedeli to aj oceniť. Aj vyznamenania som od nich dostal. K tomu som sa ale za komunizmu prirodzene nemohol priznať…[14]

Takže hlavnou náplňou bola stavba mostov…

Zo začiatku som bol ja jediný „železničný“ veliteľ, ale potom, ako sa front rozširoval, sa ukazovalo, že ich treba viac, tak robili aj ďalšie železničné jednotky. Tak kapitán [15] Osuský, môj kolega, v Pezinku býval s rodinou, bol veliteľom druhej jednotky – Železničnej stavebnej roty.[16] Ja som mal ale najlepšie vybavenie, oni napr. nemali vôbec tie zdviháky, a bez toho sa most robiť nedá. Tak oni napr. stavali len vykladacie rampy, tam kde končila trať. Čiže oni nerobili mosty, ale pomocné železničné práce.

Ja som chodil s jedným nemeckým majorom vždy popredu a ten mi ukázal, čo asi, aké roboty nás čakajú. A potom tomu generálovi Willovi povedal, že asi toto a toto by Slováci zvládli, že to a to im dáme urobiť. Naša robota bola stavať dočasné, „provizórne“ alebo ako sa vtedy aj vravelo, „prozatýmne“ mosty. Teda most zdvihnúť, podložiť, piloty založiť, upraviť – aby mohol po ňom vlak prejsť. U generála Willa som bol ja veľmi dobre zapísaný, ten ma protežoval, a kde mohol, tam mi niečo prihodil. Tu cigarety kvalitné, tam bedničku Martellu poslal. Ale teda vždy za niečo – postavil sa most – poslal darček.

Ale čosi ešte dôležitejšie som vám chcel povedať. Môj najväčší zážitok po prekročení hraníc – to boli „ruské pevnosti“ a potom tie ohromné kopy uskladneného vojenského materiálu. Ja podozrievam Rusov [17], že keby ich Hitler nenapadol, že oni za 14 dní na-

14 V zachovaných vojenských osobných záznamoch sa uvádza iba Rad nemeckého orla III. stupňa.

15 V tom čase stotník.

16 O organizácii a presunoch slovenských železničných jednotiek pozri bližšie: MIČIANIK, P.: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu II. (1941 – 1944). Zaisťovacia divízia a železniční pionieri. Banská Bystrica 2008, s. 278 – 293. Známy spisovateľ, evanjelický intelektuál a čs. legionár M. Gacek, ktorý pracoval ako vyšší úradník na MNO v Bratislave, podáva vo svojich denníkoch aj túto zaujímavú epizódu: „Bürgel mi rozprával, že na Ukrajine videl našich pionierov pri práci, vraj vzbudzovali obdiv. Boli lepší ako nemeckí. Ako je to? Ako som len vedel, nohami rukami som vysvetľoval: náš človek si sám spraví topánky, súkno si natká, košeľu vyšije, dom postaví. Nijaká práca ho neprekvapí... Vedia o nás!“ GACEK, M.: Surová býva vše pravda života. Dolný Kubín 1996, s. 74.

17 Kristen používa ľudové, no historicky nepresné a neadekvátne označenie „Rusi“ pre občanov Sovietskeho zväzu, Sovietov. Na niektorých miestach textu evidentne – z hľadiska etnického – hovorí o Ukrajincoch, aj tých však nazýva Rusmi.

padnú Európu… Oni boli nachystaní na útok! Lebo to boli sklady – napr. tie helmy, ale vôbec všetko, všetok vojenský materiál, to bolo nahustené na hraniciach u nich… Nie v tyle, ako sa to robí vo vojne, ale priamo na hraniciach! Na hromade! Všetko! Takže to znamená, že oni hromadili ľudí a materiál, aby mali východzí bod pre útok! Áno, pre útok… A vtedy sa to aj hovorilo, že Rusi chcú obsadiť Európu a ja tomu aj verím. Ja tomu verím – na základe týchto faktov. A ešte keby som rozprával o tom, ako Nemci bombardovali ich letecké základne hneď v tú noc, keď začali útok…

Potom tie ich „pevnosti"! Ja som staval československé pevnosti v Petržalke, takže viem, ako sa taká pevnosť robí. Viem, ako sa používali železá v týchto našich bunkroch a pevnostiach a keď ste potom videli tie rozobraté, roztrhnuté a otvorené pevnosti sovietske – to bol neskutočný rozdiel… Nemci položili nálož a buchlo to všetko. Alebo strelili do strieľne „88" kanónom a roztrhlo ju… Tieto bunkre sa však dali zlikvidovať ešte jednoduchšie. Jeden vyliezol hore a kričal: *„Ivan, vzdaj sa, máš to márne, zdochneš!"* Ivan sa ale vzdať nemohol, lebo mal za sebou komisára s pištoľou v ruke a ten zastrelil každého, kto sa chcel vzdať. Traja-štyria boli v bunkri a komisár za chrbtom. Tak Nemci našli prívod čistého vzduchu do pevnosti – to sa musel čistý vzduch vždy do pevnosti privádzať a strieľňami odchádzal von. Ten prívod našli veľmi rýchlo, lebo keď ho našli na jednej pevnosti, už ho našli aj na ostatných, lebo všetky boli na jeden spôsob robené. Tak k tomuto otvoru priložili sud benzínu, tí to začali nasávať a umierať. A keď už Nemec hore na bunkri cítil, že ide benzín strieľňami von, tak zoskočil dolu, hodil tam ručný granát, to buchlo a celá pevnosť šla do luftu. Jedna pevnosť chránila druhú, ale keď jedna vypadla, už „spojka" chýbala, a tak mali Nemci voľné pole, delostrelecky to rozbili a mohli ísť na útok ako chceli.[18]

To je ale iba úvod k tomu. Tie pevnosti keď sa otvorili – mám fotografie – ukázalo sa, že Rusi tam dali takéto železka! Namiesto tých roksorov, čo sme dávali my! A sprofilované! Kdežto oni dali hladké prúty tenkého železa! Doslova by som povedal – drôty, nie hrubšie ako 12 mm, navyše ako nariedko! Tak to chcem len povedať, že tie pevnosti neboli robené na pevnosť! To bola kamufláž! Proste pevnosť tu navonok stála, letci ju fotografovali, vojaci prišli – ale účel pevnosti to nemalo! Lebo s takýmto materiálom pevnosť jednoducho stavať nemôžete! A potom, medzi pevnosťami neboli stavané reduty, t. j. cesty, ktoré mali tieto pevnosti spájať, aby bol medzi nimi možný styk autami.

Francúzska Maginotova línia – 40 kg TNT položených do mreže pevnosti akurát roztrhlo dve železá tej tyče a odchýlilo ju! Alebo to isté množstvo položené na zem – pod zemou boli pevnosti, kazematy – odpálili to – to som videl na vlastné oči

Objavený sklad sovietskych prilieb na tzv. Stalinovej línii
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Jeden z dobytých sovietskych bunkrov na rieke San
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

18 O postupe dobýjania bunkrov pri rieke San pozri bližšie: MIČIANIK, P.: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu I. (1941 – 1944). V operácii Barbarossa. Banská Bystrica 2007, s. 72 – 85.

Vítanie intervenčných vojsk v jednom z mestečiek západnej Ukrajiny v júli 1941
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

po vojne – urobilo to akurát 20 cm hlbokú dieru a odhalilo to železá, ale nešlo to ďalej. Dole, dva metre pod zemou bol kľud. Takže ja mám dojem, že Rusi mali celkom iný záujem s tými pevnosťami… Hrozné boli tie vyšetrovne NKVD. My sme sa mali v Sambore ubytovať tak sme hľadali budovy, ktoré boli celé. A prišli sme na toto NKVD – sprevádzal nás jeden domáci civil a ten nám to ukazoval. *„Áno, tu boli naši ľudia a GPU tu to držalo!“* On bol jeden z tých, čo to prežili. To boli chodby postavené, na nich samé také úzke skrine po bokoch, vyzeralo to ako tie naše plechové skrinky na prezliekanie, a do nich zavierali ľudí. Chlapa tam vhodili, zvonka zamkli, postojačky tam stál, ale skrčený, a tak ho tam nechali aj niekoľko dní – bez jedla, tam robil potrebu všetko pod seba… Potom iba otvorili dvere a chlap vypadol… A tie studne plné mŕtvol v Drogobyči…[19]

Viacerí bývalí vojaci mi hovorili, že Nemcov tam spočiatku vítali…
Áno, áno… Kým – poviem vám prečo… Kým nezačali Nemci Židov prenasledovať a týchto Rusov brať do zajatia, na roboty atď. Ale keby im oni dali slobodu a povedali: *„Robte si tu slobodne na kolchoze“* atď. – tak sú zachránení. No oni s nimi jednali ako s menejcennými, ako s ľuďmi, ktorí musia poslúchať. Preto sa oni pomaličky dostali do odporu. A pritom mohli ich mať na svojej strane. Lenže veľkohubý Hitler si myslel, že nad neho niet.

Cestovali sme aj cez Brjansk, Orel a tade. Mám tam aj fotku, ako Nemci cvičia ukrajinských dobrovoľníkov – ono keby Nemci neboli tak drasticky zaobchodili s tými ľuďmi, tak by si ich získali na svoju stranu, stopercentne, a mali by ohromnú pomoc. Ale oni od nich nič nechceli a zabíjali to, kam prišli. Niekto niečo zlé vykonal, zle na niekoho len pozrel – obesili ho. Rus nebol pre nich človek… My sme ale nerobili takéto veci… Napr. na kyjevskom moste Nemci obesili zopár Rusov a nechali ich tam visieť. Na každom stĺpe boli, tak 30 m od seba. No a jeden z mojich kolegov, Karol Proschinger, vytiahol šabľu a tých obesených Rusov odrezal! Ale nik mu nepovedal ani slovo. Rus padol do vody a bolo. Ale to bol večne opitý chlap, večne.[20]

Ako na vás zapôsobilo sovietske prostredie?
Keď som prišiel do Ruska [21], aj s mojím pucákom Hrčkom, mal som jedného chlapa na aute a dostali sme sa do noci. Musíte si predstaviť ruské cesty. To sú nie asfaltky ako u nás. Idete, a naraz máte pred sebou sto koľají! Na všelijaké smery! A teraz čoho sa máte držať? Žiadne telegrafné stĺpy, nič! Tak a my sme sa dostali do takéhoto miesta a teraz sme boli v koncoch. Hovorím: *„Na východ ideme, ale kde sme – nevieme!“* A bola noc, bolo jedenásť hodín. A hovorím tomu chlapovi: *„Dívaj sa, či neuvidíš kdesi bliknúť nejaké svetielko!“* Naraz mi búchajú na kabínu a hovoria: *„Tam bliklo nejaké*

19 Išlo o pozostatky povraždených politických väzňov stalinského režimu. Pred 22. 6. 1941 boli väznice v západnom pásme ZSSR doslova preplnené. Na rozdiel od kriminálnikov však po 22. 6. 1941 neboli prepustení, ale jednotkami NKVD (GPU) brutálne masakrovaní. Slovenskí vojaci tieto pozostatky videli napr. v Sambore, Drogobyči, Stryji a inde. MIČIANIK, P.: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu I. (1941 – 1944). V operácii Barbarossa, s. 84. Celkový počet povraždených politických väzňov stalinským režimom v lete 1941 sa odhaduje na 30 tisíc.

20 Opakované „prehrešky“ npor. pion. Karola Proschingera, za ktoré bol aj trestaný, potvrdzujú aj niektoré zachované vojenské dokumenty. Pozri napr. Vojenský historický archív (ďalej VHA) Bratislava, fond Zaisťovacia divízia, škatuľa (ďalej šk.) 62, dôv. rozkaz č. 5 z 18. 2. 1942.

21 Kristen, podobne ako iní veteráni, používa zjednodušený ľudový názov „Rusko“ pre všetky oblasti ZSSR po roku 1939.

svetlo!" Tak sme tým smerom išli. Bola tam jedna žena, sama doma v chalupe, chalupa celá obhádzaná hnojom – nedivte sa tomu, tam ľudia tak žili! Ale to hlavné teraz príde – ten Hrčka, hlupák, rozbil jej cylinder na petrolejke! Viete čo – tá si búchala hlavu o zem! Tak jej to bolo ľúto, že čo bude teraz robiť… Hovorím jej: *„Babka, sadnite si, ja vám donesiem šesť takých cylindrov!"* A na druhý deň som poslal šoféra aj so strážnym – ja som tam ostal – do Ľvova, aby išli tie cylindre kúpiť. Toto bolo tak asi 300 km za Ľvovom. Tak ich aj doniesli – presne šesť kusov, ako som to sľúbil. Tá tomu nechcela veriť, že to dostala. Ale ona na tom žila, to bol pre ňu taký majetok, ako keby som jej dal hrudu zlata! Ona zas mohla s týmito zvyšnými obchodovať, vymeniť si za čosi, a tak prežila. Tak takto to vyzeralo v tom „slávnom" ZSSR…

Iný prípad – sardinky boli na prídel. A išiel som z Kyjeva do Charkova – to je vyše 400 km – ráno sme vyrazili. Sem-tam cesta betónová, občas diera od granátu, takže rýchlejšie ako štyridsiatkou sa ísť nemohlo. No a teraz ráno som stál pri takom šípovom kríku a večer, keď som zastal, ten krík tam zas bol. *„Tak čo?"* – rozmýšľam – *„išli sme alebo sme stáli?"* Rozumiete? Fádna cesta, rovná ako šnúra! A hlad! Tak hovorím šoférovi: *„Máme teraz sardinky, tak si ideme jedny otvoriť. Dajte kľúč alebo niečo, čím si to otvoríme!"* No ale tam nebolo ničoho, kde by sme to postavili! Tam nebolo kameňa, aby sme to rozbili! Ničoho! Tak kladivo a nejaký dutý predmet. Keď sme to otvorili konečne, boli to sardinky s tomatovou omáčkou. Vtedy som sa prvý raz v živote s týmto stretol – ale boli pokazené! Tak hladní sme išli zas ďalej…

So Slovákmi miestni ľudia nemali problémy…

Nemali. Lebo však sme si rozumeli a po čase sme sa aj skamarátili, a to Nemci neradi videli. Boli potom takí podozrievaví voči Slovákom.

Mosty vytvorené slovenskými vojakmi slúžili aj civilistom (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Vojenská poľná kuchyňa, júl 1941 (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

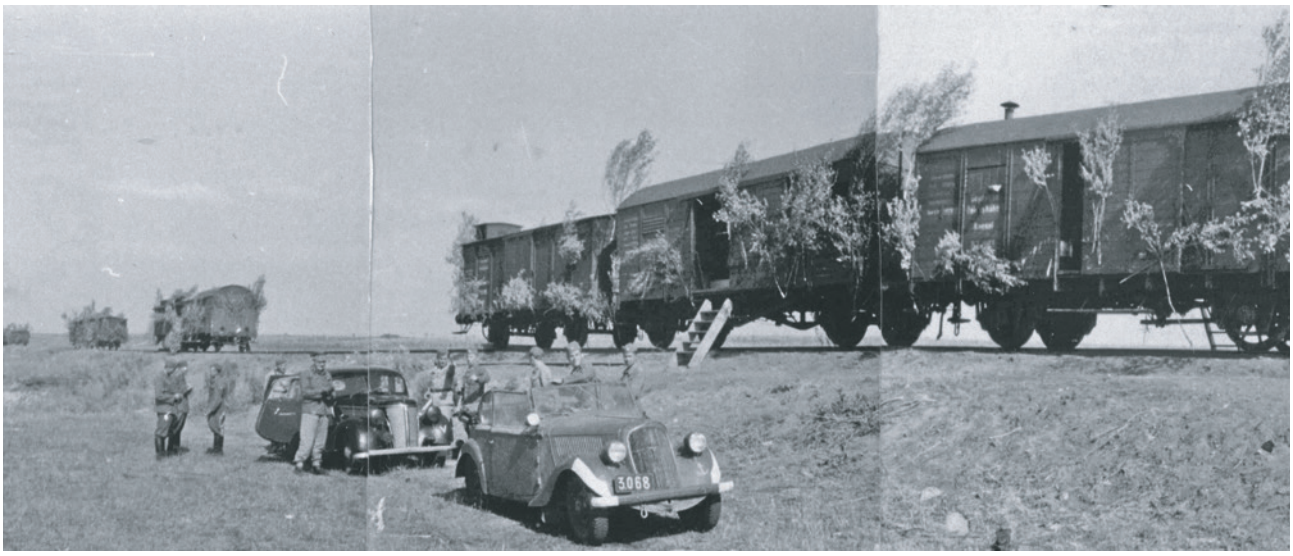

Ubytovanie Železničnej stavebnej roty 12 npor. Karola Osuského, Uriskoje (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Našli sa aj medzi našimi takí, čo im ubližovali – krádežami alebo kšeftami a podobne?
Keď sa robil jeden most, prvý prechod, prvé čo sa spravilo, bola lávka, asi 20 cm nad vodou, aby sa mohlo prejsť suchou nohou. Tak prirodzene aj tí obyvatelia sa chceli dostať na druhú stranu, tak nás prosili, či môžu prejsť. Tak hovorím: *„Choďte, keď nezavadzáte mojim ľudom!“* Tak oni čakali, kým sa uvoľnila nejaká chvíľka, a potom prešli, hromadne. A stala sa taká vec, že na konci lávky stál môj vojak a prezeral si, čo nesie Rus v košíku. Mal tam sliepku či vajcia – no a on mu to chcel zobrať! Pochopiteľne, že potom od nás dostal na hubu. Ale boli aj také prípady, čo sa nezistilo, a koľko ich bolo… Jeden vám ešte poviem. Náš zásobovač bol rotmajster Kotrba, ten chodil fasovať do nemeckých skladov. A raz uvaril mužstvu dobrú fazuľu, aj ja som ju jedol. Naraz ale prišli četár, desiatnik, slobodník, vojak a hlásili sa na raport. *„Čo je?“* Tú fazuľu, čo nám dal, bola s červíkmi! A mal som ašpiranta z Nového Mesta, Zolo Kocík sa volal, a ten hovorí: *„Pán kapitán, tá fazuľa bola už trocha naklíčená, tak oni si myslia, že to sú červíky!“* Tak mi doniesli tú porciu a ja hovorím: *„Ja nevidím žiadnych červíkov! Však je to dobre uvarené a aj ja som to už zjedol! Ale aby ste to videli, zjem aj z tohto!“* A aj som to začal do seba hádzať. Nato sa mužstvo rozišlo a bolo všetko v poriadku. Prišiel druhý deň – nechceli to Kotrbovi odpustiť. Stáli sme na stanici Munina. Kotrba mal vagón sám pre seba, tam mal aj sklad. Teraz ale vojaci jeho vagón odtlačili, takže ostal sám. Z komína išiel čierny dym. Teraz všetci obstali ten vagón a začali kričať: *„Kotrba ven, Kotrba ven!“* Chytili sa za ruky a začali okolo toho vagóna tancovať, a furt: *„Kotrba ven Kotrbe ven!“* Vyšiel som von. Čo sa zas deje? *„Dal nám takúto ‚muninu‘!“* A viete, čo to bolo? Puding! Nemci vtedy uvarili puding, tak sme ho aj my fasovali a každý dostal do ešusu liter a pol pudingu. Ale nejedli to. Nejedli. *„My chceme kapustu a zemiaky!“* A furt tancovali okolo toho vagóna – *„Kotrba ven, Kotrba ven!“* Kotrba bol ale zavretý znútra a veru von nešiel. Tak jeden vyšiel hore a zapchal mu ten komín. Samozrejme, že Kotrba hneď vyletel von: *„Čo chcete?“ „Chceme poriadnu večeru!“* No Kotrba im nemal dať čo iné. *„Nemám nič iné!“* Ale tí začali rebelovať, že oni sú hladní, že takúto „muninu“ jesť nebudú, a začali mu to hádzať na ten vagón, takže celý vagón bol oblepený s tým pudingom. Samozrejme, prišli potom pre mňa, aby som to vyriešil. A furt kričali: *„Toto nám nemôže dať, veď človek potrebuje silu, potrebuje mäso, zemiaky!“* A Kotrba mi hovorí: *„Pán kapitán, nemám skutočne nič iné!“* Tak ako boli všetci nastúpení, hovorím im: *„Ja vám dám každému polku komisára! Čerstvý!“* To bol tzv. komisárny chlieb, vojenský. *„Áno, áno!“* Všetci boli zrazu spokojní. Všetci sa uspokojili so suchým chlebom. A to mi nešlo do hlavy. Takúto dobrotu nežerú, a s obyčajným chlebom sú spokojní? Zavolal som si svojho pobočníka a ten mi to vysvetlil. Oni s tým chlebom kšeftovali! Oni dostali od tých ľudí za ten kúsok, za polku chleba jeden zlatý rubeľ! Takže na toto potrebovali chlieb! No nech ide do zadku taký človek, to nie je človek u mňa, kto chce bohatnúť z ich biedy!

Potom MUDr. Kaufman, to bol náš doktor, potom sa premenoval na „Kupecký“. Nebol to práve čestný doktor. Vtedy neboli ešte antibiotiká, tak sa liečilo sulfamidmi. Vojak zjedol sto tých pastiliek a cikal krv, to ho prečistilo. A on toto dával aj niektorým ženám a potom sa s nimi vyspal. Prišiel som mu na to, ale nemohol som s tým nič robiť – jed-

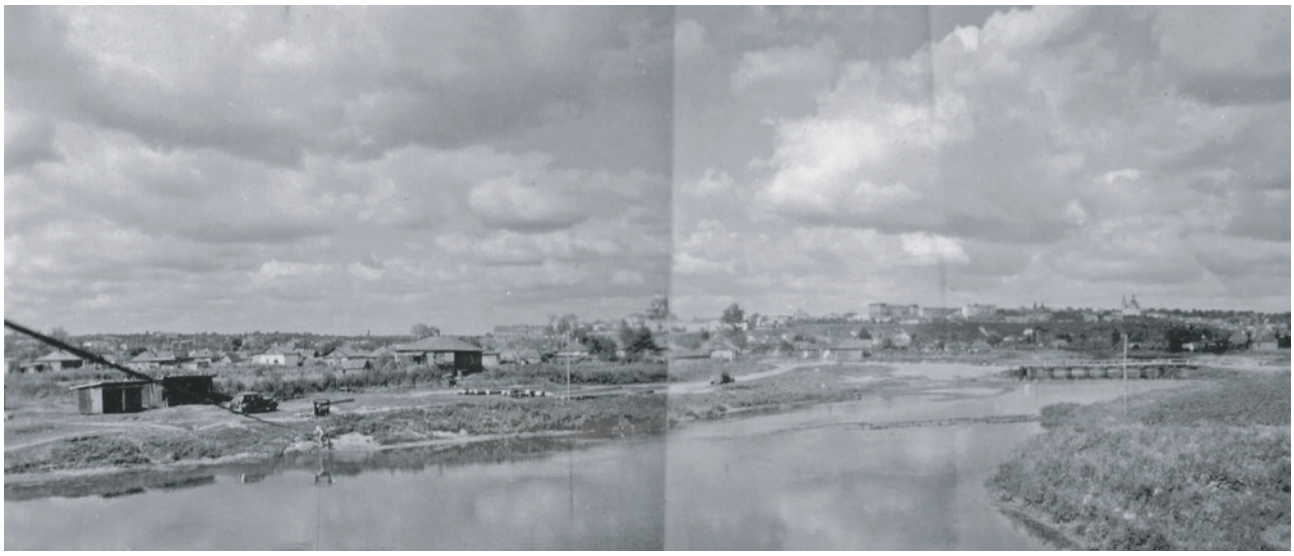

Panoráma Kurska, rok 1942 (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

noducho som ho mal pri útvare prideleného.

A ešte jeden príbeh vám poviem. V jednej stanici na Ukrajine sme zastavili a k vlaku prišli o chvíľu poľní žandári, nemeckí, a požiadali ma, či môžu urobiť prehliadku u mojej jednotky, lebo že im zmizli husi. Šesť vykŕmených husí, ktoré boli určené pre štáb nemecký, ktorý tam mal prísť na nejakú oslavu. Tie husi boli špeciálne pre nich kŕmené. Tak ja som nechal jednotku nastúpiť a pýtam sa: *„Poľní žandári majú takýto problém, prosím, keď niečo viete o týchto husiach, tak sa priznajte a bude všetko v poriadku…“* Tak ale ticho bolo. Nikto nič nemá, nevidel, nepočul. Tak išli žandári po vagónoch a hľadali tie husi, ale nič nenašli. Aj u mňa boli, v mojom oddelení. A keď už bolo po všetkom a nič nenašli, môj pucák – Hrčka, krčmár z Nového Mesta – prišiel celý roztrasený, bledý a hovorí: *„Pán kapitán, ja som mal taký strach, že ich nájdu!“* Hovorím mu: *„Hrčka, ty vieš o nich?!“ „Sú u Vás v posteli!“* Tak mne do postele ich strčili, do bedne pod posteľ! Medzi náboje a granáty! Tak ale si predstavte, že by ich boli Nemci našli, aká ostuda by to bola pre mňa ako veliteľa!

Alebo raz – boli sme na poľných jatkách, bolo to blízko frontu. Naraz bol vyhlásený letecký poplach. Začal nálet a očakávali sme bomby. To bolo vôbec prvý raz, čo sme videli skutočný nálet. Tak ja som si našiel taký zákop a tam som si ľahol. A prišlo lietadlo – tak strieľali po ňom. Ale zrazu: *„Ty hovado, nestrieľajte! Paľbu zastaviť! Však je to naše!“* A to bola paľba 200 – 300 ľudí – a do nášho! Aj bol prestrelený, ale len niekoľkými guľkami, tak keď ten letec vystúpil, strašne nadával!

Keby som ja mal svoj válečný denník, mali by ste tam všetko podrobne zachytené…

A kam sa podel?

„Dávaj časý!“ Rusi mi ho zobrali! To bola úroveň! A vzápätí ho roztrhal alebo spálil alebo čo. Fotoaparát Rollerflex, čo som mal – to isté. Potom, už po vojne, keď som bol v československej armáde a mali sme preverovať všetkých dôstojníkov, bol som určený ako predseda tej jednej komisie. Tak ku mne prišiel rotmajster Brašeň, Emil. Tak sa ho pýtam: *„Rotmajster Brašeň, aký máš postoj k Rusom?“* A on hovorí: *„Pán kapitán – žiadne kamarátstvo! Kým mi hodinky nevrátia, tak ani bohovi!“* On bol síce chlapisko, ale Rusi mu ruku vykrútili a hodinky vzali. Ja som videl Rusa – ten mal hodinky od zápästia až po rameno! Samé hodinky! On s tým potom prišiel domov a bol boháč. Veď v tom Rusku nemali nič, to boli chudáci, úplní…

S domácimi, Rusmi, ste mali aj politické debaty?

Kdeže, to každý mal strach. Každý z nich mal strach. Vodka bola jediný artikel, ktorý všetko zvládol a nemusel mať obavu, že niečo kecal alebo čo… Prosím vás – v Ľvove som bol nákladným autom a šiel som smerom na Kyjev. A jedna ženská ma uprosila, aby som ju vzal so sebou, že je matkou siedmich detí, že ona len jedno miesto potrebuje, že nutne musí ísť do Kyjeva. Nemal som vtedy nikoho. Tak nejako sa nahrabala na to auto, naň si ľahla a tam spala. Lenže než ona, než do toho auta vliezla, sedela v krčme. A tam tí ľudia pijú poldecáky naplnené vodkou – a ona ich 20 vypila! 20 ich vliala do seba! Od prvého až po posledný – *„lup, lup, lup!“* A takto si ľahla na to auto. A keď sa jej šofér pýtal *„Baba, a kde to chcete vystúpiť?“* – nevedela žena o sebe. Tak sme ju vyhodili niekde pred Kyjevom, tam sa už trocha prebrala. Ale však chudáci to boli, ja som ľutoval tých ľudí… Alebo

v Kursku som býval u jedného chazaja [22]. Ten vypil liter vodky, ľahol si na zem a čakal až to začne účinkovať. Záchody mali viete aké? Pri dome bola záhradka a tam chodili! V zemi zakopaný jeden železný hrniec preložený drevenou latou. Tak chazaj keď išiel na potrebu, dosku odložil gate dal dole a do toho hrnca robil. To bol sovietsky záchod! Celej jeho rodiny teda… Keď sa hrniec naplnil, vzal ho, pohnojil s ním zem a bolo. Takto žili…

Potom záhradka mohla byť u nich len malá. Malá, lebo za Sovietov nemohli mať nič veľkého. Tak tento chazaj môj v Kursku zastokol v tej záhradôčke jeden stĺp vysoký 4 metre a z neho ťahal špagáty na osem kolíkov, ktoré zatĺkol okolo. K tomuto kolu zasadil tri (!) zrnká fazule, ktoré mal ušetrené. A ja som k nemu prišiel, keď už bola úroda. To som v živote nevidel, čo môže jedna fazuľa zo seba vyprodukovať! To je len v Rusku možné – doslova na každom špagáte, každých dvadsať centimetrov bol nový trs plný, plnučičký fazulí! Na tom jednom špagáte mal takých desať kíl fazule! Takže spolu z jedného koreňa asi 80 kíl! A ja mu vtedy hovorím: *„A prečo nezasadíte viacej?“ „Chúú, nelzjá, vsjo zoberú! Vsjo zoberú!“* A toto teda bolo celé živobytie pre tých chazajov, jeden koreň fazule! Takže zem ohromná a bieda pritom ukrutná!

S Nemcami ste celkovo mali aké skúsenosti?

Ako som spomínal, my sme boli jedna vychytená jednotka. K nám sa správali veľmi korektne. My sme odviedli perfektnú prácu, tým sme boli pre nich veľmi užitoční. Ja vám poviem jeden príklad, ako si našu jednotku Nemci cenili. Ja som prišiel do Charkova a tam bol akurát poplach, lebo Rusi robili ofenzívu [23]. Tak pozbierali šoférov, pekárov, mäsiarov a vôbec všetko, čo mali po ruke a poslali na posádkové veliteľstvo. Aj pre mňa prišiel poľný žandár a musel som s ním ísť. A teraz sa ten posádkový pýtal, aké máme zbrane. Tak po rade sme menovali: prvý 250 pušiek, druhý 150 pušiek, tretí 100 pušiek. Keď prišiel rad na mňa, hovorím: *„Ja mám 14 ľahkých guľometov!“* A on mi na to hovorí: *„Vy ste najsilnejší muž v Charkove! So 14 guľometmi!“* Mne teraz stislo zadok, povedal som si: *„No, teraz nás postavia do nejakej fronty!“* Tak som mu povedal: *„Prosím vás, ja tu mám špeciálny úkol opraviť jeden most a prišiel som si ho pozrieť! Teda nemám tu ani vojakov, ale moja jednotka je tu blízko. A so mnou nemôžte disponovať, lebo na to má právo len Železničný štáb v Lembergu [24]! Prosím – zavolajte generála Willa, a čo on povie, to my počúvneme!“* Tak o minútu bol generál Will na telefóne. *„Čo sa deje?“* Dal mi ho k telefónu, ja som mu vylíčil situáciu a on hovorí: *„Prosím vás, nasadnite na vlak a šmýkajte čo najrýchlejšie nazad! Ja si nedám skántriť špecialistov v nejakých bojoch!“* Takže ja o nejakom podceňovaní Slovákov zo strany Nemcov nemôžem hovoriť. Ja keď som si dal požiadavku, všetko bolo splnené. Všetko! Ešte nás Nemci aj strážili a my sme si mohli chrápať vo vagóne… Ešte aj v Taliansku potom. Nemecký tankista mi dal štyri plné bandasky benzínu – hoci on sám nemal! V Anziu to bolo…

Zažili ste aj tragédiu v Stryji…

Veľmi dlho sme boli v Stryji, na jeseň 1941, tam sa nám utopilo mnoho ľudí. Vy si neviete predstaviť, ako vyzerá taká letná horská riava, prietrž mračien v Karpatoch. Tie prudké svahy – voda po nich tečie dole a teraz to všetko stúpne o 4 – 5 metrov a príde na ten most. A berie všetko… Ja som bol pri tom, to bola povodeň! Vy si neviete predstaviť, čo je to povodeň v horskej oblasti – to nie je riava, to je niečo desného. Tá voda z kopcov príde do toho potoka naraz a zaplní ho tak, že sa dotýka mostových nosníkov. Náš most bol jediný na celej trati, ktorý vtedy ostal stáť! Jediný – môj most… A za to som dostal od Nemcov vyznamenanie. Cez tento potok premávala kompa. Lano – a na kompe chlap, ktorý to dirigoval, premával z jednej strany rieky na druhú. My sme ju nepoužívali, ona bola tak asi 400 m pod nami, civili ju využívali. A teraz, keď prišla tá riava, kompár ju vytiahol a uviazal na breh. Ale čo sa stalo… Náš človek spadol do vody a zachytil sa toho kompového lana. Držal sa ho uprostred rieky a kričal. Plávať síce vedel, ale v takejto vode je to nemožné, navyše, keď voda valí množstvo vyvrátených stromov a všelijaké svinstvo. Samozrejme, že tí kamaráti mu chceli pomôcť nejako. Ale o tom som ja nevedel. Tak oni tú kompu strčili a šli s ňou na vodu. Lenže, než k nemu došli, ona sa odtrhla a všetci, čo na nej boli, sa utopili. Asi 16 ľudí tam bolo. Samozrejme aj ten jeden sa utopil… A potom aj Nemec jeden skočil za tým chlapom – ani ten viac nevyšiel. A civilov tam bolo vtedy potopených tiež… Presne 20. októbra to bolo. Ono – v tých poľských riekach to vyzerá tak, že dole v nich sa snáď drží aj nejaké to štrkové dno, ale tie boky, tá čierna zem, to máte 2 – 3 metre vysoké a klesá to stále hlbšie. A vy sa nemáte kde chytiť, aby ste sa vyškriabali von, lebo to sú hlinené steny a tú mokrú hlinu keď chytíte, máte jej akurát tak plné ruky.

Mali sme pri jednotke – npor. Lednár presnejšie mal také nafukovacie člny – s dvoma veslármi skočili do toho a asi troch zachránili. Ale najhoršie na tom bolo to, že do toho člna skákal väčšinou pomocný personál, kuchári. Tí ženisti, tí praví chlapi – tí nešli svojich kamarátov zachraňovať.

22 Chazaj – gazda.

23 Pravdepodobne išlo o máj 1942, keď prebiehala druhá bitka o Charkov.

24 Lemberg – nemecký názov Ľvova.

Rieka Stryj v Stryji, záber z augusta 1941 (Zdroj: Pozostalosť V. Pekaroviča)

Pohreb slovenských obetí povodne v Stryji z 20. októbra 1941 (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Vtedy prišiel aj generál Will vysloviť nám sústrasť. U nás bol priamo, pri jednotke, prišiel tam aj so svojím štábom, a to nebola maličkosť – to boli ľudia vysokopostavení. Im ale stálo za to prísť. A potom viete, on si cenil to, že ten most stojí, že vlak tade môže prechádzať… Celé to stúpnutie aj klesnutie vody sa odohralo veľmi rýchlo, tak v priebehu 12 hodín a potom to zase bola len riečka.[25]

Ako vám fungovalo zásobovanie?
Myslím si, že v podstate nik sa nemôže sťažovať. My sme z našej poľnej kuchyne stravovali ešte kopu ďalších ľudí. Lebo keď náš vojak dostal aj trikrát najesť a furt ešte zostalo, tak prišli civili a dostali oni. Decká, hlavne decká, tie boli hladné…

A potom moji chlapi si vedeli vždycky pomôcť – čerstvo vylepená nemecká vyhláška, vajcom otlačili nemecké razítko, to otlačili na čistý papier a hore dopísali napríklad: *„Vydajte slovenskej jednotke 100 fliaš koňaku!“* Oni to neoverovali, videli razítko – 100 fliaš – *„bitte!“*

Ja nemôžem povedať, že by som bol býval hladný. Ale zas, keď jete tri mesiace to isté, tak sa vám to iste sprotiví. Napríklad, iba kapustu a hovädzie mäso. Keď ma to už omrzelo, som si sám kuchtil na platničke. Vajíčok tam ale napríklad nebolo dostať. Mám aj jednu fotku, naši traja, čo sa tam tešia – preto sa tešia, že ulovili vajcia, to bola udalosť! Kuchár Sachmerda, rotmajster Kyseľ a nejaký vojak. Vykšeftovali za cigarety alebo za vodku… A potom tie zimy ohromné sťažovali situáciu, to bolo aj -40, -50 °C. Olej v motore, nafta – všetko zamŕzalo. Nedalo sa pohnúť jednoducho, ako u nás, tak aj u Rusov, všetko stálo. A keď ste v takej zime močili, na zem padal iba ľad.

Od tých civilov sa nedalo zohnať na prilepšenie?
Prosím vás, veď to boli takí chudáci, oni sami k nám na stanicu chodili pýtať. Oni len vodku, vodku – tú vždycky kdesi vyhrabali, tú mali. *„Poguľať, poguľať, poguľať!“*[26] To bolo ich heslo. Chlap vypil liter vodky, ľahol na zem a čakal, lež mu začne v hlave účinkovať… A potom, viete o čo bola v Rusku núdza? O kotle! Nebolo v čom variť, tak varili, ale vo všelijakých šerbloch. Získať jeden medený kotol, ktorý bol u nás bežne dostať – to tam bol majetok. Neboli jednoducho. Kradli si ich potom jeden druhému… Lebo tam keď zabili kravu a chceli si uvariť guláš, na to potrebovali veľké nádoby. A pamätajte si ešte – v Rusku samý piesok! Neexistuje kameň, neexistuje podložie na zvršok ako u nás! Pražce sa položili v piesku, takže tam bola vlaková rýchlosť takých 30 – 40 km/h a to bola rýchliková rýchlosť!

25 K tragédii v Stryji napr. MIČIANIK, P.: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu II. (1941 – 1944). Zaisťovacia divízia a železniční pionieri, s. 278 – 283. Zolnierze slowaccy w Stryju (Rok 1941). Z nurtem Stryja, roč. VI, č. 18, 2003, s. 92 – 98.

26 Guľať – zabaviť sa.

Práca slovenských pionierov pri -40 °C (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Potom hromada nepodarkov. Ten panelák čo mám na fotke, v Charkove „hotel" – v celom tom trakte napríklad zabudli od základu až do vrchu vybudovať WC. Z diaľky vyzerá celkom dobre, moderne, ale keď ste vnútri, získate iný dojem. Tak potom celý barák musel špiniť do kýbľov a nosili to von. Asi neboli moc inteligentní tí stavbári, keď to urobili, veď také niečo sa nesmie stať. Ale čo mali perfektne postavené, to boli mosty. Tam neboli napr. kľučky na dverách v Rusku. Tam bol jeden klinec vo dverách a jeden na futre a špagátom to bolo previazané. Pýtam sa: *„Prečo nemáte kľučky?" „Príde NKVD – či GPU – kedykoľvek, vyvalí dvere - tak načo? Takto len roztrhnú špagát a dvere sú celé..."* Nič nemali, nič skutočne nemali tí Rusi… Toto, čo vravím, bolo v Kursku. Býval som tam u rodiny v takej pohádkovej chalúpke, mám ju aj na fotke, ale dohromady som ju ani nevidel.

Prečo?
Oni sa stránili, báli sa. Len ten chlap bol trocha smelší, ale ten len vodka a vodka robila. Chudáci to boli. A tá špina… Neboli oni ani veľmi pracovití, ani čistotní. Sukňu tej ženy keby ste videli – špinavá od moču, od múch a cez to mi išla mlieko preciedzať… Mne hneď chuť na mlieko prešla, keď som to videl. Im to ale nevadilo. Tú jednu fotku Rusa v zimníku čo vidíte – to nebol zimník, ale záplata na záplate… No bol šťastný, že má „zimník". Ale to nie je v zime fotené! Oni to nosili aj v lete! Ako bezdomovci! Ale tam všetci vypadali ako bezdomovci…

Partizánske prepady ste nezažili?
Áno, na jednej stanici, raz. Silná streľba začala – a do nášho vlaku priamo. No prepad. Ale to musíte chápať takto: Tí partizáni sa sami báli. Ja som mal starého štábneho rotmajstra Kotrbu a on hovorí: *„Pán kapitán, choďte si spať, to nič neni, to nič neni!"* A v pyžame jak bol, vzal flintu a z okna – nie proti tým partizánom, ale len tak do vzduchu – strelil a šiel zas spať. *„Uvidíte, nič nebude!"* A naozaj. Celkom nič viac nebolo, odplašil ich! Najprv strašná streľba a potom nič! To bol strašne fajn chlap, on celú vojnu prespal vo vagóne…

Vojaci vám nechceli dezertovať?
No tak, všeobecná myseľ bola proti Nemcom. Ale ja som dezercie nemal. Viete, keď ste 500 – 700 kilometrov ďaleko od hraníc a neviete do čoho idete, tak to musí byť veľká odvaha oddeliť sa od jednotky a ísť na vlastnú päsť. Musíte mať predsa spojenie, reč ovládať, poriadne sa obliecť.

Aj hotel v Charkove, kde boli ubytovaní Slováci, bol súčasťou stalinskej potemkiniády (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Bežný odev občanov v ZSSR. Snímka z okolia Kurska (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

A potom na každom kroku, doslova na každom, bola kontrola. To ste ani netušili, kde všade vás niekto pristúpil a zreval: *„Davaj bumagu!“* Ale viem o tom, že boli plány na prechod celej Rýchlej divízie k Rusom. Donoval [27] bol v tom zainteresovaný – jeden poctivý človek, vysoký, ktorý bol na fronte u Goliana [28] a robil mu takého spravodajcu, robil armáde cestu úteku k Rusom, lenže sa to prezradilo. Títo „národovci“ ako Donoval, Marcely [29], tí chceli byť u Rusov a spraviť kariéru. Ale tam to nebolo možné… Tam keď ste prešli – vás zajali a hotovo. To vedeli naši ľudia.

Teda skôr z osobných pohnútok, ako z „národných“…

No určite z osobných. Prečo z „národných“? Prečo sa vystavovať ako hrdina? Viete, keď ste v takej brinde, v takej núdzi, tak zmýšľate, ktorá cesta je najschodnejšia, ktorá bude tou správnou. Aby ste aj ostali žiť, aj urobili niečo pre druhých. Ale nejaký náboženský prvok v tom určite nebol. Keď ste na fronte, nikto sa vás nepýta, či ste evanjelik alebo katolík. Ja som sa tiež stal evanjelikom, keď ma gardistickí novinári popísali ako pajáca, ktorý robí v Novom Meste akési povstanie! Vojaci gardistov

27 Gustáv Donoval (1916 – 1944), absolvent učiteľského ústavu s maturitou v Štubnianskych Tepliciach (1935), v roku 1942 v hodnosti nadporučíka bol veliteľom pionierskej roty v Rýchlej divízii. Patril k členom konšpiračnej skupiny, ktorí v januári 1943 z poverenia veliteľa RD gen. Š. Jurecha pripravovali plán prechodu divízie; sám prekročil frontovú líniu a vyjednával so Sovietmi. Padol v bojoch v SNP.

28 Ján Golian (1906 – 1945?), dôstojník čsl. a slovenskej armády, absolvent Vojenskej akadémie (1927), od 1. 7. 1940 v hodnosti mjr. gšt. Zastával rôzne štábne funkcie. Od júla do augusta 1942 prednosta materiálneho odd. Rýchlej divízie. Od marca do apríla 1943 (ako pplk. gšt) vo funkcii náčelníka štábu RD. Od januára 1944 náčelník štábu VPV v B. Bystrici. Jeden z hlavných organizátorov pročeskoslovensky a protinemecky zameraného povstania, prvý veliteľ povstaleckej armády. Jeho koniec ostáva podnes záhadou.

29 Pavol Marcely (1914 – 1980) – pôvodne učiteľ, od roku 1940 dôstojník slov. armády v hodnosti poručík pechoty. Od novembra 1942 veliteľ 1. roty 21. peš. pluku RD. Počas ústupu z Kaukazu dňa 29. 1. 1943 padol – spolu so skupinou svojich vojakov – do sovietskeho zajatia. Po útrapách v zajateckých táboroch v júli 1943 vstúpil do čsl. vojska v ZSSR. Po svojom zajatí si vytvoril legendu o „prechode“ na sovietsku stranu, ktorú presadzoval až do smrti.

nenávideli, lebo do takého malého štátu dve také kvázi vojenské organizácie – to nepatrí! To bola blbosť niečo také utvoriť… Oni boli hrdinovia len doma.

Keď spomínate „prechody“, na Nálepku máte aký názor?
Ja som sa s ním stretol len v jednom mieste na Ukrajine a vtedy ma upozornil: *„Prosím ťa, keď pôjdeš s vozom, nechoď tam, kde budeš vidieť nejaké zelené konáre – tomu sa vyhýbaj!“* Lebo to označovalo míny. Ale Nemci keď išli, oni o tom nevedeli a išli rovno na mínu… Tak to bol Nálepka [30]. Ale ináč, „frajer“, on nevedel, kam patrí – či tu alebo tam. Potom mu bolo aj ľúto, že odišiel, lebo u tých Rusov nebolo nič… nič… Tam bola len bieda a kaša krúpová. A tá bola vždycky len s vodou, bez soli, bez všetkého a to cápali do seba ľudia. Všetci boli bledí, neprekrvení, bez vitamínov… No a do toho mali utekať naši chlapi?

Myslíte, že väčšina dôstojníkov to Nálepkovi schvaľovala?
Viete – vtedy bolo všetko nadšené pre Rusov… Ale ten, kto vedel, čo je to komunizmus a čo ho čaká – ten mal iný názor. Moja žena si pred frontom napísala do denníka: *„Teším sa, že prídu Rusi a budú banány!“* [31] A dočkali sme sa – desať rokov po vojne ich ešte nebolo!

Ale hovorili ste, akú biedu videli naši vojaci v Rusku – ako mohli byť „nadšení pre Rusov“?
Za tú chvíľu si to neuvedomili. Povedali si: *„Toto je tu, tam ďalej je to možno lepšie!“* To viete, to je ťažké, podľa postavenia, situácie do akej sa kto dostal to posudzoval. Ja som tam ale tú biedu videl. Nech ste prišli kdekoľvek, na stanici bol vodotrysk a okolo neho také nevkusné sklenené a gypsové sošky, ako sa s loptami hrali, a to bolo v každom meste rovnaké. V každom dome zas bola kanapa – ale zo železného odliatku, drôtené matrace, perá tam neboli, rozumiete… Tam sa len slama nahádzala a už ste spali. To bola posteľ väčšiny domácností. Domácnosti nemali kľučku – žiadna nemala kľučku. Keď ste sa pýtali „prečo“ – povedali vám „načo?“ Príde NKVD hockedy, vykopne dvere, tak načo? A Boh chráň mať niečo v špajzi… Takto vyzerala sovietska domácnosť. To bol hriech niečo mať, to sa všetko zobralo, okamžite. Cieľ bol – zničiť súkromníka, „kulaka“… Brali všetko.[32]

Výsledky práce slovenských stavebných pionierov (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

30 Ján Nálepka (1912 – 1943), pôvodne učiteľ, od októbra 1939 dôstojník pechoty z povolania. Účastník vojny s Maďarskom i Poľskom, kde bol vyznamenaný. Od začiatku roku 1942 pracoval na štábe ZD v hodnosti npor. pech., od júla 1942 stot. pech. Od druhej polovice roku 1942 udržoval kontakty s boľševickými partizánmi, ku ktorým v máji 1943 dezertoval.

31 Denník V. Kristenovej z roku 1945 bol publikovaný: Kultúra, roč. VII, č. 5, 10. 3. 2004, s. 14 – 15. Dostupné aj na internete.

32 O hodnotení pomerov v ZSSR príslušníkmi slovenskej armády bližšie napr.: MIČIANIK, P.: Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944). 1. pešia divízia, Slovenský vojak. Banská Bystrica 2012, s. 402 – 455; LACKO, M.: Pomery v Sovietskom zväze očami slovenských vojakov (1941 – 1943). In: ŠOLTÉS, P. (zost.): V tieni červenej hviezdy. Bratislava 2007, s. 39 – 67; tenže: Dojmy Slovákov zo situácie v obsadenej časti ZSSR 1941 – 1942. (O jednom neznámom prameni). Slovanský přehled, r. XCI, 2005, č. 4, s. 511 – 517.

Výsledky práce slovenských stavebných pionierov (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Tá vnútorná situácia v našej armáde ako vyzerala? Verili naši, že Nemci vyhrajú vojnu?
Tam to bolo všelijaké. Ale väčšina dôstojníkov bola čechoslovácka, zameraná na ČSR. Potom slovenský štát – to „farárstvo“, to nefungovalo u nás, my (dôstojníci) sme neboli z toho nadšení. A vojaci – viete, to bola strašne nízka úroveň. V celej našej armáde bolo z ČSR len pár poručíkov, najväčšia šarža bol major Pohranc [33], a ani ten nemal vyššie vzdelanie. Tak na akej úrovni, na akej debate sme sa mohli stretnúť?

Takže o takýchto veciach sa medzi vašimi vojakmi ani nedebatovalo?
Nie, o tom vôbec. Prišiel rozkaz – tak sa to spravilo a hotovo. A slivovicou zapilo.

TALIANSKO 1943 – 1944

V ZSSR som bol do jesene 1943, potom som šiel na dovolenku a hneď ma poslali zas do Talianska. Bol som veliteľom transportu, čo išiel zo Slovenska do Immoly, to bola prvá zastávka. Tam už bol transport lekárov a nasťahovali sme sa do jednej nemocnice, z polovice spravili kasárne, štáb, z druhej polovice ju obsadili lekári. Ale vtedy tam ešte nebol 101. ani 102. pluk Zaisťovacej divízie, my sme boli prví, tak sme si tam zriaďovali ubytovanie. Krycie meno sme mali „Petržel“, potom „Malta“. A to si predstavte – naša korešpondencia išla raz až na Maltu, tam ju orazítkovali a odtiaľ sa nám vrátila spiatky! Poľná pošta! Naši tu už vtedy nemali zbrane.[34] Akurát nadporučík Viliam Hotový, ženista, opravoval mosty pri Orte a tam sme práve došli k tomu, že keď prišli Angličania s Ligtningami [35] a zhadzovali bomby, tak vtedy sa nestavalo, tak tí Nemci nútili toho Hotového aj nás, aby zobral kanóny a strieľal proti nim. Ja som to ale neurobil za žiadnu cenu.

Ja som sa ale na štábe nezdržoval, bol som veliteľom jednej pracovnej skupiny v severnom Taliansku, kde sme kopali zákopy na brehu mora, proti lodným výsadkom. Takto, očakávalo sa, že pri úžine Rimini sa vylodia Američania. Ale vylodili sa

33 Ján Štefan Pohranc (1900 – 1941), absolvent priemyselnej školy (1920), v roku 1937 škpt. žen. vojska. Od mája 1939 ako mjr. žen. vo funkcii hl. vel. ženij. vojska, od roku 1940 inšpektor pionierskeho vojska pri VPV B. Bystrica v hod. pplk. pion.

34 Zaisťovacia divízia bola pred odchodom zo ZSSR do Talianska zbavená ťažkých zbraní a pretransformovaná na Technickú brigádu. Bojové ani zaisťovacie úlohy viac neplnila, len technické úlohy. Mala vyše tritisíc príslušníkov. Prvou oblasťou jej pôsobenia bol priestor Bologna – Ravenna – Rimini na pobreží Jadranského mora.

35 Lockheed P-38 Lightning, stíhacie, resp. stíhacie-bombardovacie lietadlo americkej výroby.

Patrica, Monte Cassino, v čase, keď sa tu zdržovali Slováci (Zdroj: Pozostalosť Š. Čuvalu)

Američanmi zbombardovaná železničná stanica, Verona
(Zdroj: Pozostalosť K. Brunovského)

pri Anziu [36]. A to bol práve ten násilný prechod, ktorý odrezal Cassino. Pri Cassine sme kopali záchytné zákopy pre Nemcov. Vtedy som bol ubytovaný v obci Rosignano, tam bol aj môj štáb. V jeden večer prišiel čat. asp. Mišík a opitý ako štok sa mi hlásil: *„Priviedol som vám 30 vojakov! Ozbrojených!“* Ako sa sem dostali, rozmýšľal som. Vyšiel som von pozrieť sa na tú jednotku. A skutočne, bolo tam 30 ľudí, ale všetci mali brady, fúzy, všetko starí chlapi a boli to Židia [37]! Týchto obliekol do uniforiem Čatloš a poslal ich do Cassina. Aby buď zbehli na druhú stranu alebo sa jednoducho zachránili, ukryli. Ako také gesto. Čatloš bol normálny, férový chlap. Aj Malár, slušný človek, vedel podebatovať s každým. Tak ja som sa ich ujal, ubytoval a stravoval ich. No neviem, či sa potom zachránili, lebo pred Povstaním ma povolali na Slovensko.

Ešte k tomu vylodeniu… to ste mali vidieť! Od toho Cassina sme boli na pochode, tam to už smrdelo, tak sme sa brali na sever a dostali sme sa práve do tohto Anzia. To sme ale nevedeli samozrejme, že sa tam budú Američania vyloďovať. Naraz ale začali lietať tie „42-ky“, kanónové gule a tam to práskalo. Oni si z lodí robili jedno uzavreté územie, aby tam nikto nemohol, a to udržiavali a robili to v noci. My sme boli z toho vyplašení, lebo sme síce vedeli, čo je to „21“, to boli najväčšie strely na ruskom fronte, granáty priemer 21 cm, ale čo je to „42“, to sme veru nevedeli. To bolo hovädo veľké, 700 kg granát, a to keď priletelo a rachlo, no to sme boli úplne vedľa z toho. Tak sme vyliezli na jeden kopec – tá obec sa volala Basiano – a dívali sme sa na more. Tam tri obrovské válečné lode a strieľajú na nás, ale len tak lážo-plážo, nie s nejakou vervou. Medzitým ale prišli tie malé loďky, pontóniky k pobrežiu a vylodili sa. Tak toto, ten bezbojový styk s nepriateľom im zaistili tie lode. Tam vliezli a rozširovali to a my sme vtedy utiekli o kus ďalej. Tam som zas videl iný obrázok: Náš vojak sedel na oslovi, v pyžame, sombrero na hlave, gitara v ruke a hral: *„Kde domov můj, kde domov můj!“*

36 Vylodenie spojencov pri Anziu v Tyrrhenskom mori sa uskutočnilo 22. 1. 1944. Na pevninu sa síce vylodilo 70 tisíc angloamerických vojakov, získané predmostie sa im však nepodarilo rozšíriť a od 3. 2. 1944 boli zatlačení do obrany. Hlavný cieľ, ktorým bol rýchly postup na Rím, sa tak nevydaril.

37 Najskôr išlo o miestnych, talianskych Židov, nie slovenských.

V Taliansku bolo bombardovanie asi na dennom poriadku…
Bodický bol síce veliteľom Technickej brigády, no bol pešiak a nemal poňatia o ženijných prácach. Tak ja som rozdeľoval práce, ktoré prideľovali Nemci.[38] Napr. som vysvetlil 101. a 102. pluku, čo treba robiť a oni to potom robili. Napríklad kopať na nábreží pri Rimini. Oni to robili, ale aj tak prišiel vietor a všetko im to rozfúkal, takže nič z celej roboty nebolo. No a to bombardovanie… Oni Taliani boli zákerní, oni dávali avízo tým letcom, kedy majú prísť bombardovať… Ja som vyskočil raz a zaľahol na zem, ale vedľa mňa ostal sedieť jeden poručík, nehýbal sa.[39] Dostal jednu guľku – priestrel cez čelo. Jediná guľka. Tak takto to vyzeralo v tom Taliansku.

Druhý prípad s bombardovaním – Bodický [40] bol šéfom Technickej brigády ale zomrel mu otec a Čatloš mu poslal telegram, že mu dáva týždeň dovolenky na ten pohreb. Tak nasadol na auto a šiel. A zároveň prišiel telegram aj pre mňa – mal som sa zastaviť pre plk. Krnáča [41] z generálneho štábu. Ten totiž šiel na front zastúpiť Bodického. Tak sme sa stretli. Hlásil som mu, že som bol určený robiť mu doprovod na front. *„Netreba, netreba!“* hovorí podráždene. No… V Taliansku to bolo tak – letci anglickí aj americkí. A teraz sedíte v tom aute a idete. Hore máte chlapa, ktorý sa díva na lietadlá a keď niečo letelo, zabúchal vám a zastavilo sa. V celom Taliansku, po všetkých cestách boli vykopané zákopy v tvare „L“ , 5-krát 5 metrov, do pravého uhla. Tak keď šlo lietadlo nad cestou a strieľalo, tak ste sa do toho zákopu vopchali a on mohol strieľať koľko chcel. Takto to bolo všade. Ja som sedel v aute. A tento Krnáč teda nedovolil, aby som mu radil, ale zastavil svoje auto a pýtal sa civilov: *„Fáno, Fáno?!“* *„Prégo, prégo* [42] *– 20 km!“* a tak ďalej. Každého sa pýtal: *„Fáno, Fáno?!“* Prosím… A teraz prišla takáto situácia: Bola krásna cesta a dívam sa – ľudia utekajú. To bol znak, že lietadlo je v lufte. Tak sme zastavili a vyskákali do toho zákopu. Ale on šiel ďalej. A teraz: *„Ra-ta-ta--ta!“* – začalo znovu strieľať. On mal dosť času s tým šoférom vyskočiť, ale bol tak blízo tej strely, že ho možno opálila, tak zacítil tú smrť a hodil sa do prvého zákopu, ktorý tam bol. Lenže nie do toho „L“… Ja som k nemu o chvíľu prišiel a on tam stále ležal. Tak som s ním zatriasol: *„Už je po nálete!“* A on: *„Čo tu chcete?!“* Ja mu hovorím: *„Nič, len sa pozrite, u čoho ste ležali!“* A takéto lajno tam bolo! Rovno pri jeho nose! Vtedy sme sa udobrili. Potom si už nechal radiť. Ešte druhý prípad. Major Kubíček [43] bol Čatlošov známy, kolega legionár. Čatloš, Bodický, Kubíček – to boli legionári, kamaráti, kolegovia, oni medzi seba nikoho nepripustili. A verím, že ten Bodický bol do Itálie poslaný preto, aby tú divíziu, tie dva pluky previedol k Angličanom. Lenže to sa nepodarilo. No ale k tomu majorovi Kubíčkovi. On Čech a bol u Bodického. A chodil k nemu piť. Boli sme pri Rimini, keď nás akurát napadli Američania. My sme preskočili malý kamenný múrik, inak dosť široký, a za ním sme si ľahli. No ten Kubíček mal nešťastie… On skočil, ale za tým múrikom bola latrína! A do nej vhupol po pás! Tak my sme ho potom s papiermi očisťovali! Bolo blízo more, tak mu hovorím: *„Zájdi do mora, tam sa okúp!“* A viete jak smrdí také staré lajno? My sme s ním nechceli potom v aute sedieť!

My sme mali skúsenosti s bombardovaním už z Ruska. Tam ale naši vojaci robili tie veľké slovenské znaky – a to bolo pre Rusov znamenie *„Haló, my sme tu, nebombardujte!“* A skutočne nám to aj pomohlo, lebo tí Rusi síce prišli, ale nezhodili to na nás, ale vedľa niekde, lebo s tým sa vrátiť predsa nemohli. Tak kvôli tomu sa robili tie znaky, a pekné zreteľné, veľké – a mali sme chvíľu pokoj. Nemci na to nemohli nič povedať. A potom, aj ten Nemec sa mohol priživiť na tom, schoval sa u nás, keď šli bomby. Ale potom prišiel nejaký blbec a praštil to aj tak. Lebo to nikdy neviete, kto v tých lietadlách sedí a ako zmýšľa.

Mali ste aj v Taliansku kontakty s civilmi?
Keď sme odišli z Immoly, bývali sme v San Pietro in Vincolli u jedného pána, Dr. Ing. Renaldo Mazzotti sa volal. V jeho letnom sídle. Keď sme k nim prišli prvý večer, spravili nám večeru na úrovni Carltonu – strieborné príbory, poháre z brúseného skla. A teraz ten prvý dotyk nastal – nevedeli, kde je Slovensko…

38 Ako funkciu v Taliansku od novembra 1943 do apríla 1944 jeho vojenské údaje uvádzajú: technický dôstojník pridelený k Technickej brigáde.

39 Podľa oficiálneho zoznamu strát MNO v Taliansku sa ako jediný padlý dôstojník v Taliansku uvádza npor. Juraj Miškovský (1914, Zvolen), ktorého pochovali 31. 3. 1944 v obci Scurcola Aquila.

40 Ladislav Bodický (1895 – 1973), účastník 1. sv. vojny, legionár, od júla 1917 podporučík, čsl. dôstojník, potom slovenský; od mája 1939 v hodnosti pplk. pech. Od novembra (podľa iných údajov od decembra) 1943 do júla 1944 v hodnosti plukovníka pech. veliteľ Technickej brigády v Taliansku.

41 Ján Krnáč (1900 – ?), pôvodne čsl. dôstojník, absolvent VA; od mája 1939 v hod. mjr. gšt., od roku 1940 pplk. gšt. Veliteľ Technickej brigády v Taliansku.

42 Dopredu, dopredu.

43 Karel Kubíček (1896 – ?), od roku 1917 čsl. legionár českej národnosti, od roku 1919 v hodnosti podporučíka. Viac rokov pôsobil na Slovensku. Účastník Malej vojny, ťaženia proti Poľsku i ZSSR, kde bol veliteľom práporu. Od novembra 1943 pôsobil ako veliteľ 101. pluku Technickej brigády v Taliansku v hodnosti majora. V júni 1944 v Taliansku prešiel k Američanom.

San Pietro, 7. marca 1944: zľava stot. Kristen, pplk. Bodický, stot. Pivko
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Vojnové Vianoce 1943 v Taliansku. Zľava stot. Kristen, mjr. Ryška, pplk. Bodický
(Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Tak ten Dr. Mazzotti na to išiel takto: *„Prosím Vás, my tu máme Tiziana, Botticelliho atď. – prosím vás – koho máte vy?“* Tak sme si chytro požičali od Čechov Dvořáka a keď sme toho spomenuli, tak bol šťastlivý, že *„to musí byť inteligentný národ, keď má takýchto synov!“* Taliani sú gurmáni a vedia sa i náležite chovať. Skoro dva mesiace sme bývali u nich. V každej lepšej rodine musel byť pri stole farár. Nikdy som tam nedostal opakované jedlo, vždy iné a jedno lepšie ako druhé. Ale čo sa raz stalo. Pucák [44] Bodického – to bol jeho synovec, ten nám raz spravil strašnú ostudu. Vykradol im špajzu, somár jeden… Chytili ho a to bola taká rana pre nás. Tak sa hanbil ten starý za neho, že sa chcel odtiaľ odsťahovať.

V tom San Pietro in Vincolli sme bývali aj vo vile Mussoliniho zaťa Ciana. No a raz sa tam v pivnici objavili moji aspiranti – to boli prešibaní chlapi – a hovoria: *„Pán kapitán, tam je zamurovaná pivnica, môžeme ju otvoriť?“ „Samozrejme…“* Tak ale tí Taliani, čo nás po pivniciach sprevádzali, sa iba usmievali na nás, keď sme to otvárali. Lebo tam boli sudy, ale nie také ako u nás, ale obrovské, 10 tisíc litrové sudy. Jeden sud vedľa druhého a všetky plné červeného vína. Takže ja som potom zásoboval našu armádu vínom od toho Ciana. Ten správca mi ešte ukázal, z ktorého suda mám brať, ktoré je najlepšie. To som nechal potom plniť do fliaš a posielal som našim jednotkám. Takisto pomaranče. Mne odkázal pápež – cez Karola Sidora [45] – aby som mu doniesol z jeho pápežskej záhrady pomaranče, lebo vo Vatikáne ich nemali už pol roka. Tak to si neviete predstaviť, aké kvantá toho boli! Sidor prišiel na front na aute k nám a žiadal, aby sa tým jednotkám, ktoré pracujú v blízkosti, kde sú pomaranče, aby som im dal príkaz nazbierať aspoň na jedno nákladné auto a to nechal priviesť do Vatikánu. A ešte čosi. Cez vojnu tam bola úžasná inflácia… Keď sme prišli do Talianska, stála fľaša Cinzana 3 líry, pri našom odchode však už 90 lír!

Boli ste v Taliansku v kontakte aj s partizánmi?
Ja osobne nie. A potom, ono nebolo tých kontaktov toľko, ako sa niekedy píše. Ja som mal iba jedného, nadpo-

44 Pucák – dôstojnícky pomocník, sluha.
45 Karol Sidor (1901 – 1953), publicista, spisovateľ, politik. Po smrti A. Hlinku jeden z dvoch úradujúcich podpredsedov. V marci 1939, na pokyn Hitlera, odstavený zo slovenskej politiky. Vyslanec SR pri Svätej Stolici v rokoch 1939 – 1945.

ručík Matúšek, on prešiel k partizánom.

Poviem vám ešte jeden príbeh. Ukoristili sme jeden bal košeľovej látky – červenej. A nič múdrejšie kohosi nenapadlo, len z nej nechať ušiť celej rote košele, červené košele. Aj ja som takú mal a aj som si ju obliekol, keď som mal nedostatok nejakého prádla. Večer som si išiel sadnúť k Talianom ku krbu a keď si všimli tú košeľu, bol som okamžite ich človek! Bola to totiž komunistická rodina a oni si mysleli, že aj ja som komunista! Tak sa ma potom začali vypytovať a nakoniec teda zistili, ako to bolo s tými košeľami. Aj nám potom verili a si mysleli, že sme komunisti, ale my sme komunisti neboli! Ani do Povstania sme nešli ako komunisti! To si až komunisti neskôr prefarbili na svoj účet, že „komunistická armáda“ , ale nebola to pravda. Nebola to pravda… Nemali sme radi komunistov, ale ani tú „armádu“ farárov a gardistov. Lebo najväčšia blbosť je, keď vedľa armády povstane nejaká druhá jednotka, ktorá sa volá napr. „HG“ a má právomoc armády! To sa nemá nikdy stať!

Porada s nemeckým štábom (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Chvíľka oddychu v dôstojníckom vagóne (Zdroj: Pozostalosť K. Kristena)

Prečo neboli farári obľúbení?
Farári civilní, nie vojenskí. Vojenskí nám nevadili, na fronte sme mali farárov, ale našich, to boli dobráčiská, držali s nami – však čo mali s nami robiť?! Ale civilní – tí všetko naháňali, na Tisa, oni sa cítili jaksi vrch, akoby „velenie“…

Ešte k tým Nemcom, vy ste boli aj na stáži v Nemecku…
Na stáži v Berlíne. Bol tam mjr. Pohranc, môj šéf mjr. Sedlický, jeho brat, a ja. Ja som tam bol jediný, kto vedel po nemecky, tak som im prekladal. Sedlického brat bol ale rotmajster. A viete, to nikdy nerobí dobrotu, ten rotmajster jednoducho nezapadal do toho oficierskeho rangu. Keď sme prišli na večeru a išli sme do dôstojníckej jedálne, tak rotmajster tam nemal mať prístup, to je jednoducho blbé! Oni tam mali zvlášť dôstojnícke, zvlášť rotmajsterské jedálne a do nich nepripustili niečo iného. Keď veliteľ zapálil sviečku, tak každý vedel, že je už po obede, že sa môže ešte dojesť, ale že sa už môže fajčiť. Teda určité pevné zvyklosti tam vládli. Títo naši ľudia to ale nevedeli dodržovať…

Nemci celkovo sú veľmi zvláštna nátura. Ja som napr. sedel v Tatrách s Brauchitschom [46] – oni nikdy nekritizovali svoje vedenie…

46 Alfred Hermann Walther von Brauchitsch (1881 – 1948), účastník prvej sv. vojny, dôstojník nem. gen. štábu a hlavný veliteľ nem. pozemných vojsk. Vyznamenal sa v ťažení proti Francúzsku 1940, povýšený na poľného maršala. Po neúspechu v útoku na Moskvu dňa 19. 12. 1941 Hitlerom odstavený. Po vojne postavený pred súd a obvinený z vojnových zločinov.

Báli sa?
Niežeby sa báli, ale to je u nich proste nátura, oni nepripustia žiadnu kritiku na svojich veliteľov. Držať hubu a krok. Na to boli vycvičení… Pozrite – ja som bol v Taliansku a mal som prideleného jedného nemeckého majora. Ten bol vo dne v noci so mnou, no furt. To bol jeden plantážnik z Malajských ostrovov. On mal to nešťastie, že si prišiel čosi do Nemecka vybavovať a práve vtedy vypukla vojna. Obliekli ho do uniformy a už bol vojakom. Potom sa dostal ku mne ako styčný dôstojník a odvtedy sme spolu chodili. V Taliansku ma raz pozval Kesselring [47] na obed, do dôstojníckej jedálne v Luggo. Tak znela pozvánka: Luggo, dôstojnícka jedáleň, 12.00 hod. Ale my sme to nestihli, lebo nás bombardovali, trať bola rozbitá, cez most sme nemohli, tak okľukou, čo nám trvalo dve hodiny navyše. Takže v žiadnom prípade sme sa tam nemohli do dvanástej dostať. Prišli sme až o druhej, ale už s nami nikto nehovoril. Kesselring tam ešte sedel, čakal nás. Zrejme nás čakal… Ale toho majora neprijal, jeho hlásenie neprijal. Dali nám v kúte obed, aby sme sa nažrali a hotovo. A viete čo bolo na obed? Ryža! Varená ryža a varená mrkva! Nič iného, to bol celý obed, a toto jedol aj maršal Kesselring. Ale nik sa s nami nebavil. Tam neexistovalo „zmeškať“, tam neexistovali žiadne „objektívne príčiny“. Niektorí by sa za to boli aj zastrelili… No ale po obede potom predsa začal so mnou Kesselring komunikovať. Tento major naraz vytiahol z kapsy fľašku vína a postavil ju pred neho. Potom mu niečo hovoril do ucha – my sme nenačúvali, to bolo neprípustné – ale proste som videl, že ju ten maršál odsunul a neprijal. Keď sme potom vyšli von, pýtam sa toho majora: *„Čo ste povedali tomu chlapovi, že to víno nechcel?“* A on vraví: *„Čo? Ja budem takému chlapovi dávať storočné víno? To si vypijeme my dvaja!“* To bolo naozaj storočné víno, čo sa lialo ako želatina! Storočné talianske víno! A on tomu maršálovi povedal, aby ho nepil, lebo že dostane od toho hnačku! Tak preto ho Kesselring odsunul! Tak takéto zážitky som mal ja s Nemcami, o tom sa ale nikde nedočítate… A ešte k tej ryži vám niečo poviem. Ako slovenská armáda sme mali v Immole na námestí uviazané kone. A nemali sme im akurát čo dať žrať, tak nejakému blbcovi napadlo, že im dá ryžu – tak im dali ryžu. Do rána všetkých 150 koní ležalo hore kopytami! Tá ryža, keby bola uvarená, nič sa nestane. Ale takto im to v žalúdkoch napuchlo a roztrhlo vnútornosti. Tak 150 koní ostalo na námestí. Taliani mali aspoň čo jesť.

ODBOJ A SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE

Ako to bolo s Povstaním v Novom Meste nad Váhom?
Povstanie v Novom Meste – pozrite sa… Jedno poľnohospodárske mestečko, prízemné domčeky, jeden dom tam bol poschodový… Blížilo sa Povstanie… Boli tam všelijakí ľudia, za, aj proti. Schádzalo sa to všetko v kaviarni, tam sa nadávalo, tam sa

Dobový pohľad na ulicu pod katolíckym kostolom v Novom Meste nad Váhom
(Zdroj: Slovensko na historických pohľadniciach)

47 Alfred Konrad Kesselring (1885 – 1960), účastník prvej sv. vojny, vysoký dôstojník Luftwaffe, člen nemeckého gen. štábu, poľný maršal. Riadil leteckú vojnu proti Poľsku, Francúzsku i Veľkej Británii. Jeden z najlepších nemeckých obranných stratégov. Hlavný veliteľ nemeckých vojsk v Taliansku (1943 – 1945), od 10. 3. 1945 hl. veliteľ nemeckého západného frontu.

Slávnostné defilé na sviatok 14. marca v Novom Meste nad Váhom
(Zdroj: Pozostalosť J. Meliša)

plánovalo a čojaviemčo. Ja som tam nechodil, ale viem o tom, lebo som každý deň dostával správu o tom, čo sa tam deje. Prosím vás, tam bolo pár Čechov a Čechoslovákov, a väčšinou Lubinčanov, ktorí chceli, aby Povstanie bolo. Ale bola tam aj skupina Hlinkovej gardy, ktorá vystupovala proti tomu, teda proti tým ľudom. Ja som reprezentoval posádku, vojsko, garda do vojska nešpárala a my sme si zas ich nevšímali, ale vedeli sme o každom ich kroku, vedeli sme, že robia akcie proti partizánom. Lenže oni boli tak hlúpi, oni si mysleli, že keď držia pušky v ruke, že netreba mať ani zálesácke vedomosti. Tak oni šli na jednu akciu, partizáni ich pustili na 50 metrov a tam ich postrieľali.[48] Akonáhle padli prvé strely, padlo pár gardistov, ostatní ostali ležať pri zemi, až kým sa nezvečerilo a potom sa pozbierali a mastili domov, do Nového Mesta. Šéfom u tamojších partizánov bol Uher.[49] To bol jeden tiež nie veľmi inteligentný chlap. Ja som sa s ním len raz stretol, aj to nie poriadne a sľuboval mi, že ma v Novom Meste zastrelí, lebo že nerobím nič pre posádku. Lenže to si len takí malí „mórickovia" ako on vedia predstaviť, čo sa „dá robiť"! Ja som zvolal schôdzku ľudí, ktorí chceli vedieť niečo o tom, čo sa v Novom Meste deje. Teda zase tam bolo pro-partizánske a proti-partizánske hnutie. Všetko sa to zišlo v jednej kaviarni a bola z toho veľká hádka – *„ty hovado, ty* […]" a čojaviemčo. Áno-nie, áno-nie… Ja som túto spoločnosť upokojil a povedal som: *„Situácia je taká a taká, Nemci sú pri Žiline a my sme 100 km ďalej a je to otázka jedného-dvoch dní, kedy prídu aj sem."* A Uher na túto schôdzku neprišiel. Neprišiel… Tak praví si išli doprava, ľaví doľava. Gardisti tam tiež vôbec neprišli, ale mali tam svojich spravodajcov, takisto ako farári. Farári boli všade vopchaní, uši napnuté a hneď vedeli, kto-kde čo povedal. Ja ako veliteľ posádky som musel držať takú ochranu aj nad jednou, aj nad druhou stranou. Proste kľud aby bol. Druhýkrát som Uhrovi potom odkázal, keď brali Židov. My ako vojaci sme nemohli zasiahnuť do týchto udalostí, ale po spojke som mu odkázal, že je tu pár starých Nemcov s flintami, ktorí odvážajú Židov na stanicu a keby oni ako partizáni zasiahli do toho, že sa to všetko rozpŕchne! On ale neprišiel, ostal v Bzinciach [50] zašitý! Stránil sa toho, hoci by to bola veľmi jednoduchá akcia! A dneska sú takíto hrdinovia… A keď potom tých Židov brali, tam sa obohacovali aj partizáni. Ja som si chystal nejaké miestečko tam u nich, ale on nakoniec môjmu čatárovi – Rešetko [51] sa volal, ktorého som poslal k nemu na mojej motorke, povedal, že *„nech len prídem, že tak ma zastrelí!"* Toto mi prišiel môj četár povedať. Potom tú motorku užívali partizáni. A tiež mi povedal i to, že ten Uher si to tam sám vedie, že si tam súdi a strieľa ľudí atď. No a ja som do tejto spoločnosti mal ísť!? Tak potom mi ten čatár sám hovorí: *„Pán kapitán, nechoďte tam, lebo on vás bez pýtania zastrelí!"* Hlupák jednoducho… A ešte k tomuto Rešetkovi. On potom vyhodil jedny mosty, narobil spústu škody na trati, čo nikam nevedie. Miesto toho, aby odmontoval dve-tri koľajnice, čo by urobilo ten istý účinok! No ale on, ako „veľký muž", zhodil celý most a urobil tým štátu len škodu! To znamená, dôstojníci sú dôležití na to, aby posúdili takúto situáciu a takýchto všelijakých unáhlencov s takýmito „hurá nápadmi" uzemnili! On bol

48 Akiste naráža na masaker novomestských gardistov partizánmi pri Brezovej pod Bradlom dňa 29. 9. 1944. Partizáni tu zabili 13 mužov z POHG Nové Mesto nad Váhom, 16 zranili a 30 zajali. V tom čase však už Kristen bol z Nového Mesta preč.

49 Miloš Uher (1914 – 1945), partizánsky veliteľ v podjavorinskej oblasti. Vyučený kováč, pracoval ako robotník v Taušovej továrni v Myjave. V roku 1944 zorganizoval miestnu partizánsku skupinu, s ktorou sa zúčastnil niekoľkých bojových akcií.

50 Dnes Bzince pod Javorinou, v tom čase dve obce, Horné a Dolné Bzince.

51 Ján Rešetko (1917 – 1953), rotmajster v novomestskej posádke; spoluorganizátor a spolutvorca partizánskeho odboja v podjavorinskom kraji, blízky spolupracovník M. Uhra. Neskôr poručík čsl. armády. Po roku 1948 v protikomunistickom odboji (Biela légia). Odhalený ŠtB a odsúdený za protištátnu činnosť a v roku 1953 v Prahe na Pankráci popravený.

Nádvorie kasární v Novom Meste nad Váhom (Zdroj: Pozostalosť J. Meliša)

čatár-ďalejslúžiaci, rotník, ale inak veľmi, veľmi šikovný chlap. Východniar bol. Potom po vojne ho komunisti obesili, lebo vraj nedovolil roľníkom sa združovať do družstiev…

To boli regionálne aspekty. A to oficiálne Povstanie riadené z Banskej Bystrice?

Heslo, ktoré vydal Golian, som ja dostal v noci, niekedy 29. augusta. Doniesol mi ho npor. Donoval a bolo tam napísané „Začnite so sťahovaním!" Tak na základe tohto sme mali niečo robiť. My sme nevedeli, ako dlho bude trvať vojna, ba nevedeli sme ani to, kto je v Piešťanoch v posádke! Haluzický [52] predčasne ušiel, žiadne spojenie som nemal, a ja som mal tieto sklady sťahovať! Ono sa to jednoducho napísalo: *„Presťahujte sklady za Váh!"* Lenže Nové Mesto je špeciálna posádka! Tu bol augmentačný sklad a sklady ženijného materiálu! A potom aj v Bošanoch sme mali uskladnené dva mosty na premostenie Dunaja, teda materiál na ne. Železničné stavebné mosty, to sa skladalo zo súčiastok, Rot-Wagnerove mosty sa to volalo.

V Novom Meste bolo niekoľko tých budov, možno 10 – 12, to boli obrovské haly, 100 m dlhé, a vnútri uskladnený materiál a mobilizačné jednotky. To značí, že každá ženijná jednotka, stiahnutá zo záložníkov, prišla po zvolaní na svoje stanovište, na svoj zvolávací bod – povedzme Čachtice – tam sa tí záložníci zišli a potom prišli do Nového Mesta, do týchto dlhých budov, a tam bolo napísané: jednotka taká a taká, u toho a toho kapitána sa vybaví materiálom. Tam boli píly, lopaty, krompáče – proste všetok materiál, ktorý jedna rota potrebuje na opravu alebo na výstavbu jedného mosta. A to všetko si oni okrem svojho výstroja a výzbroje odtiaľ odniesli. Tak takto asi vyzeral jeden mobilizačný deň pre jednu jednotku. A v týchto skladoch bolo materiálu možno pre 100 rôt. A tento materiál patril mne, ja som bol zaň zodpovedný! Bol tam síce jeden nadporučík, čo to strážil, čo mal vlčiakov v noci na dvore pustených, ale aj tak s ním zlodeji vybabrali, lebo mu tam prehodili hárajúcu sučku, psy sa trhali o ňu a oni zatiaľ vykradli sklad. Aj takéto veci sa stali. A potom pre tých partizánov sa vozilo dosť – s mojím vedomím sa vyviezlo možno 800 pušiek na konskom poťahu na Lubinu.[53] Tam to dal Uher rozdeliť svojim ľudom. Ale to som chcel povedať, ono sa jednoducho povie „presťahujte!" – Ale s kým? A bez áut? Veď to bola blbosť! V Bystrici nemali šajnu, o tom, čo sa tu deje!

A ešte čosi. Bratislavský most mal vyletieť do vzduchu, aby sa zabránilo z Rakúska cez Petržalku prísunu ne-

52 Ivan Haluzický (1913 – 1965), dôstojník letectva, najprv v čsl., potom v slov. armáde, českého pôvodu. Od apríla 1944 veliteľ II. perute leteckého pluku, organizátor Povstania v rámci leteckého pluku. Pod jeho velením letci z piešťanskej posádky odišli do SNP na stredné Slovensko, avšak bez lietadiel, a tam následne bojovali ako pešiaci.

53 O rozvoze vojenského materiálu z novomestských kasární do okolitých podhorských obcí bližšie píše J. Súpková a D. Marták – Podjavorinský kraj v SNP. Bratislava – Trenčín 1989, s. 28 – 30.

meckých vojsk. To bol jediný železničný most v Bratislave. A ja som dostal jeden veľmi náročný úkol, práve od týchto ľudí v Bystrici, ktorí o tom nemali ani šajnu, aj keď to mysleli dobre. Mne nariadili všetky trhaviny ako letecké bomby, ktoré sú v župných skladoch uskladnené, naložiť na vagóny a s doprovodom tieto presunúť na Malé nádražie v Bratislave. To bolo nádražie za Káblovkou, súbežne s Karadžičovou – to bolo jedno zriaďovacie nádražie. Celé to mali strážiť moji vojaci a v príhodnom okamihu mal byť explóziou týchto trhavín železničný most zničený. Lenže nastala situácia – sklad trhavín v Bzinciach partizáni vykradli! S pomocou strážnych, ktorí strážili tie budovy! Takže ja som im nemal čo poslať! Nemal som im čo naložiť! A o tomto sa nikde nedočítate, to vám nik nepovie, lebo to som mal len ja tento úkol! Keď 4. septembra 1944 prišla nemecká posádka do Mesta, bol tam už kľud, nič sa nedialo, nik ich nezastavil.

Vy ste nechceli ísť do Bystrice?
Ja som si pôvodne naplánoval tiež ísť k partizánom, k Uhrovi. Ale on mal obavu, že by som prevzal velenie a on by tam bol nič… Tak mi sľuboval takéto vyhrážky, že ma zastrelí. Tak som tam potom ani nešiel, ostal som v Novom Meste.

Koľko vojska bolo pôvodne v Novom Meste?
Dohromady nič… Náhradné teleso tam bolo, asi 200 – 250 ľudí, to boli ženisti, a okrem nich ešte telegrafisti. Ale vrchné velenie spravilo to, že povolalo záložákov a títo aj 28. augusta nastúpili na dvor kasárne a my sme ich vystrojovali a vyzbrojovali. A teraz naraz prišla správa: *„Nemci idú!“* Tie tri roty stáli na dvore a teraz keď to ten somár nejaký skríkol, viete čo urobili tí záložáci? Vykašľali sa na to, čo bolo na zemi a cez plot behom do hory! Rozumiete? Nemci neprišli, tak tí sa potom vrátili. Takže takáto bola situácia vtedy.

A potom tie prípravy Povstania – veď to bolo nepripravené. Taká základná vec ako spojenie, nefungovalo. Spojenie do Bystrice neexistovalo. Spojenie do Trenčína k Zadžorovi [54] – neexistovalo! Telefóny obsadené, nedovolali ste sa nikam. A keď ste sa mu aj dovolali – tak ho zatajili! *„Nie je tu…“* Keď som volal do Piešťan – *„Juj, Piešťany už odišli!“*

Z tých piešťanských povstalcov sa ale časť na Havrane otočila a išli späť…
Nie že späť, ale rozpŕchli sa, domov ušli! Lebo ja to poznám z Nového Mesta – tí záložáci, to boli štyridsaťroční chlapi, ktorí nemali záujem ísť do žiadneho boja. Viete čo mi povedali? *„Však je žatva! Čo sa seriete!? Keď nebudeme mať čo dať rodinám – tak jaká vojna!?“* Rozumiete? Tak asi zmýšľali oni. Mohol som rovno vytiahnuť pištoľ a zastreliť toho za takéto reči. Ale to sa nerobilo… Lebo všetko bolo takéto chaotické. Tak ja som im potom napísal dovolenky, dal bumažky, aby to mali oficiálne, papierovo. Toto som urobil s mojím nadporučíkom. A mohol som ich pritom ale zastreliť… Takisto ako potom Šimovič, ktorý keď videl, čo sa robí, tak hovorí: *„Ja ho zastrelím!“* To jakože mňa, veliteľa posádky. S pištoľou behal po kasárňach, že ma zastrelí…[55] Potom ho ale degradovali, umrel veľmi zavčasu. Ja som bol veliteľ posádky, on pridelený dôstojník, ženista. Boli tam aj dôstojníci s vyššou hodnosťou, tí mali byť veliteľmi posádky, ale spravili mňa…

Prečo?
Lebo sa báli. Rozumiete – nič s tým nechceli mať. Oni si ležali doma, u manželiek. Tak takto to vyzeralo v jednom Povstaní. Hoci mnoho historikov má dnes ešte tú socialistickú koncepciu Povstania – so svätožiarou. Bolo to jednoducho zle organizované. Napríklad – bolo mi povedané: Za Váhom posádky – ako aj moje Nové Mesto – vy sa sťahujte a pokiaľ možno sa dostaňte za Váh. Teda, k Beckovu a tam, smerom k povstaleckému územiu.

Čiže Golian od vás chcel, aby ste sa presunuli aj s materiálom?
Áno, aby ho Nemci nedostali. A ešte k tomu ten špeciálny úkol s petržalským mostom, lenže to sa nestalo. Príliš veľa úkolov na jednu malú posádku… To boli také hektické dni, ja som bol taký unavený, že do mňa lekár lial čiernu kávu, až som z toho dostal takú triašku, že som skoro zomrel.

Vy ste odišli z Nového Mesta, keď sa rozpŕchli vojaci?
Vtedy tam nebolo už živej duše. Tri roty odišli do Bystrice, teda nie celé [56] – rotmajster Pinček [57] a potom stot. Katuščák, to bol hospodár, tí odišli s troma [58] autami naplnenými materiálom – pušky, strelivo, granáty – a pár ľudí hore na korbe. Aj npor. Iskra – to bol jeden môj

54 Jozef Zadžora (1905 – 1960), absolvent VA (1925), dôstojník delostrelectva. Od apríla 1939 v hodnosti majora. V roku 1940 menovaný za veliteľa DPLP, od roku 1942 pplk. V roku 1944 poverený Vojenským ústredím prípravou povstaleckej akcie v Trenčíne a dolnom Považí, čo nesplnil. Na vlastnú päsť odišiel od posádky do Banskej Bystrice, kde bol zatknutý. Neskôr prepustený, velil IV. TS, potom u partizánov. V roku 1953 menovaný za brigádneho generála.

55 Stotník R. Šimovič bol ostro proti Povstaniu. Miestni odbojári dali návrh na jeho zatknutie. Pozri tiež Archív Múzea SNP B. Bystrica, f. XIII, povstalecká kronika Nového Mesta n. V., s. 6.

56 Zďaleka nešlo o tri plné roty.

57 Zvk. hosp. Štefan Pinček, príslušník Pionierskeho práporu 11.

58 Tzv. povstalecká kronika uvádza päť nákladných áut. Archív Múzea SNP B. Bystrica, f. XIII, povstalecká kronika Nového Mesta nad Váhom, s. 5.

telegrafný poručík, viac-menej pobočník. Ten s Povstaním súhlasil, aj do neho šiel.[59] Tiež rtm. Hamara. Tí išli do Povstania dobrovoľne, to boli dobrovoľníci. Tri autá… Asi 50 ľudí to mohlo celkovo byť. Väčšia časť čo bola, išli k miestnym partizánom. Ani nie tak k Uhrovi, ale k Rešetkovi a tam si vytvorili jednotku. Stanek [60] mal tiež svoju jednotku, ale s menšou činnosťou ako Uher. Tak niektorí išli k Rešetkovi, iní k Uhrovi. Kto si koho chytil… Ten, kto mal chlapa, už si ho nepustil, to bol furt jeho vojak.

Čo sa týka dôstojníkov, nemali chuť… Nemali chuť ísť do Povstania… Asi 25 dôstojníkov nás tam bolo a z nich asi tak menšia polovica sa len zapojila do Povstania. Mnohí boli z okolia, tí išli domov a vykašlali sa na celé Povstanie. A tí záložníci? Pre nich bola prvoradá žatva, až potom Povstanie. Aktívne mužstvo ale, tí, ktorí medzi sebou brojili proti Nemcom, tí, pokiaľ nemali cestu do Bystrice, išli k partizánom. Z aktívnych väčšina horovala za Povstanie, Rešetko bol ich organizátorom, ale do Bystrice sa nikomu veľmi nechcelo, lebo to nebolo nejako od nás organizované.[61]

Väčšina vojakov nemala záujem?
Počúvajte… Akonáhle prešiel ten vojak neorganizovane za bránu kasární a videl možnosť zdrhnúť, tak zdrhol… Pokiaľ ale do toho Povstania mal chuť ísť, mal flintu a bol organizovaný – teda, mal nejakého svojho veliteľa, hoci len slobodníka či četára, ktorý ho viedol – tak s ním do toho Povstania šiel. Teda Povstanie, to nebolo Povstanie na tých lazoch, to bol útek z kasární, proti Nemcom, ale vyčakávať, čo sa bude diať…

Odkedy ste vedeli, že sa Povstanie pripravuje?
O tom, že sa u armády pripravuje, organizuje, sa hovorilo od leta. Ja som prišiel do Mesta 12. júla 1944, priamo z talianskeho frontu, nemal som teda ani poriadny obraz o tom, čo v posádke je. Proste, nebolo to správne organizované ani z tej Banskej Bystrice. Darmo sa tam oni zišli – Nosko, Viest, Golian a utvorili nejaký štáb, keď nemali prepojenie na posádky. Vtedy neexistovali mobily! Neexistovalo spojenie! Buď na bicykli šliapať do Trenčína a tam sa porozprávať s jedným človekom, ktorý sa vám v telefóne zatajil, alebo nič. To nebolo jednoduché… Predsa v Istebníku [62] boli najväčšie benzínové sklady a v Novom Meste nebol liter benzínu ani pre moju motorku!

My sme mali nachystané aj protitankové míny proti Nemcom. Poručík Solčiansky to mal na starosti. Na bratislavskej ceste boli postavané mínové polia, lenže to bolo tak v rýchlosti urobené, že každý hlupák musel vidieť, že v tej zemi niečo je, takže tých ostrieľaných Nemcov to vôbec neohrozilo.

A poviem vám ešte niečo. V Novom Meste bol poručík Čulen, syn toho komunistu Marka Čulena [63]. Bol u telegrafistov a mal hrozný strach, že ho niekto odhalí. Ale tam nebolo spravodajské oddelenie, ani nič také. On bol v uniforme, súhlasil s tým, čo sa deje, robil službu – tak prečo by ho prenasledovali? Veď kto boli tí dôstojníci u nás, ale hlavne u telegrafistov – samý učiteľ! Kto nechcel byť učiteľom alebo videl lepšie platové možnosti v armáde – prihlásil sa. Ale doplatili na to, lebo hneď bola vojna a s tým nerátal nik. A s týmito ľuďmi robiť nejakú agitáciu do Povstania?!

Pokiaľ ide o ten Golianov príkaz na sťahovanie za Váh, ten ste ani nemali možnosť vyplniť?
To sťahovanie za Váh sa prevádzalo už asi týždeň predtým, ten materiál sme odvážali do Beckova, tam sa to po všelijakých šopách uskladňovalo, ale z toho len niektorí ľudia zbohatli… To tam zostalo. A to robili práve Katuščák a Pinček, to boli tí organizáto-

59 Stot. pion. zbroj. Titus Iskra bol veliteľom zborového pionierskeho parku. Nemáme písomný dôkaz, že do Povstania šiel. A ak áno, mohol sa u povstalcov zdržať len prvé septembrové dni. Od polovice mesiaca je totiž potvrdené, že sa nachádzal v novomestskej posádke.

60 Alex Stanek (1912 – 1947), príslušník pionierskeho vojska, dôstojník z povolania, v roku 1944 nadporučík. Zapojený do čsl. odboja na Slovensku i povstaleckých príprav. Brat tzv. Železného kapitána Jána Staneka. V lete 1944 bol pridelený k 1. technickej divízii, odkiaľ odišiel v septembri 1944 na Slovensko a bol veliteľom Pomocnej stavebnej roty 14 v Dechticiach a neskôr veliteľom Štábnej roty Pionierskeho práporu Domobrany. Začiatkom marca 1945, počas svojho zatýkania, zastrelil dvoch príslušníkov gestapa a následne ušiel do hôr.

61 Autori publikácie Fašistické represálie na Slovensku (Bratislava 1990, s. 88) uvádzajú: „Veliteľ posádky v Novom Meste nad Váhom kpt. Karol Kristen, hoci nebol do Povstania zapojený, na rozkaz aktivizoval obranu mesta. Po rozhlasových vystúpeniach Čatloša a Malára však aj tu zavládla bezradnosť a posádka bola odzbrojená.“ Tvrdenie však nie je zmysluplné ani podložené. Ak by Kristen nebol nijako zapojený, nemal by dôvod dostávať či počúvať pokyny povstalcov zo vzdialenej Bystrice. Podobne, ako sa to stalo v prípade iných posádok, ktorých velitelia neboli zapojení. Oveľa pravdepodobnejšie je, že autori publikácie o jeho zapojení jednoducho nemali informácie. Tzv. povstalecká kronika Nového Mesta nad Váhom z roku 1958 uvádza: „29. VIII. 1944 nariadil kpt. Kristen bojovú pohotovosť celej posádky, dal vybudovať na okraji mesta guľometné hniezda, zosilnil všetky stráže, po uliciach chodili hliadky s automatmi, dal vystavať protitankové prekážky a polia okolo mesta zamínovať, vyvážanie pionierskeho materiálu do okolia Lubiny, spojovacieho materiálu a proviantu do Kálnice.“ Kronika tiež poznamenáva, že „veliteľ posádky dostal od pplk. Goliana ďalšie pokyny…“ Archív Múzea SNP, f. XIII, kronika Nového Mesta nad Váhom, s. 3.

62 Istebník – vtedy samostatná obec, dnes časť Trenčína.

63 Marek Čulen (1887 – 1957) – jeden zo zakladajúcich členov KSČ a jej funkcionár, propagátor boľševizmu na Slovensku po roku 1918. Od roku 1939 žil v ZSSR, kde vyvíjal propagandistickú činnosť proti Slovenskej republike, v prospech ZSSR a ČSR. Neskôr člen povstaleckej SNR a potom poslanec Národného zhromaždenia. Jeho socha podnes čnie pred Úradom vlády SR v Bratislave.

ri, ktorí išli dobrovoľne aj do Banskej Bystrice. Zbrane, čo išli k Uhrovi – to šlo oficiálne všetko cez Rešetka, takže v posádke prakticky žiadne zbrane neostali.[64] Nakoniec sa ukázalo, že asi 300 pušiek ešte našli v sklade, tie naložili na kone – robil to poslanec Žiak – a tie odviezli k Uhrovi.

Potom už nemal o vás nik záujem, aby ste prišli do Banskej Bystrice?
Záujem… Prosím vás… Ako dôstojník som mal tú psiu povinnosť dostať sa tam – ale skončil som v base. A viete koľko listov som potom dostal, aby som dal dobrozdanie, že ten a ten bol v Povstaní? A mnohým som aj dal – *„zúčastnil sa, zúčastnil sa, zúčastnil sa…“* Však on sa sám neskôr vyfarbí…

Dali ste Golianovi potom odpoveď, že sa tak nestalo?
Nie, nič sa nedialo… Lebo tie udalosti išli potom tak rýchlo, že všetko sa rozsypalo. Ja som napr. ušiel do Čachtíc, k jednému rotmajstrovi, a chcel som ísť do Bystrice. Ten ma vyzbrojil baterkou a musel som sa dostať cez Váh. Povedal mi, aby som sa zastavil v Brunovciach na stanici a tam sa informoval. Ja som tam prišiel o druhej v noci, tma, živej duše nikde, vlak žiaden. Iba v jednom tom domčeku, kde sa prehadzujú výhybky, som počul šramot. Tak som sa priblížil a zaklopal na dvere. Bol tam nejaký chlap. Hovorím: *„Tu je dôstojník, ktorý chce ísť cez Váh – môžete poradiť?“* A on: *„Preboha živého, straťte sa odtiaľ, lebo práve tie trate obsadia Nemci a oni to dozorujú!“* Cez zatvorené dvere mi hovoril, ja som ho nevidel. Ale toľko mi ešte povedal: *„Keď prídete k Váhu, je tam jedna vŕba. Široko-ďaleko nič, len tá vŕba. Pri tej je loďka, len je potopená. Ale reťaz je na tej vŕbe. Vytiahnite ju, vylejte vodu a s ňou sa dostanete na druhú stranu…“* Aj som tak urobil. Išiel som potom smerom na Beckov. Bolo to 4. septembra. Dostal som sa do Beckova – bol som v civile – s baterkou červeno-bielo-zelenou som bol na ceste, bolo tak pol tretej ráno. A išiel jeden voz, koňský poťah. Zasvietil som červenú – zastavil. Strach mal aj on, aj ja. Našťastie, viezol sa sám. *„Kam idete?“„Idem do Trenčianskych Biskupíc!“ „Idem s vama!“* Ráno asi o pol piatej sme tam boli. Tam som mal svojich známych – kpt.[65] Matušku v opravovniach, kpt. Dudu u zbrojných, kpt. Böhmera u letectva. Hovoril som si, že u týchto sa informujem. Lenže… Existoval tam akurát vrátnik a všetko ostatné bolo preč. Rozpŕchnutí boli. Ja som si zašiel potom k svojmu známemu, Dudovi, ten bol z Trenčína. Ten celý preľaknutý: *„Preboha, nevidel ťa tu niekto?“* Bolo šesť hodín ráno. *„Nie,“* hovorím. *„Tak poď šikovne dovnútra!“* Okúpal ma, dal mi nové prádlo a tri dni som bol u neho. Chcel som ísť do Žiliny. Babka sa šla na stanicu informovať a hovorí: *„O desiatej ide vlak!“* Tak na desiatu som sa presúval v civile, už ako kultivovaný občan, s *Grenzbote*[66] vo vačku, na stanicu. Nasadol som a išiel. Ale čo sa stalo pri Žiline… Tento vlak pustili nie na svoju koľaj, bratislavskú, ale na rajeckú, kde bola konečná. Potom celý vlak obstúpili automatčíci a ľudia museli vychádzať jednými dverami. A pri týchto dverách boli žilinskí gardisti – konkrétne nejaký Príborský, čo bol ich šéfom v Žiline. Okrem toho tam boli i nemecké jednotky. Tak ja som sa pomaly šúchal dozadu, pozeral som sa, či tam nie je nejaký únik von, ale nebol. Tak som vystúpil až ako posledný z toho vlaku. Vyšiel som von a rovno tomu Príborskému do rúk… A on hovorí: *„Aha, pán Kristen, odkiaľ idete, kam idete?“ „Idem domov!“* Poznal ma, lebo jeho otec ma učil na meštianke. Ideš domov – tak v poriadku. Lenže o ďalších 50 metrov ma chytili jeho gardisti – on tam nebol – a zaviezli ma na posádku do Žiliny. Ja som ich uprosil, aby som si mohol skočiť domov, býval som totiž 50 metrov od stanice a tam som jednej žene povedal, čo sa so mnou deje. Moja žena bola totiž vtedy v Rajeckých Tepliciach. Tak, prosím, oni ma zobrali na posádku. Tam bol plk. Kallo, delostrelec, ten mi poriadne vynadal a zavrel ma do basy. Bol som tam dva dni, stravovali ma iba vojaci. Neoficiálne, len tým, čo potiahli z kuchyne a doniesli nám. Štyria dôstojníci sme tam boli zavretí. A v jeden večer nás istý kapitán vzal do Bratislavy. Tam nás zavreli do vojenskej väznice na Krížnej ulici, do garňáku. Býval som v jednej cele, ktorá bola určená pre dvoch ľudí, ale nás tam bolo dvanásť… S jedným záchodom… Ja som bol na treťom poschodí, podo mnou boli ľudia, ktorých pochytali po meste, vojaci. Na tretí deň večer prišlo nejaké komando, ktoré vypratalo prvé a druhé poschodie a zobralo všetkých do koncentráku do Nemecka. A ja som ostal s jedným nemeckým hauptmanom v tej base a tiež so Stanekom[67], ktorý bol mojím subalterným dôstojníkom. Ten „železný kapitán“ vytiahol svojho brata, ale mňa tam nechali.[68] Aj s tým Nemcom. Tak som sa pýtal toho Nemca, čo vlastne robí v slovenskej base. Hovorí, že ho nemali kam dať, tak, že

64 Tvrdenie o tom, že by v posádke neostali žiadne zbrane, sa nezakladá na pravde. Máme doložené, že v posádke aj po 29. auguste 1944 ostala väčšina zbraní a vojenského materiálu.

65 V roku 1944 sa však v slovenskej armáde používala hodnosť stotník.

66 Nemecké noviny vychádzajúce v SR.

67 Pravdepodobne Alex Stanek.

68 To, že by stot. Ján Juraj Stanek mohol – v tom čase – vytiahnuť svojho brata z väzenia, je krajne nepravdepodobné. Bol v horách a od decembra 1944 v internácii v Nemecku.

ho dali do slovenskej. Že chvalabohu… *„Ale prečo ste tu?“ „Lebo som si dovolil povedať, že čo tu hľadáme my, na potlačenie Povstania, že to je vec Slovákov a my tu nemáme čo robiť!“* A na druhý deň šiel preč, proste zobrali ho. Tak som tam ostal sám. Mal som ale známeho Dr. Poslucha, ten bol prokurátorom vo Vojenskej nemocnici. Moja sestra vyrozumela ženu, tá prišla do Bratislavy a spoločnými silami niečo podnikali. A asi o dva-tri dni dal Posluch všetkým dôstojníkom, čo boli v base potvrdenie a bol som prepustený. Ale písal sa 12. december 1944!

Prečo vás vlastne zavreli? Za opustenie posádky?

Ja neviem… Proste každý bol podozrivý, že je povstalec. Ten Kallo si to určite myslel, lebo takto i s nami jednal. On bol „tisovec“, prezidentský človek. Ale inak surový…

Tak som sa potom dostal znova do Žiliny, ale už som bol opatrnejší, nešiel som ulicami ale všelijakými bočnými cestičkami cez hory až do Rajeckých Teplíc. Tam som sa potom ukrýval, a keď niečo šuchlo – ruksak na chrbte a do hory. To nás tam bola taká skupinka, asi 12 chlapov, architekti všelijakí, inžinieri s nami, a ja som bol „šéfom“ tejto bunky. Tak doma Nemci nikdy nikoho nenašli. Raz som sa obúval – ktosi zaklopal akurát na dvere – pozrel som a vidím – Nemec. Žena mu otvorila, a už sa jej aj pýtal – inak veľmi slušne: *„Kde sú chlapi? Žiadame, aby sa o desiatej hodine zišli všetci v kostole!“* A žena ledva vyjachtala: *„Áno, áno, poviem mu, išiel čosi nakúpiť!“* Ja som sedel v izbe a obúval si topánku a tá mi padla na zem a buchla poriadne. Ťažká bagandža to bola. Ten Nemec to počul, ale ani sa neobzrel. *„Danke schön!“* A odišiel. Takže ani oni nemali nejaké mimoriadne úsilie, aby sa ukázali, aby sa nejako „vytiahli“. Oni tiež už vedeli, ako to dopadne, chceli mať pokoj aj oni.

V Rajeckej doline pôsobil Sedláček…

Partizáni v Kuneráde boli samostatná kapitola. Tam mali štáb a šéfom tam bol Sedláček [69]. Učiteľ Karol Stráňaj [70] bol šéfom rajecko-teplickej oblasti, on dával povolenia na vycestovanie, u neho sa museli všetci i hlásiť. V Rajeckých Tepliciach boli tiež partizáni, asi tri odriady, všelijakí študenti, čo prišli zo Žiliny s ruksakom, ubytovali sa vo Veľkej Fatre a tam robili bordel. Tak šéf hotela pán Šandrik telefonoval do Žiliny na riaditeľstvo, že mu v sále strieľajú, rozbíjajú okná, sklo, že sa ničí všetko. Poštárka to nahlásila – prišiel Sedláček a milého riaditeľa na fleku zastrelil. Tak takéto tam boli pomery… Viacerých ľudí tam vtedy partizáni postrieľali… V našej rodine sa hovorilo po nemecky – mama bola Nemka, otec Čech. S mamou som hovoril nemecky, s otcom spieval česky. Skrátka, ľudia vedeli, že sa u nás hovorí po nemecky, tak nás brali ako Nemcov. Tak keď prišli partizáni, odvliekli moju mamu aj sestru do Kunerádu. Ja som vtedy nebol doma. Prišiel tam ale MUDr. Korš – ten bol partizánskym lekárom aj pre Sedláčka, aj pre Velička [71] a hovorí im: *„Preboha, čo blbnete? Prečo túto famílilu zatvárate? Však ich pustite domov! Syn bojuje v Novom Meste nad Váhom a týchto ste prečo zavreli? Čo majú za hriechy?“* No ale držali ich tam ďalej. A viete čo urobil ten Sedláček? Moja stará mama s dcérou, zaťom a synom boli zavretí v nejakej pivnici v Podzámku. A ten Sedláček chytil ich malého, štvorročného chlapca a takto ho zdvihol do luftu – ten reval a plakal – a pýtal sa ho: *„Jakej si národnosti!?“* A ten chlapec našťastie povedal: *„Slovenskej!“* Keby bol povedal „nemeckej“, tak ho odstrelí a odstrelí, ako aj všetkých ostatných… Tak na takýchto hovadinách je niekedy zvrat života – byť alebo nebyť… Toto je ľudská spoločnosť? Kam sa má človek obrátiť, aby normálne žil medzi ľuďmi? Veď to je hrôza. A také hovädo ako Sedláček… Ospevovaný hrdina… Komunisti mu dali na cintoríne čestné miesto a len teraz ho pomaly odpratali odtiaľ – vykopali ho a previezli preč, takže už tam po ňom nie je ani smrad.[72]

Tamojší partizáni boli všetci takéto indivíduá?

Partizáni? Keď bola príležitosť boli partizáni – keď tam neboli Nemci. Keď prišli Nemci – všetci orali, kopali, boli doma a všetci boli úslužní. Toto boli partizáni. Tú krásnu alej, čo ide do Rajeckých – tú nechal Sedláček porezať a preváľať cez cestu, hoci tam vedľa tečie Rajčan-

69 Anton Sedláček (1901 – 1944), robotník, medzivojnový funkcionár KSČ, organizátor štrajkov. Po roku 1938 patril k vedúcim predstaviteľom ilegálneho oblastného vedenia KSS v Žiline. Niekoľko mesiacov väznený. Tajomník OV KSS. Od 14. 9. 1944 politický komisár 2. slovenskej (nesprávne uvádzané československej) part. brigády M. R. Štefánika. Zodpovedný za viaceré vraždy a týranie obyvateľov regiónu, najmä v Rajeckej doline. Dňa 15. 11. 1944 Nemcami verejne popravený v Žiline.

70 Karol Stráňai (1905 – ?), stredoškolský učiteľ, predvojnový komunista, člen KSČ od roku 1930, počas Povstania člen revolučného ONV v Žiline so sídlom v Rajci, tiež veliteľ rajeckého oddielu 2. slovenskej part. brigády M. R. Štefánika.

71 Piotr Alexejevič Veličko (1911 – ?), dôstojník ČA, prvý partizánsky veliteľ vysadený zo ZSSR s 11-člennou organizátorskou skupinou v noci z 25. na 26. 7. 1944 pri Lipt. Osade. Od augusta 1944 veliteľ 1. slovenskej partizánskej brigády M. R. Štefánika.

72 Kristen tu nespomenul dôležitý fakt rodinného charakteru, že totiž medzi obete partizánskej svojvôle patril aj jeho brat Osvald. K problematike partizánskych vrážd a násilností v rajeckej oblasti napr.: UHRIN, M.: II. slovenská partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika a represálie. In: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. (Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII), 2008, s. 305 – 320; PODOLSKÝ, B., P.: Povstanie roku 1944. Bolo národné, slávne, užitočné? Bratislava 2014, s. 43.

ka, v ktorej je pol metra vody, čo pre jedného pešiaka nič neznamená. A tie pováľané stromy ostali tam, a museli si ich sami odpratať, lebo im zavadzali. Tak na toto sú dôstojníci , aby povedali: *„Nerobte takéto hlúposti, veď je to k ničomu!“* Toto všetko sú veci, o ktorých sa nikde nedočítate! Ale doteraz – z týchto historikov v Bratislave, vedátorov namyslených, čo si myslia, že všetko vedia – nikto ma neoslovil! A ja som vo vojne nebol hocikto, ja som mal svoju šaržu… Nikdy, za celý čas od vojny, nepredvolali si ma, nikto sa nič nepýtal… Lebo oni všetko vedia!

V Rajeckých Tepliciach v nemocnici viedol infekčné oddelenie MUDr. Zelník. On bol vtedy mladý lekár a keď mal akurát službu, doviedli mu jedného žandára s priestrelom brucha. A bol tam jeden „vrač“, ruský doktor. *„Jáá to urobím!“* zakričal, a prvé čo bolo, vypil fľašu vodky. Tak tomuto nášmu doktorovi bola robota zohnať auto a poslať ho do Žiliny! A tamten chcel ožratý silou-mocou toho žandára rezať! Po vojne som bol v Piešťanoch s jedným chlapíkom, čo nemal ľavú ruku. Bol to svobodovec, od ČSAZ a nejakým činom sa dostal ďaleko, až na Sibír kdesi. A lekár jeden tam ošetroval ľudí. A že len tam prišli dvaja ľudia s pištoľami: *„Ty si ten a ten doktor, toho a toho si liečil – zle si ho liečil!“* A odbachli ho na mieste. A Boh chráň sa ozvať… Čože – doktor sem, doktor tam. Preto oni mali svojich „vračov“ [73]. Človek sa chcel uliať, tak zo seba spravil jednoducho doktora.

Kunerádsky zámok – miesto hrôzy (Zdroj: Slovensko na historických pohľadniciach)

Pamätná tabuľa pochybnému partizánskemu veliteľovi Antonovi Sedláčkovi visí v centre Žiliny podnes (Foto: M. Lacko)

Na konci vojny ste boli aj v Československom armádnom zbore…
Mne povedal jeden kamarát, Hárenčár, od Přykrila [74] čo bol: *„Karol, preboha, nehlás sa nikde, nikam nechoď a keď už, tak si vezmi nejakého koňa alebo somára za uzdu a s tým príď a toho sa drž! Drž ho za uzdu a keď oni budú vidieť, že ho máš, tak budú s tebou celkom inak zaobchodiť ako s obyčajným vojakom! Rozumieš?! A hlavne neukázať, že niečo vieš, lebo inak dopadneš ako ja!“* Tak ale ja som predsa prihlásil do ČSAZ. Tam ma zas chytil Reicin.[75] Vyšetroval ma, vyzliekol ma, do zadku mi šahal, či neprenášam nejaké správy. S ním som mal tie najhoršie skúsenosti. Čo vám mám povedať – Žid… mstiteľ všetkých Židov… Ja som s Reicinom prišiel trikrát do styku a zakaždým veľmi zle. A ešte čosi vám poviem. Pred niekoľkými rokmi

73 Vrač – doktor.

74 Vladimír Přikryl (1895 – 1968), od roku 1916 čsl. legionár, neskôr dôst. z pov., od roku 1939 v odboji, od roku 1940 v emigrácii, od roku 1943 v čsl. jednotkách v ZSSR. Od januára 1942 veliteľ 2. čsl. sam. paradesantnej brigády (ktorú tvorili prevažne Slováci). Bola nasadená v Karpatoch, potom od 26. 9. 1944 v SNP. Po porážke SNP pôsobil medzi partizánmi a s ČA sa spojil vo februári 1945 pri Brezne nad Hronom. Od marca do apríla 1945 pôsobil ako veliteľ 2. čs. pešej divízie. Od roku 1946 brigádny generál.

som v Rajeckých Tepliciach stretol dvoch Svobodovcov, veteránov. Už podľa výzoru to boli bývalí vojaci. Ten druhý z nich bol psychicky narušený, nemohol bez toho prvého existovať, stále sa ho držal. A to bol vraj Reicinov kat…

Ja som bol v Martine za náčelníkom štábu OBZ [76], môj predstavený bol plk. Fanta [77]. Reicin bol v Martine major, do Prahy prišiel ako generál.[78] A finančný štáb – to bol samý Žid, samý jevrej. Moji vojaci – mal som ich asi 200 – prišli raz za mnou, lebo že nedostali asi dva-tri razy žold. A títo finančníci, tí Židia vozili v mechoch peniaze na nákladných autách. To bolo desať Tatier a štyria ľudia to nakladali, tie drobné československé peniaze. Ale moji ľudia nemali vo vačku ani korunu. Nevyplatili im jednoducho žold. Ich pomocníčky, samozrejme samé Židovky.[79] Prišla ku mne jedna Češka a hovorí: *„Pane kapitáne, ja to nevydržím v těch nohavicích, ja potřebuji sukni!“* A ukázala mi zapálené nohy. *„Ti jevrejki již sukně mají a my je nemáme, prosim vás zařiďte to!“* Ja som si nechal tú vrchnú Židovku zavolať – *„Prečo nevydáte tým ženám sukne?“ „Nie, to sa nemôže, na to nie je rozkaz! Tie sukne sa vydajú až v Prahe!“* A to sme boli v Martine! Tak tá Češka chytila tú Židovku a hovorí jej: *„Poď, jdeme k Fantovi a uvidíme jestli dostanu tu sukni nebo ne!“* Ale kým sme prišli k dverám tá Židovka si to rozmyslela – lebo žiaden rozkaz na to v skutočnosti nebol – a hovorí: *„Tak ja ti tú sukňu dám!“* Vtedy som sa toho ujal ja a hovorím: *„Všetky ženy dostanú do zajtra sukne!“* A skutočne – všetky aj sukne dostali, a nebolo ich málo – pradleny, regulovčíčky, ošetrovateľky atď., to som mal všetko ja u tej Náhradnej roty. A vtedy som to zistil… Oni dostali od Angličanov čisté anglické súkno, látky, a preto to oni schovávali do tej Prahy, aby to tam mohli predať! Ale takto som im ja ten sklad neplánovane poriadne prevetral. Zavolal som si poľných žandárov, ktorí asistovali, kým posledná baba nedostala sukňu, sklad nesmeli zavrieť. To bolo horekovania vtedy… Na druhý deň sme boli k Reicinovi predvolaní a najradšej by ma bol zastrelil ten sviniar…

Manželka bola ku koncu vojny stále v Rajeckých Tepliciach, na našej chate, pretože žilinský dom nám okupoval Národný výbor a dával ho k dispozícii armáde. Tak keď sme sa tam vrátili, bol z toho len jeden veľký svinčík – rozkradnutý, rozbitý, a to bola predtým jedna krásna vila v hodnote 7 miliónov! To bol 5000 metrový pozemok pri nádraží. A potom nám to komunisti aj tak všetko vzali…

Manželka bola Češka, a dosť tých Rusov očakávala. Ale, mali ste vidieť moment, keď Rusi prišli do Rajeckých Teplíc – na ťavách! Erno Žabkay [80] bol presvedčený komunista, ale veľmi múdry človek. Všetci žilinskí komunisti boli „salónni“ komunisti, oni čosi robili, ale nevedeli ani čo. Nikto z nich sa však s tou teóriou podrobne nezapodieval, iba Erno. On čítal aj Lenina, ten jeho *Empiriokriticizmus*, a raz mi hovorí: *„Karol, aj keby to sviňa zožrala – v tom sa nevyznáš!“* No a Erno sa vtedy vyslovil, že to je koniec civilizácie… Ale fakt. Išli ťavy – ťahali kanón, nejaké sedliacke vozy – to si ale musíte predstaviť – to nebolo jednoduchého konského poťahu, ktorý by nemal koberec na sebe! A aký! Čo u nás ukradli, to dorezali a na koňa dali. Čiže kone odeté do plyšových kobercov a tie ťavy, samozrejme, tiež. Lebo oni tie zvieratá zbožňovali… Erno bol môj dobrý kamarát, on ma presvedčil, aby som začal písať spomienky. Hovorí mi: *„Karol píš, lebo všetko, čo nie je napísané, vezme čert!“*

Ďakujem za rozhovor.

75 Bedřich Reicin (1911 – 1952), pochádzal zo židovskej rodiny z Přerova, pôvodom zo Žitomiru na Ukrajine. Jeho matka zahynula v koncentračnom tábore Osvienčim. Od konca 20. rokov platený funkcionár KSČ. Už ako mladík sa často dostával do rozporu so zákonmi, bol mnohokrát zatknutý, vyšetrovaný a krátkodobo väznený. V rámci vysťahovaleckej akcie Židov z Protektorátu tento v roku 1940 legálne opustil a odišiel do ZSSR, kde bol v úzkom kontakte s K. Gottwaldom. Po 22. 6. 1941 pravdepodobne spolupracovník NKVD a donášač na čs. zajatcov. V čsl. vojenských jednotkách v ZSSR od roku 1942 budoval ilegálnu komunistickú organizáciu a šíril komunistickú propagandu. V januári 1945 menovaný za prednostu OBZ 1. ČSAZ v ZSSR. Od apríla 1945 menovaný do čela Hl. správy obranného spravodajstva. V roku 1945 škpt., v roku 1948 brig. generál. Po Februári 1948 námestník MNO pre veci osobné, vo svojich rukách sústredil nekontrolovateľnú moc. Aktívne sa podieľal na čistkách a deštrukcii armády. Popravený v procese s R. Slánskym v decembri 1952. KUDRNA, L.: Vojenské obranné zpravodajství (1945 – 1950). In: Paměť a Dějiny, roč. 2, 2008, č. 1, s. 89.

76 OBZ – Vojenské obranné spravodajstvo.

77 František Fanta (1892 – ?), od roku 1916 čsl. legionár, neskôr dôst. z pov. Od roku 1939 v zahraničnom odboji. Od januára 1944 v 2. čsl. samostatnej paradesantnej brigáde (od apríla 1944 v hodnosti pplk.). Od septembra 1944 zástupca veliteľa 3. čsl. samostatnej brigády v ZSSR. Od decembra 1944 veliteľ 1. čsl. náhrad. pluku 1. ČSAZ. Od marca 1945 plukovník.

78 Reicin spravil raketovú (hodnostnú) kariéru v rokoch 1945 – 1948: Dňa 1. 5. 1945 škpt., 10. 5. 1945 major, 1. 8. 1945 pplk., 1. 10. 1946 plukovník, v jeseni 1948 brig. generál. KUDRNA, L.: Vojenské obranné zpravodajství (1945 – 1950). In: Paměť a Dějiny, roč. 2, 2008, č. 1, s. 89.

79 O problematike sporov medzi židovskými príslušníkmi ČSAZ a majoritou bližšie v odbornej monografii Ericha Kulku – Židé v československé Svobodově armádě. Praha 1990.

80 Ernest Žabkay (1910 – 1996), absolvent Právnickej fakulty UK v Bratislave, komunisticky orientovaný intelektuál, jeden z najznámejších advokátov na Slovensku. Jeho životnou rolou bola obhajoba bývalého prezidenta SR Dr. J. Tisa (1946 – 1947), na ktorú po roku 1948 profesijne i osobne tvrdo doplatil. Tiež bol známy aj ako športový aktivista a funkcionár.

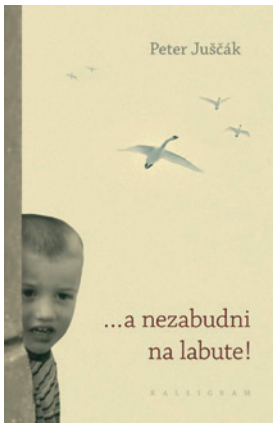

PETER JUŠČÁK
... A NEZABUDNI NA LABUTE!
Bratislava 2014, 400 s.

Román ... *a nezabudni na labute!* je odvekým príbehom príbehov, v ktorých sa ľudia stávajú obeťami tých, čo podľahli zlovoľnej ideológii. Autor Peter Juščák (1953) sa stretol so stovkami dramatických životných príbehov ľudí, ktorí sa ocitli v súkolesí dvoch svetových ideológií, najmä tej komunistickej. Ak ich pohnuté osudy doteraz zaznamenával zväčša ako publicista (napríklad v knihe *Odvlečení*), tentoraz prichádza s románom ... *a nezabudni na labute!*

Skutočným začiatkom knihy z vydavateľstva Kalligram je január 1945, keď Kežmarok obsadila sovietska armáda a armáda generála L. Svobodu, pričom NKVD dostalo od domácich, v ilegalite pôsobiacich komunistov, zoznam tých, čo vraj kolaborovali s nemeckými fašistami. Nuž začali miznúť Slováci, Česi, karpatskí Nemci, Rusíni, Maďari, Židia, ba i komunisti.

Aj tehotnú Irenu Kalaschovú z Kežmarku ktosi udal. Portrét Hitlera v kolárskej dielni svojho muža síce zvesila, no neskoro. Na udanie by však postačil aj fakt, že jej muž Johann Kalasch patril ku karpatským Nemcom, a viacerí z nich sa predsa pridávali ku Karmasinovi, štátnemu sekretárovi pre nemeckú národnostnú menšinu na Slovensku, keď führer vtrhol do Poľska.

Irenu odsúdili na pätnásť rokov nútených prác. Nasledovala cesta vlakom do pracovného tábora pri Kolyme v severovýchodnej časti Sibíri. Irena, hlboko zasiahnutá potratom v dobytčiaku, bola odrazu bezmenná, degradovaná na písmeno a číslo „G 211“, ktoré by sa malo vnútorne stotožniť s trestom, lebo ten je podľa politruka Zurbajeva „pomocnou rukou“ a *„novou kategóriou marxisticko-leninského väzenstva“*.

Irena obýva zónu, ktorá je pokračovaním vojny trochu inými prostriedkami. Zónu, kde platí poznanie trestankyne Žene: *„Najhoršie je strácanie seba samej, každodenné ubúdanie myšlienok, vyprázdňovanie snov i drobných ženských nádejí, a hlavne neplač, keď nemusíš.“*

Hlavnou otázkou je prežiť. Na ňu odpovedá *„čosi ako vtáčie volanie“*, stelesnené krásnou Maďarkou Katalin, ktorá pantomimicky znázorňuje vzlet labute, *„v nedostupných výškach sa miluje so slobodou“* a potom ranená pozvoľna klesá, až sa kamsi stratí, aby na inom mieste a v inom čase opäť vstala zmŕtvych a trpiacim dávala nádej na prežitie.

Lebo ako vraví Poľka Danuta, profesorka hudby a účastníčka Varšavského povstania, *„Boha niet. A keď niet Boha, niet ani diabla, z čoho nám vychádza, že diablom je človek.“* Napríklad, dozorkyňa Paraska. Tá pozná len svet detského domova, kde otehotnela s jeho riaditeľom. A potom už iba svet lágra, keďže dieťa uškrtila. Ona, dobrovoľne zotročená službou zvrátenej ideológii, poriadku a disciplíne dokáže svoj prázdny život vyplniť len ozvenou svojho korbáča, čo dopadá na zúrivo bitú, na zemi už bezvládne ležiacu trestankyňu. Alebo ozvenou výstrelu, ktorým zastrelí skutočnú labuť.

A predsa, zoči-voči spevu, ktorý raz v noci zaplaví ženský barak, je Paraska porazená, paralyzovaná, a teda neschopná udrieť. Ba keď po smrti generalissima Stalina prepúšťané väzenkyne začnú na dvore zborovo spievať, víťazstvo ich ducha a nezlomnej túžby po slobode ju doženie k samovražde – v sugestívnej a literárne presvedčivej scéne.

Ani na tom fliačiku zeme, kde sa hroby kopú len plytké, lebo pôda je zamrznutá a mŕtvych je veľa, a kde sa odohráva nepatrná časť epochálneho experimentu, nazvaného svetový komunizmus, neznamená čas medzi ľuďmi vždy iba odľudštené bezčasie. Irena sa prestane báť vlastných túžob, potlačenej a udupávanej ženskosti a počne dieťa s Gruzíncom Šotom, ktorého *„dráždi jej vznešená úbohosť, zbedačená krása, vyzývavá hrdosť, schovaná v každom geste, pohybe, chôdzi.“* Hoci ich láska a aj ich dieťa majú len perspektívu prítomnosti, chvíle, keď spolu so Šotom *„ležia vo vesmírnom tichu a každý sa nehlučne vznáša vo svojej časti tmy.“*

Malého Ivanušu odovzdá dojke mimo tábora a *„pocit prázdneho náručia ju už nikdy celkom neopustí.“* Ono prázdne náručie nadobudne až neľudské rozmery, keď jej syna berú do detského domova. A opäť ide o scénu svedčiacu o literárnom majstrovstve autora.

Irena nezvestná od marca 1945 sa vráti domov v septembri roku 1954. Prívíta ju správa o jej úmrtí, podpísaná jej manželom, ktorý si medzičasom založil novú rodinu. Irena je za zónou, no vo vtedajšom socialistickom Československu vždy jednou nohou v zóne…

Juščák vyrozprával Irenin životný príbeh (a fragmenty príbehov jej spoluväzenkýň) so zmyslom pre dejovú rozbiehavosť a zbiehavosť, pričom oba kompozičné princípy udržal v rovnováhe. Textová mozaika na ploche štyristo strán pôsobí ucelene a má logickú súdržnosť a súvzťažnosť: Jedna z kapitol sa končí, keď tehotná Irena nedbá na varovania svojho muža, vyberie sa za dcérou do nemocnice a dostane sa do sovietskeho zajatia. Nasledujúca kapitola pokračuje jej púťou z tábora, odkiaľ nesie ťažkú zásielku pre poštu v obci Bujčan, plahočiac sa tajgou, napriek Šotovmu varovaniu, keďže má nádej, že uvidí syna.

Poznávacím znamením knihy je aj jej poetickosť, ktorou autor vyvažuje prirodzenú presilu realistických a naturalistických prvkov. A tak tajne nanosené kôrky chleba do baraku, ono nočné chrúmanie *„sa ozývalo do hladného ticha ako búranie starého domu.“*

Hodnota románu tkvie, pravdaže, vo filozofickej reflexii doby, keď sa morálne normy akoby vzpriečili kolektívnej potrebe ľudí a keď sa obranné mechanizmy, vyvinuté v priebehu nášho kultúrneho a civilizačného úsilia, ukázali ako málo účinné či dokonca neúčinné.

Marián Hatala

PODPIS MEMORANDA O SPOLUPRÁCI

Podpredseda vlády a minister zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky (MZV a EZ SR) Miroslav Lajčák spolu s predsedom Správnej rady Ústavu pamäti národa Ondrejom Krajňákom podpísali 14. októbra 2014 memorandum o vzájomnej spolupráci. Obsahom memoranda sú ustanovenia, na základe ktorých obe inštitúcie vyslovili obojstranný záujem o spoluprácu v oblasti plnenia cieľov zahraničnej politiky SR a zahraničných aktivít ÚPN zameraných na starostlivosť o zahraničných Slovákov a komunikáciu s nimi. ÚPN sa tiež zaviazal v rámci svojich zahraničných aktivít šíriť dobré meno Slovenskej republiky v zahraničí a podporovať prehlbovanie vzťahov s inými štátmi sveta. MZV a EZ SR ako depozitár a garant plnenia medzinárodných zmlúv, ktoré Slovenská republika uzatvorila s Českou republikou ohľadom delimitácie archívnych dokumentov, poskytne potrebnú súčinnosť, aby zostávajúce dokumenty slovenskej proveniencie, ktorých pôvodcom bola ŠtB v bývalej Slovenskej socialistickej republike boli delimitované na Slovensko. Obe inštitúcie sa zhodli aj na spolupráci a pomoci pri zahraničných aktivitách súvisiacich s poslaním ÚPN doma či v zahraničí.

PREDNÁŠKA O ŽELEZNEJ OPONE V DEVÍNSKEJ NOVEJ VSI

Pri pamätníku Železnej opony v areáli Mosta Slobody v Devínskej Novej Vsi sa 16. októbra 2014 uskutočnilo spomienkové stretnutie pri príležitosti 25. výročia pádu Železnej opony. Iniciátorom stretnutia bolo občianske združenie Výmena bez hraníc. Zúčastnili sa na ňom partneri z družobného francúzskeho mesta St. Brice, žiaci Základnej školy z Devínskej Novej Vsi i zástupcovia KPVS a ÚPN. Spoločne si pripomenuli obete Železnej opony, ktorých mená sú zvečnené na pamätníku. Potom riaditeľ Sekcie dokumentácie ÚPN Marian Gula vo svojej prednáške priblížil mechanizmus fungovania ostrahy štátnych hraníc (zvlášť slovensko-rakúskej) v období komunistickej totality. Historické reálie zaujali aj hostí z Francúzska a žiakov, ktorí sa v neformálnej diskusii zaujímali o období komunistického režimu na Slovensku a cestovanie do zahraničia.

VERNISÁŽ VÝSTAVY PROTIKOMUNISTICKÝ ODBOJ NA SLOVENSKU V RAJECKÝCH TEPLICIACH

Príhovor bývalého primátora mesta Rajecké Teplice Petra Dobeša, vedľa neho zástupcovia ÚPN Ján Mitáč, Peter Jašek (Foto: Mestský úrad v Rajeckých Tepliciach)

Pri príležitosti 25. výročia Nežnej revolúcie sa 27. októbra 2014 v Rajeckých Tepliciach uskutočnila vernisáž výstavy o protikomunistickom odboji na Slovensku v období od konca druhej svetovej vojny až do Novembra 1989. Na otvorení výstavy vystúpil primátor mesta RNDr. Peter Dobeš, ktorý v príhovore ocenil spoluprácu mesta Rajecké Teplice s Ústavom pamäti národa pri organizovaní spoločných podujatí. Prítomným sa prihovorili aj zástupcovia ÚPN. Najprv Ján Mitáč vyzdvihol potrebu pripomínať hlavne mladej generácii obdobie a perzekúcie komunistického režimu a udalosti spojené s protikomunistickým odbojom na Slovensku. Potom Peter Jašek priblížil, z pohľadu jedného z autorov, vznik a zameranie tejto výstavy, ktorá popisuje vznik a centrá jednotlivých odbojových hnutí, či už to bolo z radov civilného obyvateľstva, náboženských predstaviteľov alebo zástupcov kultúrneho života. Výstava rovnako približuje aj hnutie Biela légia, či prípady Alberta Púčika, Antona Tunegu a Eduarda Tesára. Zaoberá sa odporom proti komunizmu v Zbore národnej bezpečnosti, približuje tzv. tajnú cirkev, tajné rehole, občiansky disent, Bratislavskú päťku a tiež úlohu slovenského exilu v protikomunistickom odboji. Osobitná pozornosť je venovaná sviečkovej manifestácii z roku 1988, ako aj únosom a vraždám zrežírovaným Štátnou bezpečnosťou. Výstava približuje aj jednotlivé osobnosti – Jána Chryzostoma kardinála Korca, Vladimíra Jukla, Silvestra Krčméryho, Jána Čarnogurského, Františka Mikloška, Dominika Tatarku, Hanu Ponickú, Miroslava Kusého, Alexandra Dubčeka a Tomislava Poglajana-Kolakoviča. Záver výstavy je venovaný pádu komunistického režimu a vyrovnaniu sa s komunistickým režimom v slovenskej legislatíve.

DISKUSNÝ VEČER O PROCESE S TZV. BRATISLAVSKOU PÄŤKOU

Dňa 30. októbra 2014 sa v priestoroch Poľského inštitútu v rámci cyklu Diskusné večery Ústavu pamäti národa uskutočnila beseda „Bratislavská päťka“ – Posledný politický proces na Slovensku. Hosťami diskusie boli aj jej členovia – prof. PhDr. Miroslav Kusý, CSc. a JUDr. Ján Čarnogurský, ktorí sa s divákmi podelili so svojimi spomienkami. Túto zostavu doplnil historik ÚPN Mgr. Peter Jašek, PhD., ktorý sa podrobne venuje tejto problematike.

Zľava moderátor T. Klubert, J. Čarnogurský, M. Kusý a P. Jašek (Foto: Branislav Kinčok)

1989 – ROK ZMENY. MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA

Ústav pamäti národa usporiadal v dňoch 4. – 5. novembra 2014 medzinárodnú vedeckú konferenciu s názvom 1989 – rok zmeny. Rokovania konferencie sa uskutočnili v priestoroch historickej budovy Národnej rady Slovenskej republiky na Župnom námestí v Bratislave. Cieľom konferencie bolo predovšetkým osvetliť genézu, priebeh a dôsledky pádu komunistického režimu na Slovensku (v Československu) a v širšom medzinárodnom kontexte. Na konferencii vystúpilo spolu 24 vedcov z rôznych oblastí spoločenských vied, ktorí sa v jednotlivých paneloch konferencie venovali zahraničnopolitickým aspektom pádu komunistických režimov, udalostiam roku 1989 na Slovensku, ako aj procesu transformácie spoločnosti a prechodu k demokracii po roku 1989. Osobitnú pozornosť venovali aktivitám tajných služieb v období pádu komunistického režimu.

Konferenciu otvoril predseda Správnej rady ÚPN Ondrej Krajňák (Foto: Branislav Kinčok)

Účastníci panelu Spravodajské služby a pád komunistického režimu (Foto: Branislav Kinčok)

FESTIVAL SLOBODY

Pri príležitosti 25. výročia Nežnej revolúcie bol 12. novembra 2014 v Kultúrnom Dome v Bratislave-Dúbravke slávnostne otvorený Festival slobody 2014, ktorého organizátorom bol už po štvrtý raz Ústav pamäti národa. Nad jeho konaním prevzali záštitu prezident republiky Andrej Kiska, minister kultúry Marek Maďarič a primátor hlavného mesta Bratislava Milan Ftáčnik. Na otvorení festivalu sa zúčastnili podpredsedovia Národnej rady SR Erika Jurinová a Ján Figeľ, veľvyslankyňa Českej republiky Lívia Klausová, veľvyslanec Irackej republiky Mohammed al Robaiee, veľvyslanec Poľskej republiky Tomáš Chlon, zástupcovia politických väzňov a účastníkov protikomunistického odboja a široká verejnosť. Prvú časť festivalu tvorila štvordňová filmová a divadelná prehliadka, ktorá ponúkla v rámci dopoludňajších blokov (najmä pre študentov základných a stredných škôl) možnosť vzhliadnuť projekcie krátkometrážnych dokumentárnych filmov z produkcie ÚPN o základných a kľúčových momentoch dejín Slovenska v 20. storočí, najmä však o období neslobody počas komunistického režimu. Mohli tiež vidieť celovečerné hrané, či dokumentárne filmy, prostredníctvom ktorých sa mohli zoznámiť s takými témami, ako holokaust, prenasledovanie cirkví, či udalosti Novembra ’89. Po každej projekcii filmu bola vytvorená možnosť diskutovať s osobnosťami, historikmi a tvorcami filmov. V týchto dňoch bola taktiež otvorená výstava fotografií Jozefa Mýtneho z revolučných dní roku ’89 v Bratislave, vo výstavnom priestore budovy RTVS. Uskutočnila sa multimediálna prezentácia projektu „Prevrat“ ktorá pomocou autorských ilustrácií, archívnych dokumentov, dobových fotografií a filmových záberov mapovala turbulentné obdobie dožívajúceho komunistického režimu, Nežnú revolúciu, postupnú transformáciu a zavádzanie demokratických pravidiel do spoločnosti. Pri pamätnej tabuli na budove Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí si zástupcovia Ústavu pamäti národa, Univerzity Komenského a študentov pripomenuli študentský pochod zo 16. novembra 1989.

IV. ročník Festivalu slobody vyvrcholil 16. novembra 2014. Oslava

Predseda Správnej rady ÚPN Ondrej Krajňák sa prihovára študentom počas dopoludňajšieho programu (Foto: Štefan Badura)

Predseda Správnej rady ÚPN sa prihovára hosťom galavečera (Foto: Štefan Badura)

Odovzdávanie ocenení (Foto: Štefan Badura)

Diskusia „Naša cesta ku slobode“ (Foto: Štefan Badura)

udalostí zo 17. novembra 1989 začala pontifikálnou sv. omšou, ktorú za účasti podpredsedu Národnej rady SR Jána Figeľa, zástupcov diplomatického zboru, účastníkov protikomunistického odboja, politických väzňov a širokej verejnosti celebroval v Kostole Najsvätejšieho Spasiteľa v Bratislave bratislavský arcibiskup Mons. Stanislav Zvolenský. Program pokračoval v Zrkadlovej sieni Primaciálneho paláca slávnostným galavečerom, na ktorom sa zúčastnili aj podpredsedovia Národnej rady SR Ján Figeľ a Erika Jurinová, poslanci Jana Šípošová a Alojz Hlina, zástupcovia Európskej siete Pamäť a solidarita, Ústavu pro studium totalitních režimů z Českej republiky, Inštitútu pamäti národa z Poľskej republiky, účastníci protikomunistického odboja, politickí väzni a ďalší hostia. Počas slávnostného galavečera predseda Správnej rady Ústavu pamäti národa Ondrej Krajňák odovzdal Ceny ÚPN a pamätné listy. V kategórii Statočný v našej pamäti a v našom srdci – cenu za odpor proti neslobode prevzal Ján Vecan za odvahu a statočnosť pri distribúcii náboženskej literatúry v období neslobody. Cenu za prínos pre zachovanie pamäti národa prevzal Ján Šimulčík za výskum a dokumentovanie prenasledovania veriacich a tajnej Cirkvi v období neslobody. V kategórii Statočný v našej pamäti a v našom srdci – mimoriadne ocenenie in memoriam získal Don Anton Hlinka, SDB, saleziánsky kňaz, za informovanie prostredníctvom zahraničných rozhlasových staníc o prenasledovaní veriacich počas komunistického režimu. O. Krajňák odovzdal aj 14 pamätných listov účastníkom protikomunistického odboja a tým, ktorí boli nútení znášať utrpenie spôsobené komunistickým režimom v období neslobody v podobe násilného vysídlenia, odsúdenia na trest odňatia slobody a následného väznenia, ponižujúcej službe v Pomocných technických práporoch a táboroch nútených prác, prenasledovania represívnymi orgánmi komunistickej moci, alebo spoločenskej diskriminácii z politických dôvodov. Slávnostný galavečer bol ukončený recepciou a spoločenským stretnutím. V závere festivalu sa uskutočnila diskusia s osobnosťami, ktoré sa zaslúžili o pád komunizmu v Česku, Maďarsku, Nemecku, Poľsku a na Slovensku.

1/2014

NA ÚVOD

KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, Beáta: Vážení čitatelia, s. 1.

ŠTÚDIE

ŠUSTEK, Zbyšek: Menová reforma v Československu v roku 1953 a jej hospodársko-politické pozadie, s. 3 – 29.

PETRANSKÝ, Ivan A.: Vlna perzekúcií Jehovových svedkov v Československu v rokoch 1954 – 1956, s. 30 – 45.

GERBOC, Tomáš – LACKO, Martin: Šesť rokov v poľskom podzemí: Ilegálna cesta rehoľníkov Štefana Horvátha SVD, Jozefa Šabu SVD a Roberta Borika SVD za kňazstvom, s. 46 – 62.

DOKUMENTY

MEDVECKÝ, Matej – SYRNÝ, Marek: V zajatí špionománie, s. 63 – 70.

BÁBIK, Ján – LACKO, Martin: Zápisky a listy kapitána Gustáva Neštiaka z nemeckej internácie (1944 – 1945), s. 71 – 101.

SVEDECTVO

LACKO, Martin – KANDROVÁ, Zuzana: Viliam Neupauer a jeho príbeh z gulagov 1945 – 1949, s. 102 – 118.

RECENZIE

VRÁBEL, Ferdinand: Simon, A. (zost. a red.): Visszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez. [Späťpripojenie alebo okupácia? Hľadiská k výkladu prvej Viedenskej arbitráže], s. 119 – 122.

LACKO, Martin: Nurko, S.: Osem rokov v gulagoch, 122 – 124.

ÚPN INTERNE

s. 124 – 128.

2/2014

NA ÚVOD

JAKUBČIN, Pavol: Vážení čitatelia, s. 1.

ŠTÚDIE

GREXA, Ján: Športoví funkcionári v rukách Štátnej bezpečnosti, s. 3 – 33.

HAĽKO, Jozef: Ondrej Káčer – normalizátor Cirkvi, s. 34 – 42.

DOKUMENTY

KLUBERT, Tomáš: Správa o bezpečnostných pomeroch na Slovensku, s. 43 – 47.

KINČOK, Branislav: Žiadosti Gustáva Husáka o prešetrenie jeho prípadu a rehabilitáciu spísané počas výkonu trestu (1954 – 1960), s. 48 – 61.

SVEDECTVO

PETRAŠKO, Ľudovít: Stalinove sviečky nad mestom. Nálet na Prešov pred Vianocami 1944 očami pamätníkov, s. 62 – 78.

ROZHOVOR S PAMÄTNÍKOM

NEUPAUER, František: „Naša generácia neverila socializmu s ľudskou tvárou, očakávali sme partizánsku vojnu.“ Rozhovor s filmovým vedcom Martinom Cielom, s. 79 – 89.

RECENZIE

KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, Beáta: Karner, S.: Halt! Tragödien am Eisernen Vorhang. Die Verschlussakten [Stoj! Tragédie pozdĺž železnej opony. Utajené spisy], s. 90 – 94.

ÚPN INTERNE

s. 94 – 99.

SPOMÍNAME

SOKOLOVIČ, Peter: Za Šebastiánom Labom SJ, s. 100.

3/2014

NA ÚVOD

MARUŠIAK, Juraj: Vážení čitatelia, s. 1.

ŠTÚDIE

KOPASZ, László: Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie, s. 3 – 21.

ŠIMULČÍK, Ján: 291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988, s. 22 – 32.

JAŠEK, Peter: Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcie členov bratislavskej päťky na jeseň 1989, s. 33 – 59.

MATERIÁLY

KOHUTIAR, Juraj: Mons. Štefan Náhalka vo zväzkoch Štátnej bezpečnosti, s. 60 – 71.

DOKUMENTY

JAŠEK, Peter – SIVOŠ, Jerguš: Aktivity tajnej cirkvi v predvečer pádu komunistického režimu očami dokumentov Štátnej bezpečnosti, s. 72 – 99.

ROZHOVOR S PAMÄTNÍKOM

JAŠEK, Peter – PODOLEC, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárky a dvojitých hodnôt.“ Rozhovor s tribúnom Nežnej revolúcie Jánom Budajom, s. 100 – 134.

RECENZIE

MITÁČ, Ján: Hruboň, A. – Ristveyová, K.: „Prinavrátené Komárno. Prehľad spoločensko-politického vývoja mesta v rokoch 1938 – 1945 s dôrazom na menšinovú otázku. Komárom „Visszatért“. Társadalmi – politakai helyzetkép a város életről 1938–1945 között, különös tekinetettel a kisebségi kérdésre, s. 135 – 136.

KOŠÍK, Ľudovít: Dobiáš, R.: Triedni nepriatelia IV, s. 137.

ÚPN INTERNE

s. 138 – 143.

SPOMÍNAME

LABJAK, Stanislav: Rudolf Fiby, pamätáme, s. 144.

4/2014

NA ÚVOD

KALOUS, Jan: Vážení čtenáři, s. 1.

ŠTÚDIE

KÁRPÁTY, Vojtech: Organizačno-bezpečnostné prípravy a opatrenia počas voľby prezidenta prvej Slovenskej republiky, s. 3 – 18.

NOVANSKÁ KRUČAYOVÁ, Kristína: Nivelizácia práva na vlastníctvo v právnom poriadku Slovenskej republiky 1939 – 1945. Arizačný proces v oblasti židovských podnikov v rokoch 1939 – 1942, s. 19 – 38.

HALMOVÁ, Lucia – KLUBERT, Tomáš: Povstalecké boje na hornej Nitre v septembri 1944, s. 39 – 56.

DOKUMENTY

MIKLOVIČ, Michal: Vybrané dokumenty ku konšpiračným a prepožičaným bytom rozviedky, s. 57 – 71.

SVEDECTVO

LACKO, Martin – MITÁČ, Ján: Spomienky slovenského redaktora Jozefa Kanása na maďarskú okupáciu 1938 – 1945, s. 72 – 91.

BARTOVÁ, Barbora: Židovská komunita v Prašiciach v spomienkach majority, s. 92 – 99.

ROZHOVOR S PAMÄTNÍKOM

LACKO, Martin: Dôstojníkom na štyroch frontoch. Rozhovor s Karolom Kristenom, s. 100 – 130.

RECENZIE

HATALA, Marián: Juščák, P.: ... a nezabudni na labute!, s. 131.

ÚPN INTERNE

s. 132 – 135.

PREHĽAD ČLÁNKOV UVEREJNENÝCH V ROKU 2014

s. 136.

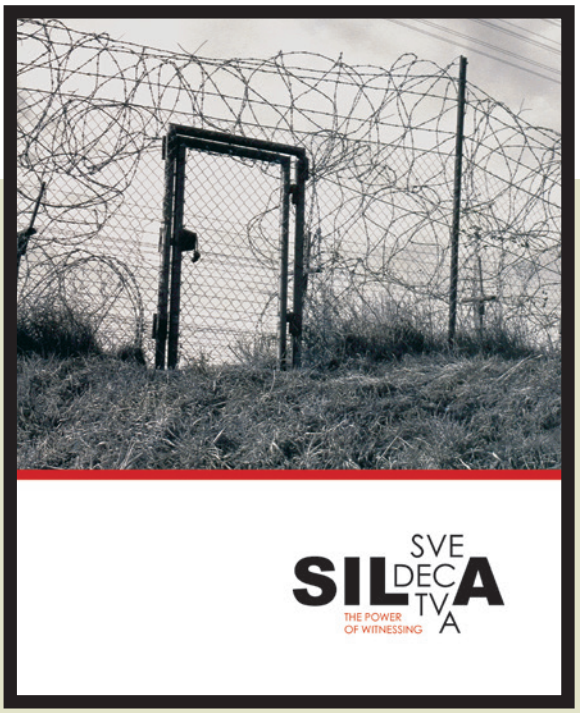

Publikácia
SILA SVEDECTVA / POWER OF WITNESSING

Slovensko-anglická publikácia Ústavu pamäti národa Sila svedectva je výsledkom rovnomenného projektu, podporeného Výkonnou agentúrou Európskej komisie pre vzdelávanie, audiovizuálnu oblasť a kultúru. Jeho zámerom bolo sprístupniť príbehy ľudí prenasledovaných niektorým z nedemokratických režimov, pôsobiacich na území Slovenska v minulom storočí. Životné svedectvá týchto ľudí sú kategorizované podľa jednotlivých období do kapitol, pričom každá z nich obsahuje odborný historický úvod, ktorý zrozumiteľnou formou predstavuje príslušné obdobie čitateľovi. Hlavným cieľom knihy je populárno-náučnou formou priblížiť niektoré z dôležitých momentov slovenských dejín od roku 1938 slovenskej, ale aj európskej mládeži, ktorá vyrastala bez skúsenosti s totalitnou formou vládnutia a poskytnúť ju súčasne nielen školám ako podporný výučbový materiál, ale aj knižniciam a ďalším verejným inštitúciám.

Súčasťou publikácie je i DVD, na ktorom sú dvojjazyčne spracované krátke dokumenty – prepracované zostrihy výpovedí respondentov prislúchajúce k jednotlivým kapitolám knihy. Životné príbehy pamätníkov, ktoré približujú krutosť prenasledovania totalitnými režimami, vychádzajú z databázy svedectiev zaznamenaných referátom Oral history Ústavu pamäti národa. V publikácii dostali priestor predovšetkým ľudia, ktorých príbehy nie sú všeobecne známe, ale napriek tomu si zasluhujú našu pozornosť.

Na projekte sa ako partneri podieľali Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Konfederácia politických väzňov a občianske združenie Post Bellum a Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

Záujemcovia si môžu knihu zakúpiť v podateľni ÚPN
na Námestí slobody 6, Bratislava
(cena: 5,00 €)

Vaše žiadosti o zaslanie publikácie posielajte na adresu:
distribucia@upn.gov.sk

NOVÁ KNIHA ÚPN

Ústav pamäti národa
Bratislava 2014
ISBN 978-80-89335-51-0

PROTIŽIDOVSKÉ ZÁKONODARSTVO NA SLOVENSKU A V EURÓPE

Martina Fiamová (zost.)

Ústav pamäti národa vydal zborník Protižidovské zákonodarstvo na Slovensku a v Európe. V predkladanom zborníku má odborná i laická verejnosť možnosť zoznámiť sa s príspevkami prednášateľov z 11 krajín, ktoré predniesli na rovnomennej konferencii zorganizovanej pri príležitosti 70. výročia prijatia tzv. Židovského kódexu (nariadenia č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení Židov), najrozsiahlejšieho protižidovského právneho predpisu Slovenskej republiky. Autori vo svojich príspevkoch priblížili zneužívanie platných právnych noriem na perzekúciu židovského obyvateľstva, ako i tvorbu nového protižidovského zákonodarstva a vymedzili jeho úlohu v procese prenasledovania a zničenia židovskej menšiny v Európe v 30. a 40. rokoch 20. storočia. Čitatelia sa môžu oboznámiť nielen s hlavnými, ale aj s doteraz málo známymi informáciami, umožňujúcimi komparatívne poznávanie tejto tragickej stránky európskych dejín, ktorá sa týkala nacistami priamo ovládaných, resp. okupovaných krajín, ale aj štátov, ktoré sa ocitli v pozícii satelitov Nemecka. Zborník vyšiel s finančnou podporou Európskej siete Pamäť a Solidarita.